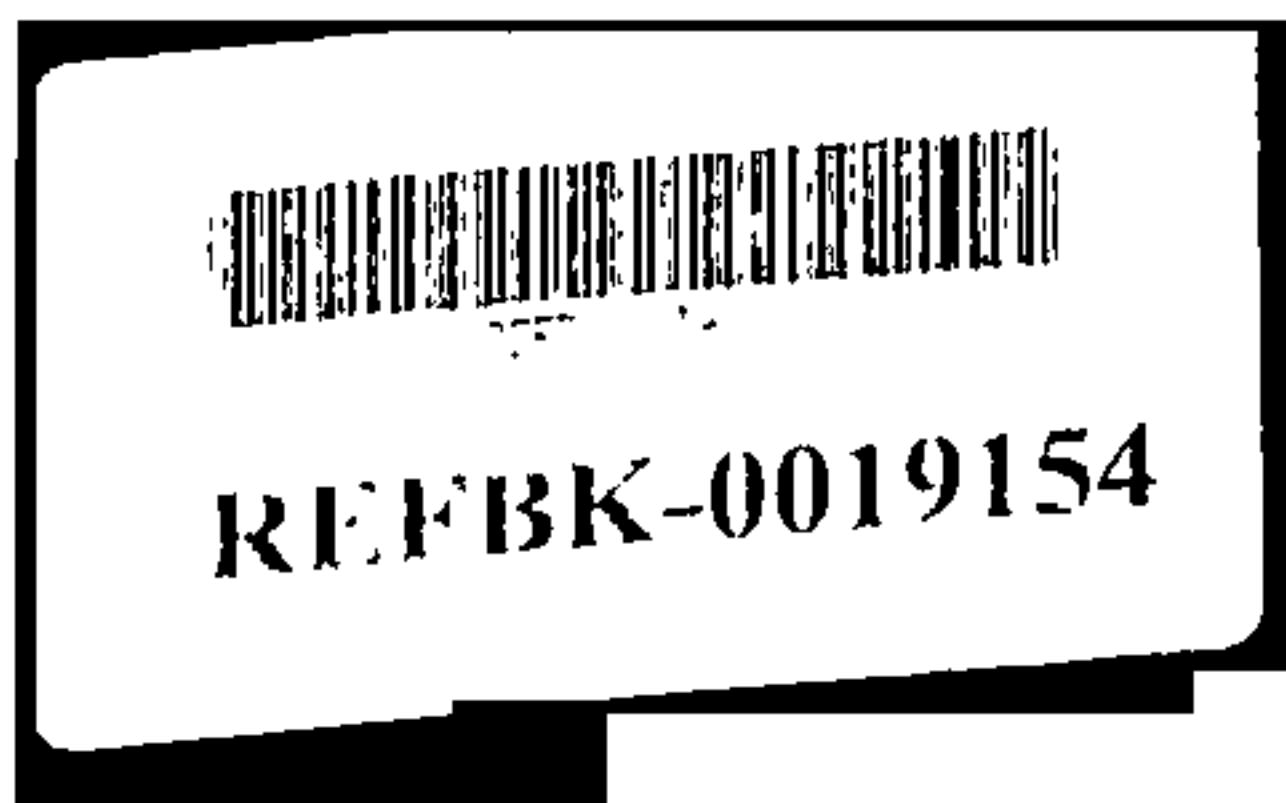
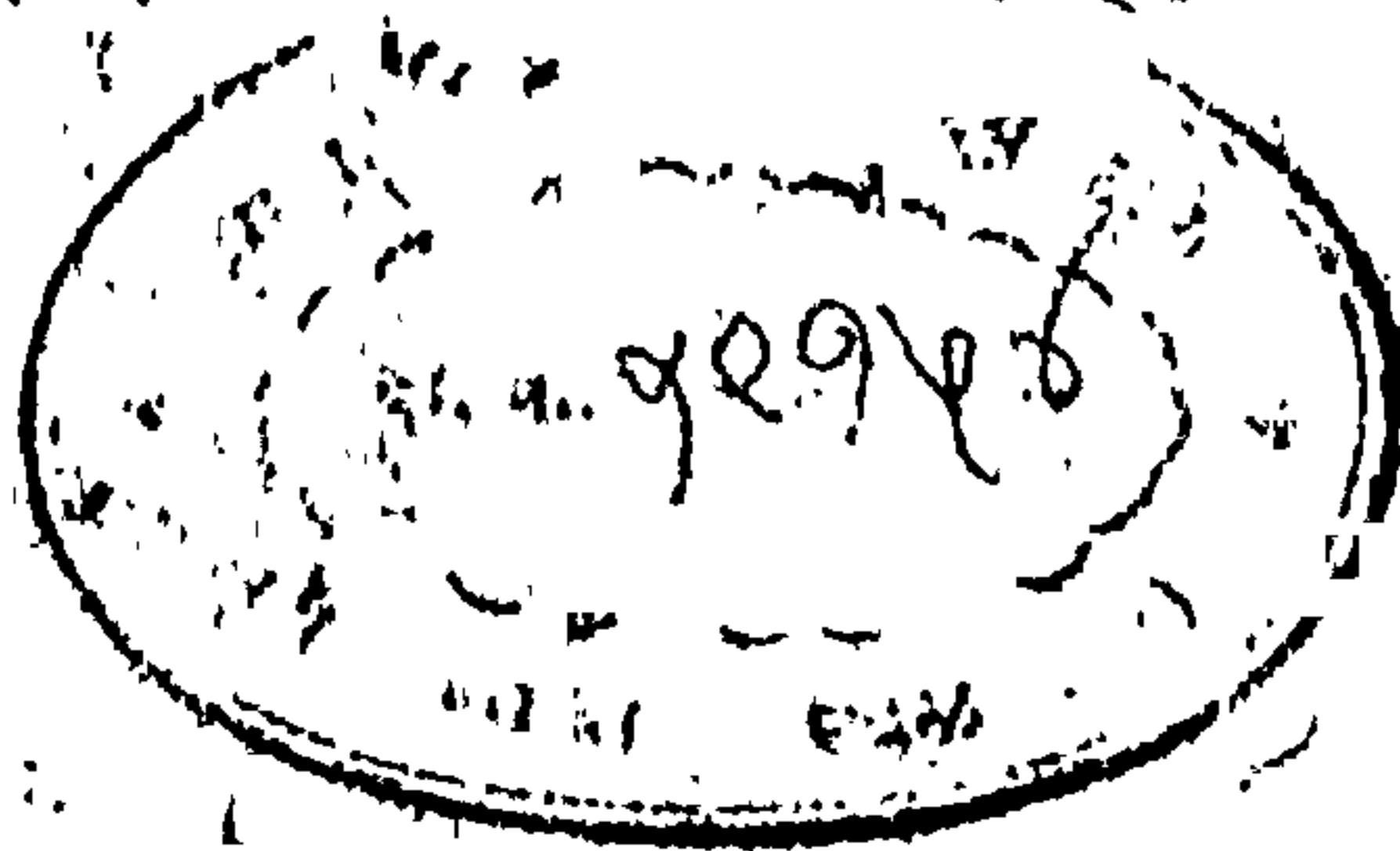

	म. ग्र. स. टाण
विषय	निर्वाह
सं. नं.	७९

विविधविषयसंग्रह.

लेखक

कै. सि. गो. ग. आगरकर, एम्. ए.

REFBK-0019154

मुद्रक व प्रकाशक

रामचंद्र विष्णु फडतरे, सुधारक प्रेस,

४५० सदाशीव पेठ, पुणे.

विविधविषयसंग्रह.

वाचन.

गुरुमुख, वाचन, विचार, अवलोकन, वाद इत्यादि ज्ञानसंपादनाचीं अनेक द्वारे आहेत. त्यांपैकी वाचन हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. 'गुरु' शब्दांत अर्थात् सर्व वडील माणसांचा समावेश केला पाहिजे. बाल्यावस्थेत गृह आणि शाला हीं दोन ज्ञानसंपादनाचीं स्थाने होत. घरीं मातापितरांनीं व इतर वडील माणसांनीं शिक्षण द्यावयाचें; शालेंत शिक्षकानें द्यावयाचें. विद्यार्थी जसजसा मोठा होत जातो, तसतशी त्याला गुरुमुखाच्या साहाय्याची गरज कमी पडूं लागते. आणि खरोखरीच ज्यांना मुलांच्या कल्याणाची इच्छा असेल त्यांनीं त्यांना फार वेळ भरवून घेण्याची संवय लावूं नये. मनुष्यास मानसिक श्रमाचा जात्या कंटाळा आहे; कारण, मानसिक श्रम शारीर श्रमापेक्षां अवघड आहे. मनाला एकदां दुसऱ्यापासून मदत घेण्याची खोड लागली, म्हणजे त्याचें स्वावलंबन अगदीं सुटतें. व्यवहारांत घडोघडीं अडचणी येणार. प्रत्येक घटकेस सल्ला देण्यास भेटणारा गुरु कोठून मिळणार? मनाची लोखंडासारखी स्थिति आहे. लोखंड बहिर्वाटीत नसलें म्हणजे त्याला तांबेरा येऊन तें कुचकामाचें होतें. पण जर त्याच्यावर नित्य घर्षण घडत असलें तर तें सतेज

राहून फार दिवस टिकतें. ज्याच्या मनाला श्रम करण्याची संवय लागलेली नाही, त्याचें मन लोखंडाप्रमाणें गंजून जाऊन कोणत्याही कामास निरुपयोगी होतें. वस्त्याला जसा दगड, तशा बुद्धीला अडचणी आहेत. अडचणीच्या दगडावर बुद्धि लाविल्यानें ती अत्यंत तीव्र होते. जेव्हां तेव्हां गुरुमुखाची अपेक्षा केल्यानें हें घर्षण घडत नाही, व बुद्धीला मांघ येतें. सबब, विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणास गुरुमुखांतून अगदीं अपरिहार्य असेल तेवढेंच साहाय्य व्हावें. कित्येक श्रीमंत लोक आपल्या मुलांस शिकविण्यासाठीं खासगी शिक्षक ठेवीत असतात. शाळेंतले शिक्षक अगदींच नादान असले, किंवा मुलांकडून वर्गाच्या मार्गे राहिलेली कांहीं बाकी मिळवून घ्यावयाची असली, किंवा त्यांच्याकडून एकाद्या इयत्तेवरून उडी मारावयाची असली, तर असें करणें बरोबर आहे. तसें नसेल तर मात्र घरच्या शिक्षकापासून मुलांचा भखेरीस तोटा होतो असा आमचा समज आहे; कारण मुलांची स्वतः विचार करण्याची संवय मोडते. ग्रीक लोक शिक्षकाच्या कामाची तुलना नेहमीं सुईणीच्या कामाशीं करीत. साक्रेटिसाचें असें म्हणणें असे कीं, जसा कुशींत गर्भ तसे विचार साऱ्यांच्या डोक्यांत आहेतच. शिक्षकानें सुईणीप्रमाणें त्यांचा बहिरागम मात्र आपल्या चातुर्यानें सुखावह करावयाचा. जसे हस्तपादादि अवयव व नेत्रकर्णादि इंद्रिये अभ्यासानें सुदृढ व चंचल होतात, त्याप्रमाणें अभ्यासानें बुद्धि व चंचल होते. बैलाचा खांदा, घोड्याची

छाती, गाढवाची पाठ, व एडक्याचें शिंग—हीं उपयो-
गानें किती मजबूत होतात, हें सर्वांच्या पाहण्यांत
आहेच. पहिलवानांचीं छाताडें, पोटाच्या, व दंड,
डांक घेऊन पळणारांचा दम व पाय, निशाण मार-
णारांचे हात व डोळे, मराठी कारकुनाची मांडी आणि
पाठीचा कणा, गवयाचा कान, बजवय्याचीं बोटें,
आणि बोलणाराची जीभ—याप्रमाणें ज्याला ज्या धंद्यांत
जो अवयव किंवा इंद्रिय विशेष वापरावें लागतें, त्याचा
तो अवयव किंवा तें इंद्रिय इतरांपेक्षां बळकट होतें.
जशी शरीराची तशीच बुद्धीचीही गोष्ट आहे. अष्टाव-
धान्यांचें स्मरण वाढलेलें असतें, कादंबरीकार व कवि
होईल तितकी कल्पना वाढवितात, व तत्त्ववेत्त्यांस
अनुमानप्रमाणांची विचक्षणा करण्याची संवय लागलेली
असते. सारांश काय कीं, शरीराच्या अवयवांप्रमाणें
मनाचे अवयवही अभ्यासानें आणि उपयोगानें मजबूत
आणि चंचल होतात. यासाठीं ज्या शिक्षणपद्धतीनें
विद्यार्थ्यांस ते वारंवार उपयोगांत आणावे लागतील
अशी पद्धति योजणें फार हितावह आहे. विद्यार्थ्यांच्या
एका अवस्थेंत गुरुमुखाचें साहाय्य अत्यंत आवश्यक
आहे. पण त्याची आवश्यकता जितकी लवकर कमी
होईल तितकें बरें.

गुरुमुखाशिवाय ज्ञानसंपादनाचीं चार साधनें आहेत
त्यांपैकीं विचार, अवलोकन आणि वाचन हीं ज्याचीं
त्याच्या स्वाधीन असूं शकण्यासारखीं आहेत. चवथा
एक वाद राहिला, तो दुसरा कोणी तरी तोडीचा
मिळाल्याशिवाय नीट होत नाही.

श्रेष्ठार्थी संवाद करण्यापासून नवीन ज्ञान प्राप्त होतें. समार्थी करण्यापासून संशयनिवृत्ति होते. व कनिष्ठार्थी करण्यापासून संपादिलेलें ज्ञान सुव्यवस्थित होतें. कुस्त्यांपासून मुलांच्या शरीरावर जो परिणाम होतो तो चांगल्या वादापासून बुद्धीवर होतो. कुस्तीप्रमाणें वादानें बुद्धीच्या सर्व अंगांचा आळस झडून त्यांस चलाखी येते. कुस्त्यांप्रमाणें वादापासून चांगले परिणाम नेहमीं व्हावे, पण कुस्त्यांत चुरस एकादे वेळीं, व वादांत दुराग्रह बहुशः असल्यामुळें तसें घडत नाहीं. युक्तार्थी ज्या प्रसंगी योग्य प्रतिस्पर्धी मिळेल त्या प्रसंगीच वादास उभें रहावें. संतापजनक दुराग्रहाचा वाद होईल तितका टाळावा.

अवलोकनांत सर्व प्रकारच्या इंद्रियानुभवांचा समावेश होतो. हे अनुभव मनुष्य बुद्ध्या घेतो, किंवा त्यास ते सहज प्राप्त होतात. संसारांत पडलेल्या मनुष्यास निरनिराळ्या स्वभावांचे लोक भेटणें. पदार्थांचें सेवन करूं लागले असतां त्यांचे धर्म समजून येणें वगैरे सहज अनुभव होत. भूगर्भ, वनस्पति, वैद्यक, रसायन इत्यादि विषयांत येणाऱ्या पदार्थांचे धर्म जाणण्यासाठीं शास्त्रशोधक जे प्रयोग करितात, त्यांपासून त्यांना येणाऱ्या अनुभवांस बुद्ध्या घेतलेले अनुभव म्हणतां येईल. हे अनुभव अत्यंत शांतपणानें व काळजीनें घ्यावे लागतात.

इंद्रियद्वारां प्राप्त झालेल्या अनुभवांवरून कार्यकारणादिकांचा जो निश्चय त्यास विचार असें म्हणतात. भलत्याच कार्याचा भलत्याच कारणार्थी संबंध लावून

देणें म्हणजे विचार करण्यांत चुकणें. विचारांत प्रमाद होऊं न देतां बिनचुक विचार करावा असा हा विषय अत्यंत गूढ आहे. याचा मानसशास्त्रांतील न्यायसंज्ञक शास्त्रेंत समावेश होतो.

आतापर्यंत ज्ञानसंपादनाच्या पांच साधनांपैकीं गुरु-मुख, वाद, अवलोकन, व विचार या चोहोंचें स्वल्प दिद्दर्शन केलें. वास्तविक पहातां वाचनावरील निबं-धांत त्यांचा इतका उल्लेख करायला नको होता. परंतु त्यांचा वाचनाशीं अत्यंत निकट संबंध असल्यामुळे, व प्रस्तुत पुस्तकांत विषयविभागांपेक्षां विषयज्ञान करून देण्यावर विशेष कटाक्ष असल्यामुळे, विषयांतराबद्दल येणारा दोष पत्करून गुरुमुख, वाद, अवलोकन, व विचार, या चार ज्ञानसाधनांविषयी थोडेंसे लिहिलें. आतां निबंधाचा मुख्य विषय जें वाचन त्याकडे वळूं.

वाचनाचे दोन प्रकार आहेत. एक दुसऱ्यासाठीं व एक स्वतःसाठीं आपण जें वाचतों तें आपलें आपण लिहिलेलें असेल किंवा दुसऱ्यांनीं लिहिलेलें असेल. कोणतेही पुस्तक किंवा लेख वाचण्यासाठीं हातांत घेण्यांत दोन हेतु असतात माहिती किंवा करमणूक. पुस्तकें ज्या प्रकारचीं असतील त्या प्रकारचा परिणाम तीं वाचणारांच्या मनावर होईल. वाईट पुस्तकें वाचण्यापेक्षां कांहीं न करणें बरें; कारण कांहीं न करण्यानें मनाला निदान कोणताही वाईट नाद तरी लागत नाहीं. ज्यांनीं वाचनाचे पवाडे गाइले आहेत त्यांनीं ते चांगल्या वाचनाचे गाइले आहेत. या निबंधांतही वाचनाविषयी जे दोन शब्द लिहिले आहेत,

ते चांगल्या वाचनाविषयीं लिहिले आहेत. पुस्तकें हीं एक प्रकारचे मित्र आहेत. कुमित्रांच्या संगतीप्रमाणें दूष्य पुस्तकांच्या वाचनापासून दुर्गुण जडतात. म्हणून कुमित्रांप्रमाणें दूष्य पुस्तकांचा सहवास टाळला पाहिजे.

बहुश्रुत सन्मित्रांच्या सहवासापासून होणारे बहुतेक फायदे चांगल्या वाचनापासून होऊन, शिवाय त्या सहवासापासून न होणारे असेही अनेक फायदे होतात. ज्ञानाचा ज्या चार साधनांविषयीं वर थोडासा उल्लेख केला आहे, तीं सर्वांस प्राप्य असतील किंवा नसतील. वाचन मात्र स्वरूप स्वर्चानें किंवा थोड्याशा अंगमेहनतीनें सर्वांस प्राप्त होण्यासारखें आहे. विद्वान् गुरु भेटेल किंवा न भेटेल; संवाद करण्यासारखा मित्र प्राप्य असेल किंवा नसेल; स्वतंत्रपणें विनचुक विचार करतां येण्यासारखें शिक्षण मिळालें असेल किंवा नसेल; सहज घेतां येणारे किंवा बुद्ध्या ध्यावे लागणारे अनुभव घेऊन पाहण्याच्या सोई असतील किंवा नसतील; पण वाचनाची मात्र तशी स्थिति नाही. मुद्रणकला भर-भराटीस आल्यापासून हें ज्ञानसाधन अत्यंत सुगम झालें आहे; किंबहुना कांहीं स्थितीत ज्ञान करून घेण्यास दुसरें कोणतेंही साधन उपयोगी पडतच नाही. कोणत्याही विद्वानाला कोणत्याही विषयावरील आपले विचार सर्व ठिकाणीं स्वतः हजर राहून स्वमुखानें सांगतां येणें अशक्य आहे. पण तेच त्यानें लिहून काढले, व पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केले, तर त्यांच्यापासून पाहिजे त्याला फायदा करून घेतां येणार आहे. विचारांना ग्रंथग्रथित करणें म्हणजे त्यांस जड स्वरूप

देऊन अमरत्व आणण्यासारखें आहे. त्यांना जड स्वरूप आल्याने ते आपल्या जनकापासून पाहिजे त्याच्या हातांत जाऊं शकतात. त्यांना अमरत्व आल्याने मनुष्यांच्या प्रत्येक पिढीस त्यांच्यापासून फायदे करून घेतां येतात. व्यासवाल्मिकादि महाकवि आपले विचार लिहून न ठेवते तर 'महा-भारत' आणि 'रामायण' यांच्यापासून हिंदु लोकांना आज हजारों वर्षे जें ज्ञान व जी करमणूक होत आहे, ती कोठून होती? या महापुराणांप्रमाणेच एतद्देशीय इतर ग्रंथांची व परदेशी ग्रंथांची गोष्ट आहे. पुस्तक-द्वारा पाश्चिमात्य एका इंग्रजी भाषेतील ज्ञानभांडार आम्हांस खुलें झाल्यामुळे आम्हांस केवढा लाभ होत आहे? परकीय अंमलापासून होणाऱ्या अनंत यातनांचा या एका लाभापासून विसर पडून भावी स्वातंत्र्याची आणि सुखाची आशा आम्हांस उत्पन्न होत नाही काय? अलीकडील पाश्चिमात्य भाषांत इंग्रजी भाषा व इंग्रजी लोक पहिल्या वर्गांत असल्यामुळे, त्यांनी त्या भाषेत भाषांतराच्या साहाय्याने इतर सर्व सुधारलेल्या भाषा-तील उत्कृष्ट उत्कृष्ट विचारांचा संग्रह केला आहे, व प्रतिदिवशीं करीत आहेत; व ह्या एका भाषेतील ग्रंथ आम्हांस वाचनास मिळूं लागल्यामुळे युरोपांत फार प्राचीन कालापासून आजकालपर्यंत झालेल्या विद्वानांपैकी ज्यांनीं आपले विचार लिहून ठेविले आहेत त्यांपैकीं निदान उत्तम उत्तमांचीं तरी इंग्रजी भाषांतरे आम्ही पैसा खर्च करण्यास तयार असलों तर आम्हांस वाचण्यास सांपडणार आहेत. सारांश काय कीं,

महान् महान् तत्त्ववेत्ते, इतिहासकार, शास्त्रज्ञ, व कवि
आपापले विचार पुस्तकरूपी नौकेंत घालून न ठेवते,
तर ते कालमहार्णवांत कधींच बुडून जाते, व त्यांचा
यत्किंचित्ही मागमूस आम्हांस न लागता ! पण त्यांनीं
तसें केलें नाहीं, यामुळे विचाररूपी मालानें भरलेल्या
या ग्रंथनौका पाहिजे त्याला हव्या त्या किनाऱ्यावर
उतरून घेऊन त्यांतील मालास हात घालतां येतो !

गुरुमुखापासून होणारा फायदा विद्यार्थ्यांस फार
झालें तर शाळेंत किंवा विद्यालयांत करून घेतां येतो.
एकदा शाळा सुटली, किंवा विद्यालयीन पदवी प्राप्त
झाली म्हणजे गुरूला सोडून व्यवहारांत पडवें लागतें.
व्यवहार पाठीमार्गे लागला म्हणजे ज्ञानसंपादनास
पुस्तकांशिवाय दुसरें साधन रहात नाहीं. शिकलेल्या
लोकांपैकी शेंकडा पंचाणवांना नोकरींत किंवा उद्यो-
गांत पडल्यावर वाचनाची इच्छा मुळींच रहात नाहीं,
असें आमच्या सध्यांच्या स्थितीवरून दिसतें. शाळेंत
किंवा विद्यालयांत जे मानसिक श्रम करावयाचे ते
नोकरी किंवा घंदा मिळण्यासाठीं. तो मिळाला म्हणजे
अभ्यासाची सार्थकता झाली, व पुढें तो करण्याची
गरज राहिली नाहीं, अशी पुष्कळांची समजूत असते.
शाळेंत किंवा विद्यालयांत संपादिलेल्या भांडवलावर
जन्मभर व्यापार करणारे असे अनेक लोक आहेत.
त्यांना मानसिक श्रमाचा स्वाभाविकपणें फार कंटाळा
असतो. घंदांत जाणाऱ्या वेळाशिवाय जर त्यांना
थोडीबहुत फुरसूत सांपडत असली तर ते ती सोंगट्या,
गनिफा किंवा बुद्धिबळें खेळण्यांत, पुनः पुनः तंबाखू

चोळण्यांत किंवा विड्या फुंकण्यांत, वेडेवांकडे हेल ओढीत बसण्यांत किंवा एकाद्या वाद्यावर उगीच गुण-गुण करण्यांत घालवितात. कित्येकांची मजल याच्या-पुढेही जाते. कोणी गांजाचे शौकी बनतात; कोणी बाहेरल्याली निघतात; कोणाला बाटलीच्या अमलांत गुंग होऊन पडण्याचा व आपलें हसें करून घेण्याचा नाद लागतो. असल्या दुर्व्यसनांनीं आपल्या अब्रूची, पैशाची, व शरीराची खराबी करून घेऊन शेवटीं अकालिक मृत्यूच्या जबड्यांत पडणारे व बायकांपोरांस उघडीं पाडणारे विचाशून्य पढत मूर्ख प्रत्येक देशांत असतात. दुर्दैवानें तशांची संख्या या देशांत वाढत चालली आहे, ही मोठ्या दिलगिरीची गोष्ट होय. या लोकांस असें कळत नाहीं कीं, व्यसनापासून होणाऱ्या यत्किंचित् सुखासाठीं त्यांना आपलें अतोनात नुकसान करून घ्यावें लागतें. ज्यांना सुदैवानें लहानपणापासून वाचनाची गोडी लागलेली असते, व जे प्रपंचांत पडले तरी फुरसूत सांपडेल तेव्हां कांहीं तरी वाचीत असतात, अशांची स्थिति वरील व्यसनी लोकांच्या स्थितीहून फार निराळी असते. विषयी लोकांप्रमाणें यांनाही आपल्या विषयापासून सुखप्राप्ति होते भेद इतकाच कीं, यांचें सुख दुर्व्यसनांच्या सुखाप्रमाणें अब्रूची, शरीराची, व पैशाची साती करणारें नसतें. चांगली चांगली पुस्तकें व वर्तमानपत्रें नित्य वाचीत असल्यानें ज्ञानाची एकसारखी वृद्धि होत असते, व त्याचा व्यव-हारांत उपयोग होत असतो. मनुष्याला पोटासाठीं जो एक धंदा करावयाचा असतो त्याच्याशिवाय इतर

गोष्टींचें ज्ञान त्यानें संपादिलें असतां तें त्याला मुळींच उपयोगी पडणार नाहीं कीं काय ? जे कोणी असें समजत असतील ते मोठा प्रमाद करितात असें म्हण. प्यास हरकत नाहीं. नित्याच्या घंधाशिवाय इतर गोष्टींचें ज्ञान संपादण्यांत कोणतेंही नुकसान नाहीं, पण तसें न करण्यांत मात्र फार नुकसान आहे. प्रपंचांत प्रतिदिवशीं लहानमोठ्या शेंकडों अडचणी येतात. त्यांचा परिहार कसा करावा हें ठाऊक नसलें तर किती पंचाईत पडते ? कुटुंबांत आलें कोणाला पडसें कीं चालला वैद्याचे किंवा डॉक्टराचे घरीं ! पडली कांहीं भानगड कीं लागला वकिलाच्या घरीं खेडे घालायला ! आलें कांहीं सार्वजनिक काम कीं गेला भांबावून ! ज्याला पूर्वचर्यांत थोडेंबहुत शिक्षण मिळालें आहे त्याची अशी दैन्यावस्था कां असावी ? जो कोणी उपयुक्त वाचनाची संवय नेहमीं सुरू ठेवील त्याला लहानसान अडचणींतून बाहेर पडण्याबद्दल कोणत्याही प्रकारचा खर्च पडणार नाहीं इतकेंच नाहीं, तर अशा अडचणींतून पार कसें पडावे हें चांगलें माहीत असल्यामुळें त्याला त्यांची पर्वा वाटेनाशी होईल.

संसारांत वारंवार येणाऱ्या अडचणींतून पार पड. प्यास वाचनापासून साहाय्य होतें, हा वाचनापासून होणारा अगदीं हलक्या प्रतीचा फायदा आहे. ज्यांना जिवंतपणीं आपणांस हे मागल्या पिढीचे असें म्हणवून ध्यावयाचें नसेल, त्यांनीं वाचनाची संवय नेहमीं जागृत ठेविली पाहिजे. जगांत प्रतिवर्षीं नवीन कल्पना,

नवीन शोध, नवीन युक्त्या निघून जुन्या कल्पना, जुने शोध, व जुन्या युक्त्या एकापाठीमागून एक मार्गे पडत आहेत. जे शाळेत किंवा विद्यालयांत संपादिलेल्या ज्ञानासच चिकटून राहातात, व व्यवहारांत पडल्यावर वाचनाची संवय ठेवीत नाहीत, त्यांना आपल्या जुनेपणाबद्दल आपला उपहास करून ध्यावा लागतो. शिक्षक, वैद्य, कारागीरे, नोकर, यांपैकी ज्यांनी वाचनाची संवय ठेविलेली नसते, त्यांना त्यांच्या धंद्यांत झालेल्या सुधारणा न कळल्यापासून होणारे नुकसान सोसावे लागते इतकंच नाही, तर ज्या तरुण लोकांचा आणि त्यांचा समागम होतो, त्यांत त्यांची थडा होऊ लागते. ठळक ठळक गोष्टींची चालू तारखेपर्यंत काय हालहवाल आहे हे माहीत नसणे म्हणजे एकुणीसाव्या शतकांत जन्मास येऊन आठराव्या शतकांतल्या मनुष्याप्रमाणे वागणे होय !

कदाचित् पूर्वीच्या युगांत वाचनाची येवढी प्रौढी नव्हती असे मानिले तरी चालेल. पण आतां मात्र वाचनाशिवाय चालावयाचे नाही. पूर्वी राज्यसत्ता राजांच्या किंवा त्यांच्या मंत्र्यांच्या हातांत असे. राज्य-पद वंशपरंपरेने प्राप्त होत असे. कायदे करणे, पर-राष्ट्राशी लढाई किंवा तह करणे, कोणताही प्रचंड खर्च करणे वगैरे गोष्टींत पूर्वीचे अनियंत्रित राजे किंवा त्यांचे प्रधान लोकांचा सल्ला घेत नसत, व त्यांची इच्छा काय आहे हे जाणण्याची पर्वा करीत नसत. पण आतां ते मन्वंतर अगदी बदलत चालले. राजांची सत्ता कमी होऊन लोकांची सत्ता वाढत चालली.

कायदे करण्याचें काम लोकांवर किंवा त्यांनीं निवडले-
 ल्या प्रतिनिधींवर पडूं लागलें; लढायांची व तहांची
 जबाबदारी लोकांवर पडूं लागली; व कोणताही प्रचंड
 खर्च करावा किंवा न करावा, याचा निकाल त्यांच्या
 तव्यतीवर अवलंबून राहूं लागला. अशा दिवसांत
 चहूंकडे वस्तुस्थिति कशी आहे हें त्यांना ठाऊक नसेल
 तर त्यांच्या हातून मोठमोठे प्रमाद होण्याचा संभव
 आहे. लोकांस राजसत्ता प्राप्त होण्यास ज्याप्रमाणें
 वन्याच अंशीं त्यांचें ज्ञान कारण झालें, त्याप्रमाणें
 त्यांच्याकडे ती राहण्यास व तिच्यापासून त्यांना आपला
 अधिकाधिक फायदा करून घेतां येण्यास त्यांच्यातील
 ज्ञानप्रसारच साधन होणार आहे. शेंकडा नव्याणव
 लोक अल्प शिक्षण मिळालें न मिळालें तों धंद्यांत
 पडले, आणि कांहीं वाचीतनासे झाले, तर त्यांच्या
 हातून आपापल्या वांट्याची राज्यप्रकरणी कामगिरी
 नीट कशी बजावली जाणार ? इंग्लंडांतील न्हावी,
 परीट, तेली, तांबट यांच्या टेबलांवर सुद्धां नित्याचीं
 एकदोन वर्तमानपत्रें व कपाटांत दहापांच पुस्तकें पड-
 लेलीं असतात, म्हणून सांगतात. यावरून काय होतें
 कीं, तिकडील धंदेवाले सुद्धां राज्यप्रकरणी चळवळी
 कशा चालल्या आहेत हें लक्ष लावून पहात असतात,
 व त्या संबंधानें आपआपसांत वाद करून त्यांवर
 आपलीं मते ठरवून ठेवितात. त्यामुळें जेव्हां पार्लमेंटांत
 कांहीं वादग्रस्त प्रश्न निघतो आणि प्रधानांत व प्रति-
 निधींत विरोध उत्पन्न होऊन त्याविषयीं लोकांचें मत
 काय हें पहाण्याचें ठरतें, तेव्हां त्यांना भांबावल्यासा-

रखें न होतां शांतपणें आपला अभिप्राय देतां येतो. ज्या लोकांना राजकीय सत्ता आपल्या हातांत रहावी, व राजांच्या, श्रीमंतांच्या, किंवा लढवऱ्यांच्या हातांत न जाऊन त्यांना आपणांवर जुलूम करतां येऊं नये, असें वाटत असेल, त्यांनीं होईल तितका ज्ञानाचा संग्रह केला पाहिजे. हा संग्रह करण्याचें प्रधान साधन वाचन आहे.

केवळ व्यक्तीच्याच दृष्टीनें पाहिलें तर व्यवहार आणि राज्यप्रकरण यासंबंधानें मनुष्यास वाचनापासून जे लाभ होतात म्हणून वर सांगितलें, त्याहीपेक्षां आणखी एक विशेष महत्वाचा लाभ त्याला त्यापासून करून घेतां येतो. संसारांत मनुष्यावर प्रसंगोपात्त मोठमोठीं अरिष्टे गुदरतात. कोणाचा एकुलता एक कर्ता मुलगा अकस्मात् मरण पावतो; कोणाची रूपवती, सुशील, व प्रेम करणारी बायको मरते; कोणाचे एकाएकीं सारे पैसे बुडतात; कोणाला भयंकर अपघात होऊन आमरण व्यंगता येते; कोणाला एकदा महारोग जडतो. अशा प्रकारचें अरिष्ट कोसळलें, आणि मनाला त्यांचा विसर पाडण्यास कांहीं नसलें, म्हणजे मनुष्याला पराकाष्ठेचें दुःख होऊन कधीं कधीं तो वेडा देखील होतो. अशा प्रसंगीं विपद्ग्रस्ताला जर वाचतां येत असलें, व चांगल्या पुस्तकांची अनुकूलता असली, तर दुःखाच्या पहिल्या उत्कट लाटेचा लय झाल्यावर त्याला तीं पुस्तके वाचण्यापासून पुष्कळ समाधान करून घेतां येईल. अशा वेळीं विशेषतः धर्मपुस्तके आधार देण्यास फारच उपयोगीं पडतात. जड वस्तु

नश्वर आहेत; आत्मा अविनाशी आहे; ज्यांचा मृत्यु-
लोकांत एकाएकी संबंध तुटला त्यांची भेट यापेक्षां
चांगल्या जगांत पुनः होऊन चिरकाल तत्समागमसुख
मिळेल; जन्मास आलेल्याची मरण हें प्रकृतिच आहे;
प्रत्येकाला आज नाही उद्या हें मृण्मय शरीर ठेवायाचेंच
आहे; ज्यांना या जगांत विनाकारण विपत्ति भोगावी
लागते त्यांना परमेश्वर स्वर्गांत सुख देतो; सर्वशक्तिमान्,
सर्वज्ञ, न्यायी, व दयाळू परमेश्वराच्या इच्छामात्रेंकरून
सर्व गोष्टी घडत असतात; त्याच्या सत्तेपुढें कोणाचा
इलाज नाही, तो ठेवील त्या स्थितींत संतोषानें राहिलें
पाहिजे—या व अशा प्रकारच्या धर्मांतर्गत अनेक
विचारांनीं मनास धैर्य येऊन दुःखास उतार पडतो, व
थोड्या दिवसांत मनुष्य उल्हासानें पुनः नित्यकृत्यांस
लागतो. तात्पर्य, ज्याला एकदा चांगल्या वाचनाचा
नाद लागला त्याच्या करमणुकीला सीमा नाही. ज्याला
आपला काळ सोडून भूतकाळांत किंवा भविष्यकाळांत
प्रवेश करावयाचा असेल; ज्याला पृथ्वीवर आजपर्यंत
कोणत्याही देशांत झालेले मोठमोठे साधु, तत्त्ववेत्ते,
कवि, व नाटककार यांचा समागम करून ज्ञानामृताचें
सेवन करावयाचें असेल; ज्याला निरनिराळ्या देशांत
निरनिराळ्या काळांत कोणकोणत्या प्रकारचे लोक होते,
ते कशा प्रकारचे पेहराव करीत, त्यांची राज्यपद्धति
कोणच्या प्रकारची असे, त्यांच्या धर्मकल्पना कशा
होत्या, ते कोणते खेळ खेळत, ते न्याय कसा करीत,
ते व्यापार कोणता व कसा चालवीत, त्यांच्यामध्ये
धर्मक्रांति व राज्यक्रांति होण्यास काय कारणें झालीं,

नंतर त्यांच्या स्थितीत कोणकोणते फेरफार झाले; ऐन संकटाचे प्रसंगी मोठमोठे पुरुष कसे वागले; कोणाच्या बुद्धिसामर्थ्याने जगावर केवढे उपकार झाले; अनीति, भिन्नेपणा, यादवी इत्यादि दोषांनी कोणतीं राष्ट्रे लथास गेलीं; उद्योग, न्याय, धर्मपरायणता, व एकी इत्यादि गुणांनी कोणतीं राष्ट्रे उदयास आलीं—इत्यादि गोष्टी समजून घ्यावयाच्या असतील त्याला त्या समजण्यास वाचनाखेरीज दुसरे साधन नाही. तसेच, वाचकास वर्तमानाचा विसर पाडून, तो ज्या युगाचा किंवा देशाचा इतिहास वाचीत असेल त्या युगांत व त्या देशांतच आपण आहो की काय असा भास त्याच्या वृत्तीवर क्षणभर उत्पन्न करून त्याला अनंत आनंद व ज्ञान देण्याचे सामर्थ्य वाचनाशिवाय दुसऱ्या कशाच्या अंगी आहे? नित्य नित्य मोठमोठ्या पुरुषांची चरित्रे वाचण्यांत आल्याने मनास तत्काळीन समाधान व ज्ञान होतें इतकेच नाही, तर नकळत मनुष्याच्या स्वभावावर व वर्तनावरही तसल्या वाचनाचा परिणाम घडूं लागतो. ज्याप्रमाणें जगन्मान्य पुरुष वागले त्याप्रमाणें आपण वागावें, ते बोलले त्याप्रमाणें आपण बोलावें व ते ज्या प्रकारच्या विचारांत गुंग होऊन रहात, त्या प्रकारच्या विचारांत आपणही गुंग होऊन रहावें, असे वाटूं लागतें. मोठ्यांचें अनुकरण करण्याची इच्छा एकवार झाली, व दिवसेंदिवस ती दृढ होत चालली, म्हणजे वर्तनावर तिचा परिणाम झाल्याशिवाय रहात नाही. एका लॅटिन कवीने या ज्ञानसाधनाचा महिमा मोठ्या चातुर्याने एका वाक्यांत वर्णिला आहे. तो म्हणतो की 'वाचनं मन-

प्याचें वर्तन सुधारतें, व त्याला रानटीपणांत राहू देत नाही. '

वर वाचनाचे प्रकार सांगतांना मनुष्य कधीं स्वतः-
साठीं व कधीं दुसऱ्यासाठीं वाचतो, असें म्हटलें आहे.
दुसऱ्यासाठीं स्वतः किंवा दुसऱ्यांनीं लिहिलेले लेख कसे
वाचावे, या विषयाचें उद्घाटन या निबंधांत येऊं शकत
नाहीं. तो विषय 'वक्तृत्व' या सदराखालीं येतो.

ज्ञान.

रंगानें काळे, दि प्यांत कुरूप, स्वभावानें दुष्ट,
नीतीस अपरिचित, व बुद्धीनें मंद असे निग्रो जातीचे
लोक सर्वांच्या पाहण्यांत आलेच असतील. या निग्रो-
हूनही विशेष रानटी जातीचे लोक कित्येक अप्रसिद्ध
वेटांत आहेत, असें पुनः पुनः पृथ्वीपर्यटन कर त्या
शोधक प्रव शांच्या लेखांवरून समजतें. उत्तर मेरि-
केंतील तांबडे इंडियन, सैबेरिया देशांतील जे व
निःशक्त सैबेरियन, आरबस्थानांतील फिरते नगर,
हिंदुस्थानांतील गोंड वगैरे मूळचे रहिवाशी, राश्याच्या
अम्मलांत आलेल्या मध्य एशियांतील मोंगलांच्या मिरनि-
राच्या जाति, रशिय. ॥ दक्षिणेचे कोसॅक्स वगैरे
दुसऱ्या प्रतीचे लोक, निग्रोपेक्षां पुष्कळ सुधारलेले
आहेत हें खरें; पण यांच्यांत व निग्रोत जितकें अंतर
आहे, त्यांहून फारच अधिक अंतर यांच्यांत व सुधार-
लेल्या अलीकडील युरोपीअन लोकांत आहे. तेजःपुंज
रीरे, मनोहर आकृति, सौम्य स्वभाव, स्थिर नीति

व कुशाग्रबुद्धि ज्यांच्यापैकीं पुष्कळांच्या ठायीं वसत आहे असे अर्वाचीन युरोपियन, एशियाटिक, किंवा अमेरिकन लोक कोणीकडे, आणि आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावर उन्हांत तळपणारे, किंवा उत्तर भूशिराच्या आसपास बर्फाच्या झोंपड्यांत रेन्डियरच्या मांसावर व कातड्यांवर आयुष्य कंठणारे लोक कोणीकडे ! या लोकांत व अलीकडील सुधारलेल्या लोकांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. यांत हें अंतर कशानें पडलें, व तें मी कशानें होत जाईल, हें या निबंधांत थोडक्यां साखविण्याचा इरादा आहे.

मनुष्यांमध्ये ज्ञाना जसजसा प्रसार होत जातो तसतशी त्यांची रानटी स्थिति सुटत जाऊन त्यांस उन्नतावस्था प्राप्त होते. ' जीं राष्ट्रे सध्यां आपणांस सुधारलेलीं असें म्हणवून घेत आहेत तीं एकदां निग्रो लोकांच्या किंवा त्यांहूनही रानटी लोकांच्या स्थितीत असावीं, असें अनेक प्रमाणांवरून सिद्ध करतां येण्याजोगें आहे, व पुष्कळांनीं तें केें आहे. ज्ञानाचा प्रसार होऊन रानटी स्थिति सुटत चालल्यानें, व उन्नतावस्था येऊं लागल्यानें मनुष्यमात्राच्या सुखाची वृद्धि होत जाते किंवा नाहीं हा प्रश्न णभर वादग्रस्त आहे असें जरी मानलें, तरी त्यावरून ज्ञानाचा प्रसार करण्याविषयी परिश्रम करूं नये असें होत नाहीं. ज्ञानवृद्धि करण्यापासून मनुष्यमात्रास कोणत्याही प्रकारचा फायदा न होतां तर ती करण्याकडे त्याची प्रवृत्ति कधींच झाली नसती. ती एकसारखी होत आहे, व दिवसेंदिवस क्षीण न होतां अधिकच वाढत जात आहे,

यावरून तसें करण्यांत मनुष्यमात्रास कांहीं फायदा होत आहे, हें स्पष्ट दिसतें. जड वस्तूप्रमाणें सुखदुःखाची मापानें मोजणी करतां येती तर सर्व स्थितींत सुख व दुःख सारखें आहे असें प्रतिपादणान्यांचें तोंड तेव्हांच बंद करतां आलें असतें, ती करतां येत नाहीं म्हणून त्यांना निरुत्तर करणें जरी फाठिण झालें आहे, तरी येवढें खरें आहे कीं, ज्यांस आम्ही सुधारलेलीं राष्ट्रे म्हणतो, त्यांपैकीं कोणासही निम्रो लोकांच्या स्थितींत पुनः जाण्याची इच्छा नाहीं इतकेंच नाहीं, तर प्रस्तुत जी सुधारणा त्यांस प्राप्त झाली आहे तिची वृद्धि करण्याची उत्कंठा त्यांना लागली आहे व ही उत्कंठा दूर करण्यास त्यांना ज्ञानाशिवाय दुसरें साधन दिसत नाहीं.

सुखाची प्राप्ति आणि दुःखाचा परिहार यांत समग्र जीवकोटि सर्वकाळ चूर झालेली दिसते. नश्वर ऐहिक वस्तूंचा कंटाळा करणारा योगी देखील सुखाच्या पाठी-मार्गे लागलेला असतो. साधारण प्रापंचिकांत आणि त्यांच्यांत भेद इतकाच कीं, प्रापंचिकांप्रमाणें ऐहिक सुखांनीं त्यांचें समाधान होत नाहीं. त्याची महत्वा-कांक्षा प्रापंचिकापेक्षां बलवत्तर असल्यामुळे तो ऐहिक सुखांहून भिन्न अशा अविनाशी सुखाच्या प्राप्तीसाठीं आत्मसंयमन करीत असतो. कोट मनुष्यांपैकीं नव्या-णव लक्ष, नव्याणव हजार, नऊशें नव्याणव मनुष्यांना ऐहिक सुखांचा पाठलाग सोडून योग्यांच्या अविनाशी सुखांमार्गे लागवत नाहीं, यामुळे हा सारा प्रपंच वाढत चालला आहे. तथापि अशा स्थितींतही एक गोष्ट

निरंतर लक्षांत ठेविली पाहिजे ती ही कीं, जरी योगी आणि प्रापंचिक यांचीं सुखें भिन्न जातींचीं आहेत, तरी तीं संपादण्याचें दोघांचें साधन एकच आहे. तें साधन ज्ञान होय. प्रस्तुत निबंधांत ज्ञानप्रसारामुळे प्रापंचिकांच्या सुखांची वृद्धि कशी होत चालली आहे, हें विशेष स्पष्ट केलें पाहिजे.

मनुष्यास जो सुखानुभव होतो, तो सारा त्याच्या मनाच्या द्वारे होतो, म्हणून सारीं सुखें मानसिक सुखें आहेत असें तत्त्वदृष्ट्या म्हटलें पाहिजे. तथापि निबंधाच्या सोईसाठीं त्यांचे दोन तीन स्थूल भाग करण्यास कांहीं हरकत नाही. साधारणपणें विचार करतां असें दिसून येईल कीं, प्रत्येक मनुष्य शारीरिक, सामाजिक किंवा शुद्ध मानसिक या सुखांच्या तीन वर्गांपैकीं एकाच्या, दोहोंच्या किंवा साऱ्यांच्या पाठीमार्गे लागलेला असतो. या तीनही प्रकारच्या सुखांची आजपर्यंत त्याला जी जोढ झाली आहे ती त्याच्या ज्ञानामुळे झाली आहे, व पुढें तीं भर पडणें किंवा न पडणें हेंही त्याच्या ज्ञानावरच अवलंबून आहे हें स्वरूप विचाराअंती ध्यानांत येणार आहे.

रानटी लोक शिकारीवर उपजीविका करितात. थंडीवाऱ्यापासून शरीराचें रक्षण करण्यास उपजीविकेसाठीं मारलेल्या जनावरांच्या कातड्यांशिवाय त्यांच्यापाशीं दुसरें कांहीं नसतें. सूर्याचा प्रखर ताप दुःसह होतो तेव्हां वृक्षांच्या छायेशिवाय त्यांना दुसरा आश्रय नसतो. पर्वतांच्या गुहांशिवाय पर्जन्यधारांपासून आपलें संरक्षण करून घेण्यास त्यांस दुसरें कांहीं सांपडत

नाहीं. एकादे वेळीं भूक लागली असून सावज सांप-
 हलें नाहीं कीं उपाशी मरण्याची पाळी. रानटी
 लोकांच्या असल्या कष्टमय स्थितीहून आमची स्थिति
 किती निराळी झाली आहे! सुधारलेल्या देशांत
 मांसाहार करण्याची रूढि आहे ही गोष्ट निराळी; पण
 उपजीविकेसाठीं प्राणिहत्या अशी करावयाची नाहीं
 असा जरी सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांनीं निश्चय केला,
 तरी संकटांवांचून उपजीविका चालविण्यापुरतें धान्य
 उत्पन्न करण्याची कला आम्हांस अवगत झाली आहे.
 इतकेंही करून धान्याची थोडी तूट आल्यास त्याच्या
 भरतीस घालण्यासारखीं शेंकडों प्रकारचीं फळे, मुळे
 व कंद आहेत. मनुष्यांच्या चरितार्थास उपयोगीं पडत
 असलेल्या वनस्पतींच्या नांवांची यादी, आणि त्यांच्या
 लागवडीविषयीं थोडथोडी माहिती, यांचा एकाद्या पुस्त-
 कांत संग्रह केला, तर निदान तें वेबस्टरच्या कोशाहून
 मोठें होईल यांत संशय नाहीं! याचपमाणें शीतोष्ण-
 पासून आपला बचाव करण्यासारखीं हजारों साधनें
 सुधारलेल्या मनुष्यांच्या हस्तगत झालीं आहेत. व्याधीला
 उतार पाडणाऱ्या वैद्यशास्त्राचें पाऊल प्रतिवर्षीं एकसारखें
 पुढें पडत आहे, व औषधींचा संग्रह वाढत आहे.
 सारांश, रानटी लोकांना ज्या शारीरिक सुखांचा उप-
 भोग कधींही मिळावयाचा नाहीं, तीं सुधारलेल्या
 समाजांतील कनिष्ठ वर्गांतल्या प्रत्येक व्यक्तीच्या नित्यो-
 पभोगांत असतात. उच्च वर्गांतील लोकांस सर्व आव-
 श्यक गोष्टींची अनुकूलता असून जीं सुखें रानटी
 लोकांच्या स्वमांत सुद्धां कधीं यावयाचीं नाहींत तीं ते

प्रतिदिवशीं सेवितात. पदार्थांच्या धर्मांचा अभ्यास रात्रंदिवस चालला असल्यामुळे प्रतिवर्षीं नवीन शोध होत आहेत. व त्या मानानें सुखाची वृद्धि होत आहे. वाफेची शक्ति मनुष्यांच्या कार्मीं लावितां येईल असें ज्यानें शोधून काढिले त्यानें त्यांच्यावर केवढे उपकार केले ! ज्याला विद्युत्प्रवाहास संदेशवाहक करण्याची युक्ति सुचली त्यानें मनुष्यमात्रास सदैव ऋणी केलें नाहीं काय ? याचप्रमाणें भूगर्भ, रसायन, ज्योतिष, वैद्यक वगैरे शास्त्रांतील प्रत्येक महत्त्वाच्या शोधानें मनुष्यांच्या सुखांत जी भर पाडिली आहे तिचें यथार्थ परिमाण कोणाच्यानें होणार आहे ? तसेंच पुढें जी पडणार असेल तिचें विनचुक अनुमान आज कोण करूं शकेल ? इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, युनायटेडस्टेट्स् वगैरे प्रमुख देशांत सुखांस जी बहुविधता आणि सुगमता आली आहे, ती खरोखरीच चकित करण्यासारखी आहे. असें असूनही त्या व इतर देशांतील लोक ती वाढविण्याच्या आणि सुलभ करण्याच्या शोधांत निमग्न झाले आहेत. हा त्यांचा व्यवसाय अव्याहत चालला तर कांहीं वर्षांनीं सुधारलेल्या देशांतील कोणत्याही व्यक्तीस शरीराचें संरक्षण उत्तम रीतीनें होण्यास अवश्य लागणाऱ्या सर्व वस्तु स्वरूप आयासानें मिळूं लागतील इतकेंच नाहीं, तर पेशआरामाच्याही अनेक वस्तु अत्यंत सुसाध्य होतील, असा बळकट संभव आहे.

येथपर्यंत मनुष्यांच्या शारीरिक सुखाचा विचार झाला. याहीपेक्षां विशेष महत्त्वाचा विचार त्यांच्या सामाजिक स्थितीचा होय. रानटी स्थितीत मनुष्यांचा

समावेश होतो ! कुटुंब, जात, खेडें, शहर, व राष्ट्र यांच्या प्रथमावस्थेत समाजाच्या अवयवांच्या अन्योन्य-संबंधांत पराकाष्ठेचें काठिण्य असतें. गृहपति, जात्याग्रणी, ग्रामाधिकारी, नगरनायक, व राष्ट्राधिपति हे आपापल्या ताब्यांतील प्रजेवर अतिशय शक्तीचा अंमल करितात. अखंड स्वातंत्र्याचा अनुभव त्यांना मात्र मिळत असतो. पारतंत्र्याचें सारें दुःख आज्ञांकितांच्या कपाळीं येतें. तथापि रानटी स्थितीतील सतत संगरावस्थेपेक्षां ही अवस्था शेंकडोंपट बरी. कुटुंबांतील प्रधान पुरुषानें इतरांवर, व राजानें प्रजेवर कितीही जुलूम केला, तरी एकंदरीने समाजावयवांस अशा स्थितींत रानटी स्थितीपेक्षां अधिक सुखोपभोग होतो. या स्थितींत कांहीं काल लोटल्यावर या अनियांत्रित एकाधिकाराच्या कडकपणास कांहीं उतार पडूं लागतो. कुटुंबांत बायकोस व वयांत आलेल्या मुलांस, आणि राज्यांत मोठ्ठ्या घराण्यांस कांहीं हक्क मिळूं लागतात, व हळूहळू घरांतील कर्त्या पुरुषाच्या, आणि राष्ट्रांतील राजाच्या, अप्रतिहत सत्तेस त्यांच्या वजनाचा आळा पडूं लागतो. कुटुंबांत कुटुंबसंरक्षणाचा भार कर्त्या पुरुषाच्या डोकीवर पडत असल्यामुळे, राजसत्तेप्रमाणें त्याची सत्ता अगदीं संपुष्टांत येऊं शकत नाहीं, व ती येणेंही दृष्ट नाहीं. कारण साधें कुटुंब आणि राज्यकुटुंब यांत एक जबरदस्त भेद आहे; तो हा कीं, साध्या कुटुंबांतील प्रजा अल्पवयस्क आणि अज्ञान असते. राज्यकुटुंबाची तशी गोष्ट नाहीं. राजाला वयांत आलेल्या समजूतदार लोकांवर अंमल करावयाचा असतो; त्यामुळे त्याच्या-

कडून अधिकाराचा फारच दुरुपयोग झाला तसल्याच
त्याला प्रायश्चित्त भोगावें लागतें. बहुतेक देशांतील
राजांनी आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग केल्यामुळे
कांहीं देशांनी राजांचे अधिकार अतिशय मर्यादित केले
आहेत, व कांहीं देशांनी तर एकसत्तात्मक राज्यपद्धति
मुळींच टाकून देऊन तिच्या ऐवजीं बहुसत्तात्मक किंवा
लोकसत्तात्मक राज्यपद्धति स्थापिली आहे. सारांश,
समाज सुव्यवस्थित चालण्यास पुरें इतकें पारतंत्र्य ठेवून
बाकी होईल तितकें स्वातंत्र्य त्यांतील प्रत्येक व्यक्तीस
अनुभवूं द्यावयाचें, असा मानवी सुधारणेचा स्पष्ट कल
आहे; व या कलामुळे कुटुंबांत व राज्यांत प्रेम आणि
सौजन्य यांची वृद्धि होत आहे. सध्यां सुशिक्षित आई-
बापे मुलांवर जी प्रीति करतात, सध्यां समाजावयवांत
अन्योन्याविषयीं जी कळकळ दृष्टीस पडते, सुधारलेल्या
राष्ट्रांतील प्रजेस सध्यां ज्या राजकीय हक्कांचा उपभोग
घेतां येत आहे,--ती प्रीति, ती कळकळ, व ते हक्क
अस्तित्वांत येण्यास मनुष्यांच्या ज्ञानवृद्धीहून दुसरें
कांहीं कारण आहे, असें कोणी म्हणूं शकेल काय ?
एकदा जवळच्या आसांस किंवा शेजाऱ्यांस ठार मारणें,
किंवा फाडून खाणें मनुष्यास अवघड वाटत नसे ! आतां
पोटाच्या पोरास सुद्धां तीव्र शब्दांचा प्रहार करवत नाही !
पूर्वीं अपराध्यास ज्याचा तो मन मानेल तसा दंड
करीत असे, व त्याच्यापासून होणाऱ्या बऱ्यावाईट परि-
णामांचें फळ भोगण्यास तयार असे. आतां क्षुल्लक अप-
राधाबद्दल देखील कोणी कोणास स्वतः दंडीत नाही.
तटा तोडून घेण्यासाठीं सरकारानें नेमिलेल्या तिन्हा-

ईत न्यायाधिशकडे जाण्याची चाल सर्वत्र पडत चालली आहे. परद्रव्याचा अपहार करण्याची बुद्धि, अविश्वास, दीर्घद्वेष, कौर्य, निष्कारण निंदा, मात्सर्य, कलहरति वगैरे समाजविधातक दुर्गुणांचा लोप झपाट्याने होत चालल्यामुळे, प्रत्येकास शांतीचा आणि सुखाचा अधिकाधिक उपभोग मिळू लागला आहे. हा सारा प्रताप ज्ञानाचा नव्हे तर कशाचा?

आतांपर्यंत ज्ञानापासून होणाऱ्या शारीरिक व सामाजिक सुखांचे दिदृर्शन केले. या दोहोंपेक्षाही श्रेष्ठतर असा सुखांचा आणखी एक वर्ग राहिला आहे; तो कोणता म्हणाल, तर मानसिकसुखांचा. या सुखांपुढे वरील सुखे अगदी तुच्छ आहेत इतके खरे आहे की, या सुखाची गोडी मनुष्यास सहसा लागत नाही. पण जर त्याच्या सुदैवाने त्याला ती एकदां लागली, तर त्याच्यासारखा त्रिभुवनांत सुखी प्राणि मिळावयाचाच नाही ! पृथ्वीवर ज्ञानाशिवाय अशी दुसरी कोणतीही वस्तु नाही, की जिचा कंटाळा न येतां, किंवा जिच्यापासून शरीरास किंवा मनास कोणताही व्याधि न जडतां, जिच्यायोगाने वृत्ति आमरण आनंदमय राहू शकेल. जे पुरुष ज्ञानसंपादनांत निमग्न झालेले असतात, त्यांसच या अभोलिक सुखाचा निरंतर लाभ होतो. अलेक्झान्डर, सीझर, नेपोलियन, तैमूरलंग, झांजिश्वान इत्यादि जगत्प्रसिद्ध शूरांना ज्या सुखाचा अनुभव कधी झाला नाही; तुर्कस्थान, इराण, चीन, हिंदुस्थान इत्यादि विस्तृत देशांच्या बादशहांस अमर्याद सत्तेपासून किंवा अगणित द्रव्यापासून जे सुख

कधीही प्राप्त झाले नाही; रमणीय उद्याने, विशाल मंदिरे यांत जे सांपडावयाचे नाही; जे सुवासांत, सुग्रासांत, किंवा अत्यंत रूपवती स्त्रियांच्या सहवासांत नाही; जे दानाने दुणावते; वार्द्धक्याने ज्याची वृद्धि होते; अति-सेवनाने ज्याचा वाट न येतां अधिक क्षुत्क्षोभास जे कारण होतें, ते सुख विद्वानास मात्र प्राप्त होतें. लक्ष्मी आणि सरस्वती यांचा नित्य कलह आहे; लक्ष्मीच्या आराधकांची संख्या अतिशय मोठी; सरस्वतीचा भक्त-समूह अत्यंत मर्यादित; सरस्वतीहून लक्ष्मी प्रसन्न करून घेणे विशेष सुलभ; सरस्वतीच्या प्रसादापेक्षां लक्ष्मीच्या प्रसादाचे बाह्य स्वरूप अतिशय मोहक, सामान्यतः सरस्वतीपूजकांपेक्षां लक्ष्मीपूजकांस जगांत विशेष मान; असे असतां एकंदरीने लक्ष्मीपेक्षां सरस्वती जगाची विशेष उपकर्त्री झाली आहे, असे सुविचारा-अंती कोणासही दिसून येईल. विश्वाच्या विशाल स्वरूपाच्या विचारांत जो गढून गेला व ज्याला ही पृथ्वी एकाद्या क्षुल्लक वारुळाप्रमाणें दिसूं लागली, त्याला तीवरील कांहीं मुंग्यांस दुःख्यांपक्षां दाणे दोन दाणे अधिक सांपडले, किंवा कांहींस मुळींच न सांपडल्या. मुळे रिकामे फिरावे लागले, म्हणून खेद होणार आहे काय? इराणची बादशाही पादाक्रांत करून डरायसाच्या सिंहासनावर पाय ठेवतांना वीराशेरोनणी अलेक्झान्डरास जो आनंद झाला असेल, त्यापेक्षां अखिलपरमाण्वंतरगत गुरुत्वाकर्षणधर्म शोधून काढतांना न्यूटनास कमी आनंद झाला असेल, असें आम्हांस वाटत नाही ! सीझर, फ्रेडरिक् धी ग्रेट, नेपोलिअन वगैरे अतुलप्रतापी नर-

सिंहांनीं जे विजयध्वज लाविले, त्यांहून साक्रेटीस, गौतमबुद्ध, शंकराचार्य, ख्रिस्त वगैरे तरपुंगवांचे विजय-ध्वज विशेष स्पृहणीय, विशेष कल्याणकारक व विशेष चिरस्थायी आहेत, असें आमचें मत आहे. शूर किंवा धनाढ्य पुरुष स्वतःचें किंवा फारच झालें तर आपल्या देशाचें कल्याण चिंतितो; ज्ञानी पुरुषाला समग्र वसुंधरा स्वकीय कुटुंबवत् वाटत असून त्याच्या ज्ञानाचा फायदा सर्व मनुष्यतेस होतो. ज्योतिष्यांनीं, पदार्थ-वेत्त्यांनीं, राज्यशास्त्रकर्त्यांनीं, व तार्किकांनीं केलेल्या शोधांचा प्रसार पृथ्वीच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत होऊन, त्यापासून होणारा फायदा थोड्या कालांत सर्व राष्ट्रांस मिळतो; व अशा रीतीने आपल्या हातून जगाचें कल्याण होत आहे असें मानण्याचा अधिकार ज्यांना प्राप्त झाला असेल, त्यांच्या मनास होणाऱ्या समाधानाची खरी थोरवी, आणि त्यांचें खरें स्वरूप कोण सांगूं शकेल? द्रव्य, स्त्री, भूमि इत्यादी-कांच्या प्राप्तीसाठीं अहर्निश अश्रांत परिश्रम करणाऱ्याच्या मनास जसें स्वास्थ्य असत नाही, त्याप्रमाणें एकादा विकट शास्त्रीय पक्ष सोडविण्यांत व्यग्र झाले-ल्याच्या मनासही स्वास्थ्य असत नाही. पण पहिल्याच्या आणि दुसऱ्याच्या अस्वास्थ्यांत विलक्षण अंतर असते. पहिल्याच्या अस्वास्थ्यांत कधीं भीति, कधीं मत्सर, कधीं दुर्लौकिक, या दुष्ट मनोविकारांचें मिश्रण असतें. विद्वानाचें अस्वास्थ्य या विकृतींपासून अत्यंत निर्लेप असतें. ऐहिक वस्तूंस अविनाशी मानून त्यांवर अमर्याद प्रेम ठेवणाऱ्या अज्ञान प्रापंचिकास

त्यांचा वियोग झाला असतां अनन्वित दुःख होतें विद्वानास अशा वस्तूंचा संयोग आणि वियोग अपायकारक होत नाही; कारण त्यांच्या क्षणभंगुरत्वाविषयी त्यांची खात्री झाली असल्यामुळे, तो त्यांच्याविषयी उदासीन असतो. गुरेराखा गुरे हांकतात, पंतोजी मुलांस धाकांत ठेवितात, व जुलमी राजे प्रजेस आज्ञेत ठेवितात. पण चावकाने, काठीने, किंवा तरवारीने अंमल चालविण्यांत मनुष्यास फारसे भूषण आहे, असे नाही. ज्याने आपल्या बुद्धिसामर्थ्याने व साधुत्वाने जगास वश केलें, तो खरा शास्ता; व त्याचा अंमल खरोखर भूषणावह होय. तसेंच अंमल करणाऱ्यांस जें समाधान होतें, व जें मोठेपण वाटतें, तें ज्या तऱ्हेच्या प्रकृतींवर अंमल करावयाचा असेल त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें कमी-अधिक होतें. दुर्बुद्ध जनावरांवर, अज्ञान मुलांवर, व भिड्या प्रजेवर अंमल करणारांची थोरवी धाव, व त्यांना समाधान कसलें होणार? कौमटी, मिल, शंकराचार्य यांसारख्या पंडितांनीं राज्यविषयक, नीतिविषयक, व धर्मविषयक वादांत मिळविलेला जय, आणि व्यवहारज्ञ, शास्त्रज्ञ, व धर्मज्ञ यांच्या मनांवर बसविलेला अंमल—यांस मात्र जय आणि अंमल हीं नांवे यथार्थ आहेत. पण या सर्व पराक्रमांहून ज्ञान चा आणखी एक पराक्रम आहे, त्यापुढे बाकाचे सारे निस्तेज दिसूं लागतात! ज्ञानाच्या योगाने मनुष्यास मृत्यूचें भय नाहीसें होतें. अज्ञान मनुष्यास प्रत्येक बाह्य वस्तु अविनाशी वाटत असून तिजवर त्याचे उत्कट प्रेम जडलेलें असतें. यामुळे तिचा आणि त्याचा वियोग झाला, तर त्याला

पराकाष्ठेचें दुःख होतें. कोणत्याही वस्तूच्या वियोगापासून होणारें दुःख त्या वस्तूवर असलेल्या प्रेमाच्या मानानें होतें. धनलोभ्यास पैसा बुडाला असतां, भार्या-रतास भार्येचा वियोग झाला असतां, पुत्रवत्सलास पुत्राला मृत्यु आला असतां, अत्यंत दुःख होतें. पण ज्याला या सर्व वस्तु विनाशी ओहेत असें ज्ञान झालें आहे, त्याला त्यांच्या वियोगापासून इतका खेद होत नाही. ज्याला आरंभ व वृद्धि आहे, त्याचा केव्हां तरी न्हास झालाच पाहिजे, हें तत्व ज्याच्या मनांत पूर्णपणें खिळलें असेल, त्याला आत्मांच्या मरणाचेंचसें काय, पण स्वतःच्या मरणाचें सुद्धां भय वाटेनासें होईल. फुटणारें केव्हां तरी फुटणार, जळणारें जळणार, मोडणारें मोडणार, व मरणारें मरणार. मृत्तिकेचा घट फुटला म्हणून ज्याप्रमाणें शोक करीत वसणें नीट नाही, त्याप्रमाणें पंचभूतांपासून निर्माण झालेला देह फिरून पंचतत्वांस मिळाला, म्हणून शोक करण्यांत अर्थ नाही. ज्याप्रमाणें तेल सरलें कीं दिवा मालवलाच पाहिजे, त्याप्रमाणें ज्या कारणांच्या संयोगानें जीवित्वास आरंभ होऊन त्याचें वर्धन होत असतें, त्यांचा वियोग झाला कीं देहावसान झालेंच पाहिजे. ज्याच्या अंतःकरणांत कार्यकारणांचा अन्योन्य संबंध नीट विबून गेला, त्याला मृत्यूची फारशी भीति वाटावयाची नाही. हा संबंध समजण्यास ज्ञानाशिवाय दुसरें साधन नाही.

याशिवाय ज्ञानाचें आणखी एक असाधारण सामर्थ्य आहे; तें हें कीं, त्याच्या योगानें मनुष्यास एक प्रकारचें अमरत्व प्राप्त होतें. व्यासवाल्मीकि, मनुयाज्ञवल्क्य,

बुद्धशंकराचार्य, ख्रिस्तसक्रेटीस हे ज्ञानवान् सत्पुरुष होऊन गेल्यास अनेक वर्षे लोटलीं; पण त्यांच्या नांवांचा विसर जगास अजून पडला नाही, व पुढेही पडेल असे वाटत नाही. कीर्तिरूपाने हे निरंतर राहाणार. जुने ग्रीक लोक गेले; पण होमर, डिमोस्थेनीस आणि आरिस्टॉटल हे अद्यापि आहेत. जुने रोमन लोक गेले; पण व्हर्जिल, सिसरो आणि जस्टीनियन हे अद्यापि आहेत. पृथ्वीतलावर मनुष्याची उत्पत्ति झाली, त्याच वेळी ज्ञाननदी उगमस्थानी अतिसूक्ष्मरूपाने आविर्भूत झाली. तेव्हांपासून आतांपर्यंत तिचे पात्र, ठिकठिकाणचे प्रवाह त्यांत येऊन मिळाल्यामुळे, वाढत चालले आहे, व त्यांत प्रत्येकाच्या विशिष्ट वर्णाची कांति मधून मधून स्पष्टपणे दृग्गोचर होत असल्यामुळे, त्याला अत्यंत स्पृहणीय वैचित्र्य व रमणीयत्व आले आहे. काळांतराने या ज्ञाननदीस महानदत्व प्राप्त होऊन ती अनंतसहस्रमुखांनी मुखोदधीस जाऊन मिळेल. अशी विचारशील मनास भावना होते.

कवि, काव्य, काव्यरति.

अहोरात्र मोठमोठ्या राजकीय प्रकरणांनी ज्यांचें मन व्यग्र केलें आहे, अवाढव्य व्यापारविस्ताराची व्यवस्था पहातां पहातां ज्यांना जेवणास सुद्धां पुरेशी फुरसत सांपडत नाही, शास्त्राभ्यासांत गढून गेल्या-मुळें प्रपंचसुखाविषयी ज्यांना वैराग्य उत्पन्न झालें आहे, अथवा प्रपंचाच्या काळजींत जे अगदीं चूर होऊन गेल आहेत—अशांपैकीं प्रत्येकास केव्हां केव्हां सवडींत सवड करून घटकाभर एकादें नाटक किंवा काव्य हातांत घ्यावें, असें कां वाटतें ? आपल्या आयुष्याची पूर्ण पन्नास वर्षे ज्यानें इंग्लंडच्या राजकीय घडामोडींत घालविली, त्या ग्लाडस्टनाला अजूनही एकादें दिवशीं 'होमर' वाचण्याची इच्छा कां होते ? लढाईच्या सामानाबरोबर सफाक्रीज वगैरेंचीं नाटके आलेग्झांडर कां वाळगी ? तास दोन तास कथाश्रवण करण्यासाठीं शिवाजी आपला जीव वारंवार धोक्यांत कां घाली ? 'उत्तररामचरिता' च्या कर्त्याचें नांव संस्कृतज्ञ अद्यापि प्रेमानें कां स्मरतात ? किलोस्करकृत 'सौभद्रा' ला झुंडीच्या झुंडी कां लोटतात ? 'नाटके करावी' असा अभिप्राय कै० विष्णुशास्त्र्यांनीं कां दिला ? पार्श्वमात्य पाठशालांत, व इंग्रजांनीं या देशांत स्थापिलेल्या शाळांत प्राचीन व अर्वाचीन कवींचीं काव्ये विद्यार्थ्यांकडून वाचविण्याचा परिपाठ कां पडला आहे ?

वरील प्रश्नांचें समाधान होण्यासारखे उत्तर ज्यास देतां येईल, त्यास काव्यरसांचें हृदय समजलें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

कोणी असें म्हणतात कीं, काव्यांत जी पद्यरचना असते, ती कर्णमनोहर असते, म्हणून काव्यवाचनापामून मनुष्यास अ नंद होतो. यावर कित्येकांचा असा आक्षेप आहे कीं, 'अमरा' सारख्या ग्रंथांत पद्यरचना असतांही, त्यास कोणी काव्य म्हणत नाही, तेव्हां पद्यरचनेत काव्यात्मा नाही. कोणी असें म्हणतात कीं, काव्य हें मनुष्यस्वभावाचें आणि सृष्टीचें हुबेहुब चित्र आहे, म्हणून त्याचें वाचन मनुष्यास आरहाद देतें. यावर कित्येकांचा असा आक्षेप आहे कीं, वैद्यकादि ग्रंथांत वनस्पत्यादिकांच्या गुणांचीं व धर्मांचीं जीं हुबे-हुब वर्णनें आहेत, त्यांस कोणी काव्य म्हणत नाही, त्याअर्थी मनुष्याच्या किंवा सृष्टीच्या यथार्थ वर्णनांत काव्यात्मा आहे, असें म्हणतां येत नाही. शिवाय काव्य हें मनुष्याच्या स्वभावाचें यथार्थ वर्णन असेल, तर त्यांत पद्यरचना कधींच उपयोगाची नाही कारण सुख-दुःखादि कोणत्याही मनोविकारांचा कितीही अतिरेक झाला तरी, तत्संबंधी उद्गार वृत्तबद्ध निघत नाहीत, आणि काव्यांत जर गद्यापेशां पद्यरचनाच विशेष आढळते. तेव्हां काव्य हें आहे तरी काय ? कवींना इतकें मोठेपण येण्याचें कारण काय ? चांगल्या काव्यांच्या वाचनानें आनंद कां होतो ? हे प्रश्न पुनः निरुत्तर राहिल्यासारखे दिसतात.

आमच्या मते जो कोणी क्षणभर अंतर्दृष्टि करून या प्रश्नांचा शांतपणे विचार करील, त्याला त्यांचे बरो बर उत्तर तव्हांच देता येईल. काव्यांत बहुशः पद्य रचना असते, तथापि कांटी प्रकारच्या गद्यांतही काव्य-गुण असतात; तसेंच 'काव्य' हे मनुष्याच्या स्वभावाचे आणि सृष्टीचे यथार्थ वर्णन आहे,—वगैरे 'काव्य' शब्दाच्या अर्थनिर्णायक प्रत्येक प्रयत्नांत थोडथोडे सत्य आहे. त्यांत समग्र सत्य नाही, म्हणून ते समाधानकारक होत नाहीत. त्यांत कांही तरी न्यूनता आहे असे वाटते; पण ती कोठे आहे हे समजत नाही. काव्यवाचनापासून आनंद होतो, हे निर्विवाद आहे. तो ज्या कारणांनी होतो, त्यांची मीमांसा मात्र संशयाकुल आहे.

काव्याचे खरे स्वरूप लक्षांत येण्यासाठी मनुष्याच्या मनोधर्माचा थोडासा विचार करणे जरूर आहे. जागृतावस्थेत मन चंचल असता त्यांत जे व्यापार चालतात, त्यांचे 'संवेदना,' 'इच्छा,' व 'ज्ञान' असे तीन वर्ग करता येतील. या तीन अनुभवांस 'मन' ही संज्ञा आहे. या तिहींपैकी पहिल्याशी काव्याचा विशेष संबंध आहे. संवेदना दोन प्रकारची आहे; प्रतिकूल व अनुकूल. प्रतिकूल संवेदनेस जाण दुःख म्हणतो, व अनुकूल संवेदनेस सुख म्हणतो. ज्यापासून प्रतिकूल संवेदना उत्पन्न होतात, ते आपणांस आवडत नाही; ज्याच्यापासून अनुकूल संवेदना होतात, ते आपणांस प्रिय होते. कारण दुःखाचा कटाळा आणि सुखाचा अभिलाष, या मनुष्याच्या मनाच्या स्वाभाविक वृत्ति आहेत. इतर सुखद वस्तूप्रमाणे काव्यापासून आपणांस

अनुकूल संवेदना होतात, म्हणून ते आपणांस आवडते. ज्या लेखरचनेपासून वाचकांस ज्ञान करून देण्याचा हेतु असतो, तीं काव्य नसते. जी रचना वाचकांच्या अंतःकरणांत अनुकूल संवेदना उत्पन्न करण्याकरितां केलेली असते, ती काव्य होय. वास्तविक पाहतां कोणतीही लेखरचना केवळ अनुकूल संवेदना उत्पन्न करण्यासाठीं, किंवा केवळ ज्ञान करून देण्यासाठीं केलेली असत नाही. ज्ञान करून देण्यासाठीं लिहिलेलीं पुस्तके मनोरंजक करण्याचा प्रयत्न केलेला असतो; मनोरंजक पुस्तकांत जातां जातां थोडेंसे ज्ञान देण्याचा प्रयत्न असतो. मृदुता किंवा रमणीयता हा काव्याचा प्रधान गुण; काठिण्य किंवा कर्कशता हा शास्त्रीय ग्रंथांचा प्रधान गुण. शास्त्रीय ग्रंथांस थोडी मृदुता आणल्याने त्यांचें अध्ययन कष्टावह होत नाही. काव्यांत कोठें काठिण्य येऊं दिलेलें असतें, तें वाचकांस आनंदाबरोबर थोडें ज्ञानही करून देण्याच्या हेतूनें येऊं दिलेलें असतें.

पुढें जें सांगावयाचें आहे, त्यासंबंधानें गैरसमज होऊं नये म्हणून येथें इतकें स्पष्ट करणें जरूर आहे कीं, 'काव्य' शब्दांत आम्हीं नाटकादि सर्व सुखात्पादक लेखांचा समावेश केला आहे, व 'कवि' शब्दांत असले लेख लिहिणाऱ्या नाटककारादि सर्व लोकांचा समावेश केला आहे, व 'कवि' शब्दांत असले लेख लिहिणाऱ्या नाटककारादि सर्व लोकांचा समावेश केला आहे. मनुष्यांच्या विचारांत, प्रत्यक्ष अनुभवांत किंवा लेखांत बाह्यसृष्टि किंवा अंतःसृष्टि यांशिवाय दुसरा कोणता विषय असूं शकणें शक्य नाही. कारण, या

दोन सृष्टि सांगितल्या म्हणजे कल्पनीय वस्तूंची परमावधि झाली. या दोन सृष्टीबाहेर आम्ही जाणार कोठें? व विचार कशाचा करणार? मनांतील अनंत व्यापार, यांपैकीं एक किंवा अनेक, हेच आमच्या सुखानुभवाचे आणि ज्ञानाचे विषय असले पाहिजेत. तसेच, ज्याप्रमाणें ज्ञान म्हणजे अंतर्बाह्य सृष्टीतील वस्तूंचा यथार्थ निर्णय, त्याप्रमाणें काव्यही अंतर्बाह्य सृष्टीतील वस्तूंचा यथार्थ निर्णयच आहे. शास्त्रीय ग्रंथांतल्याप्रमाणें काव्यांतही वस्तूंचें हुबहुबच वर्णन केलें पाहिजे. ज्याप्रमाणें शास्त्रीय ग्रंथाला, त्याप्रमाणेंच काव्यालाही याच गुणानें माहात्म्य, सारता, व महार्घता येते. ज्यांत सत्यनिरूपण नाही, तो शास्त्रीय ग्रंथ जसा कवडीच्या मोलाचा, त्याप्रमाणें ज्यांत सत्यनिरूपण नाही, असा काव्यग्रंथही कवडीच्या मोलाचा. दोघांचाही सत्यकथनावर, यथार्थ वर्णनावर, किंवा हुबेहुब चित्र काढण्यावर, सारा कटाक्ष आहे. भेद इतकाच आहे की, शास्त्रीय ग्रंथांतील विषय आणि त्यासंबंधानें सत्य सांगण्याची पद्धत, ही काव्यांतील विषय आणि त्यासंबंधानें सत्य सांगण्याची पद्धत, यांहून निराळी असतात.

मनुष्यांच्या दुःखांचा परिहार व सुखांची वृद्धि करण्याचें सामर्थ्य ज्ञानाच्या अंगी आहे, म्हणूनच मनुष्य त्याच्या पाठीमागे लागली आहेत. तसें नसतें तर त्याचा नाद त्यांना कधीच न लागता. ज्ञान हें मनुष्यांच्या सुखाचें प्रधान साधन आहे. तथापि ते झाल्याबरोबर त्यापासून सर्वास सुख होऊं लागेल असें नाही. सुखावह होण्यास त्यास अनुकूल संवेदनोत्पादक व्हावें

लागते. जोंपर्यंत त्याला हें नूतन स्वरूप आलें नाहीं, तोंपर्यंत तें काव्यविषय होऊं शकत नाहीं; कारण अनुकूल संवेदनोत्पादक असणें—हा काव्याचा प्रधान गुण आहे. आज ज्या कित्यंक गोष्टींचें ज्ञान फक्त तत्त्ववेत्त्यांप्रच आनंद देत आहे, तें कालांतरानें सर्व जनांस आनंददायक होईल परंतु तें तसें होऊं लागण्यापूर्वी बराच अवधि लोटला पाहिजे. तो लोटला कीं तें सुखोत्पादक होऊन कवीच्या मान्यांत सांपडणार ! यावरून काय सिद्ध झालें कीं, आज ज्या गोष्टी शास्त्रीय ग्रंथांत कोडून राहिल्या आहेत त्या, व तेथून पुढें ज्यांचा शोध शास्त्रवेत्ते करतील त्या, अवश्य काळ मेला म्हणजे काव्यविषय होऊं शकतील आजपर्यंत असेंच होत आलें आहे. आंग्लभौम राजकवि लार्ड टेनिसन याचें “प्रिन्सेस” नामक काव्य, (ज्याचें डा० कीर्तिकर यांनीं मराठींत भाषान्तर करून तें “इंदिरा” या नांवानें प्रसिद्ध केलें आहे,) या नियमाचें उदाहरण आहे. हा नियम खरा असेल तर, ज्ञानप्रसार होऊं लागला म्हणजे कवित्वशक्तीस माघ येतें असा जो कित्येकांनीं साहसाचा अभिप्राय दिला आहे, तो खोटा ठरतो. इंग्लंडांतील प्रसिद्ध ग्रंथकार डाक्टर जॉनसन यांनीं एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, काव्य करण्याजोगे नामी नामी विषय जगांतील जुने कवि लाटून बसल्यामुळें, अर्वाचीन कवींस मनोरंजक काव्यें लिहिण्यासारखे विषयच राहिले नाहींत ! शास्त्रप्रसार काव्यरचनेस घातक आहे, हें विलक्षण मत मेकालेनें कोठेंसें ठोकून दिलें आहे ! काव्यास अलीकडे जें थोडेंसें माघ आल्या

सारखें दिसतें. त्याचें कारण, अर्वाचीन ज्ञानप्रसार नव्हे, तर अर्वाचीन ज्ञानप्रसारामुळे काव्य-वस्तु करण्याजोगे जे नवीन विषय उत्पन्न झाले आहेत, त्यांचा अर्वाचीन कवि काव्यरचनेत उपयोग न करतां प्राचीन कवींच्या काव्यविषयांवर फिरून फिरून लिहितात, व त्यांच्या भाषेचें अनुकरण करतात, हें आहे ज्यांनीं असें केलेलें नाहीं, त्यांचीं काव्यें वाचकांस प्रिय झालीं आहेत, व पुढें जे असें करणार नाहींत. त्यांचींही काव्यें वाचकांस प्रिय होतील, याबद्दल आम्हांस मुळींच संशय नाहीं. शिवाय, प्रत्येक शतकांत महात्त्ववेत्ता निघणें जसें संभवत नाहीं, त्याप्रमाणें महाकवि निघणें हेंही संभवत नाहीं. जसा इंग्लंडांत आजपर्यंत एकच शेक्सपियर होऊन गेला. त्याप्रमाणें बेकनही एकच होऊन गेला ! हिंदुस्थानातही अद्यापपावेतो भास्कराचार्यास किंवा कालिदासास प्रतिस्पर्धी भेटला नाहीं ! हातांनीं बोटेच घालून महाकवींची संख्या मोजूं लागलों तर भरतखंडांत अनामिकेपुढें, व इतर देशांत तर करांगुलीपुढें, जातां येणार नाहीं असें वाटतें !

वर जें सांगितलें आहे, त्यावरून शास्त्राग्रंथांप्रमाणें काव्यांतही सत्यकथन असतें, हें वाचकांच्या ध्यानांत येईल, अशा आशा आहे कवि जें सत्य सांगतो, तें शास्त्राग्रंथाप्रमाणें गूढ नसतें श्रद्धास सत्यापैकी कांहीं सत्यें इतकीं गूढ असतात कीं, तीं समजण्यास तपांच्या अध्ययनाची आवश्यकता आते. तसेंच शास्त्रांत कधीं कधीं विशेष कारणासाठीं अगदीं क्षुल्लक सत्यें सांगितलेलीं आगतात. या दोन्हीही सत्यांचा

काव्यांत उपयोग होत नाही. 'उष्णता, प्रकाश, व विद्युत्-ही गतीची निरनिराळी रूपें होत,' हें सत्य काव्यविषय होण्यास आणखी शंकडों वर्षें लोटली पाहिजेत. तसेंच, 'बाभळीला कांटे असतात,' 'मासे समुद्रांत राहतात,' 'पावट्याची उसळ फार खालच्याने अपचन होऊन वायु सरतो'—असली सध्याच्या कामाची 'नाहींत! काव्यांत जीं सत्यें गोंवायाचीं, त्यांची योग्य निवड करण्यास कवीस पराकाष्ठेचे श्रम पडतात जीं समजण्यास मुळींच श्रम पडत नाहीत, अशी उपयोगी नाहीत; जीं समजण्यास फार श्रम पडतात, अशीही पण उपयोगी नाहीत. तीं या दोहोंच्या दरम्यान असून, अनुकूल संवेदनोत्पादक असलीं पाहिजेत. यावर कोणी अशी शंका घेतील कीं, काव्यांत वर्णिलेलीं सत्यें नेहमीं अनुकूल संवेदनोत्पादक असलीं पाहिजेत, हें मत खरें असेल, तर काव्यांत दुःखपर्यवसायी नाटकांचा किंवा अवर्षणादि अरिष्टांच्या वर्णनांचा समावेश कधींच करतां येणार नाही. कारण दुःखपर्यवसायी नाटके पाहिल्याने व अरिष्टांचीं वर्णनें वाचल्याने मनास आनंद न होतां उलट दुःख होतें. कांहीं अशीं हा शंका बरोबर आहे; पण थोड्या विचारांतीं तिचें निरसन होण्यासारखें आहे. दुष्काळांत अन्न न मिळाल्यामुळे होणाऱ्या यत्नांचा प्रत्यक्ष अनुभव आणि त्या यातनांच्या वर्णनांचें वाचन किंवा श्रवण; कामिजनास होणाऱ्या क्लेशांचा प्रत्यक्ष अनुभव आणि त्यांच्या क्लेशांच्या वर्णनांचें वाचन किंवा श्रवण, या आणि याप्रमाणें इतर सर्व गोष्टी-पासून होणाऱ्या सुखदुःखांचा प्रत्यक्ष अनुभव आणि

त्यांच्या वर्णनांचें वाचन किंवा श्रवण—यांत फार अंतर आहे. प्रत्यक्षानुभवाची तीव्रता वाचनांत किंवा श्रवणांत कधींही येऊं शकणार नाही; आणि तसें होऊं लागलें तर प्रत्येकूल संवेदनोत्पादक काव्यें कोणी हातीं धरणार नाही. उतार वयांत नवानवसांनीं झालेलें अपत्य मरण पावले असतां मातापितरांस जें दुःख होतें, तेंच दुःख जर त्यांच्या वर्णनापासून किंवा अभिनयापासून होऊं लागलें, तर तें वर्णन कोण हातांत घेईल ? किंवा तो अभिनय पाहण्यास कोण जाईल ? एकाच्या दुर्गम आणि निर्भय अशा उंच ठिकाणीं वसून खालीं चाललेली लढाई पाहण्यानें मनावर ज्या प्रकारचे विकार होण्याचा संभव आहे, त्या प्रकारचे विकार दुःखपर्यवसायी कथेच्या वाचनापासून होतात. सर्व मनुष्यांच्या मनोवृत्ति एकाच तऱ्हेच्या असल्यामुळे, एकास झालेलें दुःख किंवा सुख त्याच्या बाह्य चिन्हांवरून, वर्णनावरून, किंवा अभिनयावरून, दुसऱ्यास समजून येतें, हें खरें आहे. पण या समजून येण्यांत आणि प्रत्यक्षानुभवांत फार अंतर आहे. तरवारीसारख्या शस्त्राचें मर्मपर्यंत चरचर कांपीत जाणें आणि फक्त अंगाला चाटणें, यांत जो फरक आहे, तो प्रत्यक्ष सुखदुःखांत आणि त्यांच्या चित्रांत आहे. कवीची सारी करामत हुबेहूब चित्र काढण्यांत आहे; मूळ उत्पन्न करण्यांत नाही. ते मूळ उत्पन्न करूं लागतील तर त्यांच्या दुःखोत्पादक कृतीकडे कोणी दुकूनही पहाणार नाही. असो; पण हा सगळा वाचकांच्या किंवा प्रेक्षकांच्या सुखदुःखाविषयीं विचार झाला. दुःखपर्यवसायी काव्य लिहितांना खुद्द कवीच्या मनाची

काय स्थिति होते, हा प्रश्न अजून राहिलाच आहे. कोणत्याही प्रकारचे काव्य रचतांना किंवा त्यांतील विषयांचा विचार करतांना कवीस जे आयास होतात, ते प्रत्यक्ष आयासांहून बरेच क्षीण असतात. सुखदुःखाचा प्रत्यक्ष अनुभव आणि सुखदुःखावर पुनः पुनः विचार करून ती आपणांसच होत आहेत असा भास करून घेण्याचा प्रयत्न,—यांत पुष्कळ अंतर आहे. धनलोभ्याचे धन एकाएकी नाहीसे झाले असता त्याला ज्या यातना होतात, त्या प्रत्यक्ष यातना कवि आपणास धनलोभी समजून व आपले सारे वित्त एकाएकी नष्ट झाले आहे असे समजून, द्रव्यनाशाने स्वर्ग्या धनलोभ्याला होणाऱ्या दुःखाचे प्रतिबिंब आपल्या मनावर उठवून घेण्यासाठी त्या दुःखाचे एकसारखे चिंतन करतो, व त्यामुळे कांहीं वेळाने त्याच्या मनाची वृत्ति धनलोभ्याच्या वृत्तीसारखी होऊन धनलोभ्याला होणाऱ्या यातनांची बरीच छाया त्याच्या मनावरही पडू लागते. अशा प्रकारे उत्पन्न केलेल्या दुःखाच्या छायेस अप्रत्यक्ष दुःख असे म्हणता येईल. ज्याला ही छाया हवी तितकी दाट पाहून घेता येत असेल, त्याच्या अंगी कवित्वगुणांपैकी श्रेष्ठ गुण आहे, असे म्हणता येईल. विचाराने प्रत्यक्ष सुखदुःखाच्या तीव्रतेचे पूर्ण प्रतिबिंब आपल्यावर उठवून घेणे याचेच नांव तादात्म्य, तंद्री किंवा एकतानता. ज्याला सुखदुःखाचा प्रत्यक्ष अनुभव होत आहे, त्याच्या मनाप्रमाणे कवीच्या मनाची स्थिति झाल्याशिवाय त्याच्या काव्यांत तो तो रस पूर्णपणे उतरणार नाही. रसाची परिपक्वता

अगोदर कवीच्या मनांत झाली पाहिजे. ती तशी झाली तरच त्याला ती काव्यांत आणण्याचा प्रयत्न करतां येईल; कारण, जर आडांतच पाणी नसलें, तर तें पोहण्यांत कोठून येणार? कवीला ज्या विषयाशीं आपल्या मनाची तंद्री लावून व्यावयाची असते, तो विषय अनुकूल संवेदनोत्पादक असो, कीं प्रतिकूल संवेदनोत्पादक असो, त्याला जे कष्ट पडतात, ते उभयपक्षां सारखेच असतात. कवीचें मन पोटाग्राफ घेण्यासाठीं तयार केलेल्या भिंगाप्रमाणें असतें. ज्याप्रमाणें हवा तेवढा प्रकाश अनुकूल असला म्हणजे पाहिजे त्या पदार्थाचें हुबेहूब प्रतिबिंब त्या भिंगावर पाडतां येतें, त्याप्रमाणें ज्या कवीला आपली कल्पना हवी तितकी प्रज्वलित करतां येते, त्याला तिच्या रश्मींनीं आपल्या मनावर पाहिजे त्या विषयाची मुळाबरहुकूम छाया पाडतां येते. कल्पना प्रज्वलित होऊन कल्पनाविषयांशीं तादात्म्य होणें—यांतच कवींचा आणि काव्यवाचकांचा आनंद आहे. बीजगणितांतील किंवा भूमितींतील एकाद्या कूट प्रश्नांत बुद्धि व्यग्र होऊन गेली असतां तींत जें चांचल्य उत्पन्न होतें तें तत्त्वशोधकास जसें अत्यंत आनंददायक असतें, त्याप्रमाणेंच सुखदुःखोत्पादक विषयांचें हुबेहूब आकलन करण्यासाठीं भरघांव सोडलेल्या कल्पनेच्या चांचल्यापासून कवींना व काव्यवाचकांना अत्यानंद होतो. असें जर नसतें, तर दुःखपर्यवसायी काव्ये कवि मुळींच न लिहिते, व वाचक तीं मुळींच न वाचते. तेव्हां सिद्ध काय झालें कीं, काव्य दुःखपर्यवसायी असो कीं सुखपर्यवसायी

असो, त्यांतील रसापासून उत्पन्न होणारा आनंद सारखाच असतो; आणि याच कारणामुळे कॉमेडी आफ एरर्स (आंतिकृत चमत्कार) इतक्याच आथेल्लो वाचण्याला, किंवा त्याचा प्रयोग पहाण्याला, आमचीं मनें उत्सुक असतात. तर मग दुःखपर्यवसायी आणि सुखपर्यवसायी काव्यांच्या वाचनांत किंवा प्रयोगदर्शनांत मुळींच भेद नाही कीं काय, असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो. त्यास इतक्याच उत्तर आहे कीं, भेद आहे; मुळींच नाही असें नाही; पण तो फार थोडा आहे. काव्यवाचनांत किंवा त्यांचा प्रयोग पाहण्यांत एकमेकांपासून अगदीं भिन्न असे दोन मानसिक व्यापार चाललेले असतात. एक, कल्पनाशक्ति प्रज्वलित होऊन ती मनाचें काव्यवस्तूशीं तादात्म्य करण्यासाठीं झटत असते; दुसरा, इंद्रियांपुढे प्रत्यक्ष असणाऱ्या, किंवा कल्पनेनें निर्माण केलेल्या काव्यवस्तु आपापल्या स्वभावाप्रमाणें वाचकांच्या व प्रेक्षकांच्या अनुकूल व प्रतिकूल संवेदनांस अंशतः कारण होत असतात. यामुळे दुःखपर्यवसायी काव्य वाचीत असतां किंवा त्याचा प्रयोग पहात असतां वृत्तीला थोडीशी खिन्नता उत्पन्न होते, आणि सुखपर्यवसायी काव्य वाचीत असतां वृत्तीला थोडासा आनंद होतो, अप्रबुद्ध लोकांना पहिल्या व्यापारापासून होणाऱ्या आनंदाची मुळींच कल्पना नसते. यामुळे दुःखपर्यवसायी नाटक पहाणें त्यांना आवडत नाही.

आतांपर्यंत जें सांगितलें आहे त्यावरून तत्त्वशोधकाप्रमाणें कवीचेंही, एका प्रकारच्या सत्यांचा निर्णय करणें, आणि तीं सांगणें, हें काम आहे. हें काम वजा-

म्हणून बाकीच्या गुणांविषयी तो अगदी अज्ञान असतो असे नाही. प्रत्येक मनुष्य सर्व मनुष्यतेचे सूक्ष्म प्रतिबिंब आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. असे नसते तर एकाचे मनोविकार दुसऱ्याला न समजते. साधारण मनुष्यांत आणि कवींत भेद इतकाच आहे की, साधारण मनुष्यास ज्या प्रकृतिवैचित्र्याचे आणि विकारवैचित्र्याचे ज्ञान अगदी मंद असते, ते कवीस कल्पनासामर्थ्याने स्वतःसच स्पष्ट करून देतां येते इतकेच नाही, तर काव्यद्वारा ते दुसऱ्यासही स्पष्ट करून देतां येते. कवि हा कामरूपधारी पटाईत बहुरूपी आहे ! तो क्षणांत राजा बनून सिंहासनस्थ पुरुषांच्या अंतःकरणांतील विचार बोलू लागतो; राजवेष घेऊन अर्धघटिका झाली नाही तो, तो वेष टाकून देऊन तो काळा पोषाख करतो, तोंडाला काजळ फासतो, वस्त्राखाली पाजळलेलीं शस्त्रे लपवून घेतो, आणि मध्यरात्रीच्या निविड काळोखांत जिकडे तिकडे सामसूम झाले असतां द्रव्यासाठीं कोणाचा तरी जीव घेण्याचा बेत करीत मारकरी होऊन बाहेर पडतो ! या स्थितींत पांचपन्नास पळे गेलीं न गेलीं तो, ती टाकून देऊन अभिसारिका बनतो, व अभिसारिकेस योग्य असा पेहराव चढवून मेघांच्या गडगडाटांची, विजांच्या लखलखाटांची, किंवा तुफान वाऱ्याच्या सोंसाऱ्याची पर्वा न करितां, पावसाच्या मुसळधारेंतून एका चेटासह विहारोद्यानांतील नेमलेल्या लतामंडपांत प्रियांची भेट घेण्यास जातो ! आतां तो पर्वताच्या शिखरावर किंवा समुद्राच्या किनाऱ्यावर असला तर क्षणभराने धनगराच्या परशापार्शी शेकत

बसलेला किंवा न्यायासनारूढ होऊन न्याय करीत असलेला दृष्टीस पडेल ! वायूप्रमाणें तो सर्वगाभी आहे ; मनाप्रमाणें तो चंचल आहे ; हवी ती वस्तु उत्पन्न करणारा तो वस्ताद जादुगार जाहे; कल्पनाशंकूच्या जिवावर कालोदधीत पाहिजे त्या दिशेस सुकाणूं लावण्यास न डगणारा तो जरठ झालेला तांडेल आहे; विश्वबीजांप्रमाणें त्याचे उद्गार अनंत व नित्य आहेत. कोणती वस्तु कितीहि दूर असो, किंवा कितीही सूक्ष्म असो, त्याने तिच्यावर आपली दुर्बीण किंवा सूक्ष्मदर्शक यंत्र लाविलें कीं त्याला ती सन्निध आणि स्थूल होऊन हवीतशी पाहातां येते, व दुसऱ्यांना तिचे यथातथ्य आकलन होईल अशा तऱ्हेचे तिचे चित्र काढतां येतें. जर तुम्हांला पातालांतील किंवा स्वर्गांतील वस्तुस्थिति पहावयाची इच्छा असेल तर मिल्टनचा किंवा कालिदासाचा हात घट्ट धरून ते नेतील तिकडे जाण्यास तयार व्हा ! अनंत प्रकृतींच्या हृदयडोहांत बुड्या मारून त्यांच्या तळाशीं काय आहे, हें जर तुम्हांला पहावयाच असेल तर मोलिअर, शेक्सपिअर, गेटी, किंवा भवभूति अशा जगत्प्रसिद्ध पानबुड्यांच्या कमरेला मिठी मारा ! सारांश, अंतर्बाह्य सृष्टींत अनुकूल किंवा प्रतिकूल संवेदना उत्पन्न करणारी अशी कोणतीही चीज नाही कीं, जिच्या सत्यस्वरूपाचें ज्ञान आनंद होईल अशा रीतीने कवीस तुम्हांला करून देतां येणार नाही समजातीयांस हें ज्ञान करून देणें हा कवीचा व्यवसाय होय. या व्यवसायांतच त्यांचा आनंद आहे या व्यवसाया-मुळे त्यांचें अंतःकरण अतिशय कोमल व दयार्द्र झालेलें

अगोदर कवीच्या मनांत झाली पाहिजे. ती तशी झाली तरच त्याला ती काव्यांत आणण्याचा प्रयत्न करतां येईल; कारण, जर आडांतच पाणी नसलें, तर तें पोहण्यांत कोठून येणार? कवीला ज्या विषयाशीं आपल्या मनाची तंद्री लावून ध्यावयाची असते, तो विषय अनुकूल संवेदनोत्पादक असो, कीं प्रतिकूल संवेदनोत्पादक असो, त्याला जे कष्ट पडतात, ते उभयपक्षां सारखेच असतात. कवीचें मन पोटाग्राफ घेण्यासाठीं तयार केलेल्या भिंगाप्रमाणें असतें. ज्याप्रमाणें हवा तेवढा प्रकाश अनुकूल असला म्हणजे पाहिजे त्या पदार्थाचें हुबेहूब प्रतिबिंब त्या भिंगावर पाडतां येतें, त्याप्रमाणें ज्या कवीला आपली कल्पना हवी तितकी प्रज्वलित करतां येते, त्याला तिच्या रश्मींनीं आपल्या मनावर पाहिजे त्या विषयाची मुळावरहुकूम छाया पाडतां येते. कल्पना प्रज्वलित होऊन कल्पनाविषयांशीं तादात्म्य होणें—यांतच कवींचा आणि काव्यवाचकांचा आनंद आहे. बीजगणितांतील किंवा भूमितील एकाद्या कूट प्रश्नांत बुद्धि व्यग्र होऊन गेली सतां तींत जें चांचल्य उत्पन्न होतें तें तत्त्वशोधकास जिसे अत्यंत आनंददायक असतें, त्याप्रमाणेंच सुखदुःखोत्पादक विषयांचें हुबेहूब आकलन करण्यासाठीं भरघांव सोडलेल्या कल्पनेच्या चांचल्यापासून कवींना व काव्यवाचकांना अत्यानंद होतो. असें जर नसतें, तर दुःखपर्यवसायी काव्ये कवि मुळींच न लिहिते, व वाचक तीं मुळींच न वाचते. तेव्हां सिद्ध काय झालें कीं, काव्य दुःखपर्यवसायी असो कीं सुखपर्यवसायी

असो, त्यांतील रसापासून उत्पन्न होणारा आनंद सार-
खाच असतो; आणि याच कारणामुळे कॉमेडी आफ
एरर्स (आंतिकृत चमत्कार) इतकीच आथेल्लो वाच-
ण्याला, किंवा त्याचा प्रयोग पाहण्याला, आमची मने
उत्सुक असतात. तर मग दुःखपर्यवसायी आणि सुख-
पर्यवसायी काव्यांच्या वाचनांत किंवा प्रयोगदर्शनांत
मुळीच भेद नाही की काय, असा प्रश्न सहज उत्पन्न
होतो. त्यास इतकेच उत्तर आहे की, भेद आहे; पण तो फार मोठा आहे.
काव्यवाचनांत किंवा त्याचा प्रयोग पाहण्यांत एकमेकां-
पासून अगदी भिन्न असे दोन मानसिक व्यापार चाललेले
असतात. एक, कल्पनाशक्ति प्रज्वलित होऊन ती मनाचे
काव्यवस्तूशी तादात्म्य करण्यासाठी झटत असते; दुसरा,
इंद्रियांपुढे प्रत्यक्ष असणाऱ्या, किंवा कल्पनेने निर्माण
केलेल्या काव्यवस्तु आपापल्या स्वभावाप्रमाणे वाच-
कांच्या व प्रेक्षकांच्या अनुकूल व प्रतिकूल संवेदनांस
अशतः कारण होत असतात. यामुळे दुःखपर्यवसायी
काव्य वाचीत असतां किंवा त्याचा प्रयोग पाहत असतां
वृत्तीला थोडीशी खिन्नता उत्पन्न होते, आणि सुखपर्य-
वसायी काव्य वाचीत असतां वृत्तीला थोडासा आनंद
होतो, अप्रबुद्ध लोकांना पहिल्या व्यापारापासून होणाऱ्या
आनंदाची मुळीच कल्पना नसते. यामुळे दुःखपर्यवसायी
नाटक पाहणें त्यां
आतांपर्यंत जे
काप्रमाणे कवींचे
करणे, आणि तीं
त्यावरून तेच

वण्यासाठी कवीस आपली कल्पना प्रज्वलित करून काव्यवस्तूशी आपल्या मनाचें तादात्म्य करून ध्यावें लागतें. काव्यवस्तु कोणत्याही प्रकारची असो, या तादात्म्यापासून होणारा आनंद सारखाच असतो. कवींच्या यथार्थ वर्णनांनीं काव्यवस्तूशी वाचकांच्या आणि प्रेक्षकांच्या मनाचें तादात्म्य झालें तर त्यांनाही कवींसारखाच आनंद होईल. काव्यवस्तु कोणत्याही प्रकारची असो, तिच्या चिंतनांत व्यग्र झालेल्या कवीच्या किंवा वाचकांच्या कल्पनेस जें चांचल्य येतें तें आनंदमय आहे. काव्य वाचीत असता किंवा त्याचा प्रयोग पहात असतां वृत्तींत कधीं कधीं जी खिन्नता उत्पन्न होते ती, वृत्ति एकीकडे एकतानतानंदांत गढला असतां इंद्रियांपुढें प्रत्यक्ष असणाऱ्या, किंवा कल्पनेनें निर्माण केलेल्या, भयंकर काव्यवस्तु दुसरीकडून तीत प्रतिकूल संवेदना उत्पन्न करीत असतात, म्हणून होते सारांश, काव्य दुःखपर्यवसायी असो किंवा सुखपर्यवसायी असो, तें रचण्यांत कवीला, आणि तें वाचण्यांत वाचकाला आनंदच आहे. या आनंदांत, काव्यवस्तूचें बाह्य स्वरूप रमणीय असल्यास थोडीशी भर पडते, व तें भयंकर असल्यास त्याला किंचित् छाट बसतो— इत्यादि गोष्टी वाचकांच्या ध्यानांत येतील अशी आशा आहे.

काव्याच्या वाचनापासून राजापासून रंकांस, तत्त्ववेत्त्यापासून अत्यंत अल्पशिक्षित मनुष्यास, सर्व स्थितींत आनंद होण्यास अनेक कारणें आहेत. एक तर कवींच्या वाणींतून जे बोल निघत असतात, त्यांच्या सत्यतेविषयी प्रत्येक अंतःकरण साक्ष देत असतें. जीं

सत्यें देशकालादिकांनीं मर्यादित, किंवा जीं सत्यें बहु-
 श्रुतांस मात्र समजणार, अशीं सत्यें कवि कधींच सांगत
 बसत नाहीं. ज्या मनुष्याची रानटी अवस्था सुटली
 आहे, ज्याला मानवी स्वभावाचें किंचित् ज्ञान प्राप्त
 झालें आहे, ज्याच्या मनावर बाह्य सृष्टीच्या सौंदर्याचा
 परिणाम होऊं लागला आहे, असा मनुष्य कोणत्याही
 देशांत रहात असो, किंवा कोणत्याही शतकांत जन्मास
 आला असो, महाकर्वींच्या सत्यमय रसाळ उद्गारासृ-
 ताचें सेवन करण्यास तो योग्य असतो. काव्यापासून
 आनंद होण्याचें दुसरें कारण असें आहे कीं, साधारण
 मनुष्यास ज्या गोष्टी अव्यक्त असतात. त्या कवि त्यास
 व्यक्त करून देतो. 'जितक्या मूर्ति तितक्या प्रकृति'
 अशी आपल्या लोकांत म्हण आहे या म्हणचा अर्थ
 इतकाच कीं, प्रत्येक मनुष्याचा स्वभाव निराळा अस-
 ल्यामुळे सर्वांच्या स्वभावांचें ज्ञान होणें अशक्य आहे.
 तथापि ज्याअर्थीं सर्व मनुष्यांस आपण 'मनुष्य' या
 एका वर्गाखालीं मोडतो, त्याअर्थीं त्या सर्वांत साधारण
 असे कांहीं गुण असलेच पाहिजेत. या साधारण गुणांचें
 अति स्वरूप ज्ञान बहुतेकांस असतें; व तें असतें म्हणून
 काव्यवाचनापासून त्यांस आनंद होतो. कित्येक मनुष्य
 पराकाष्ठेचे रागीट असतात, कित्येक शांत असतात,
 कित्येक मायाळू असतात, कित्येक लोभी असतात,
 कित्येक क्रूर असतात, कित्येक कामातुर असतात.
 तथापि राग, शांति, ममता, लोभ, क्रौर्य होय.
 इत्यादि सर्व मनोवृत्तींची प्रत्येकास थोड्या व्यवसाया-
 असते. विशिष्ट व्यक्तींत एखादा गुण दयाद्रि झालेले

म्हणून बाकीच्या गुणांविषयी तो अगदीं अज्ञान असतो असें नाही. प्रत्येक मनुष्य सर्व मनुष्यतेचें सूक्ष्म प्रतिबिंब आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. असें नसतें तर एकाचे मनोविकार दुसऱ्याला न समजते. साधारण मनुष्यांत आणि कवींत भेद इतकाच आहे कीं, साधारण मनुष्यास ज्या प्रकृतिवैचित्र्याचें आणि विकारवैचित्र्याचें ज्ञान अगदीं मंद असतें, तें कवीस कल्पनासामर्थ्यानें स्वतःसच स्पष्ट करून घेतां येतें इतकेंच नाही, तर काव्यद्वारा तें दुसऱ्यासही स्पष्ट करून देतां येतें. कवि हा कामरूपधारी पटाईत बहुरूपी आहे ! तो क्षणांत राजा बनून सिंहासनस्थ पुरुषांच्या अंतःकरणांतील विचार बोलू लागतो; राजवेष घेऊन अर्धघटिका झाली नाही तों, तो वेष टाकून देऊन तो काळा पोषाख करतो, तोंडाला काजळ फासतो, वस्त्राखालीं पाजळलेलीं शस्त्रें लपवून घेतो, आणि मध्यरात्रीच्या निविड काळोखांत जिकडे तिकडे सामसूम झालें असतां द्रव्यासाठीं कोणाचा तरी जीव घेण्याचा बेत करीत मारैकरी होऊन बाहेर पडतो ! या स्थितींत पांचपन्नास पल्लें गेलीं न गेलीं तों, ती टाकून देऊन अभिसारिका बनतो, व अभिसारिकेस योग्य असा पेहराव चढवून मेघांच्या गडगडाटांची, विजांच्या लखलखाटांची, किंवा तुफान वाऱ्याच्या सोंसाट्याची पर्वा न करितां, पावसाच्या मुसळधारून एका चेटासह विहारोद्यानांतील नेमलेल्या तांत असा प्रियाची भेट घेण्यास जातो ! आतां तो कवींच्या वाणसत्यतेविषयी खरावर किंवा समुद्राच्या किनाऱ्यावर णभरानें धनगराच्या परशापार्शी शेकत

बसलेला किंवा न्यायासनारूढ होऊन न्याय करीत असलेला दृष्टीस पडेल ! वायूप्रमाणें तो सर्वगाभी आहे ; मनाप्रमाणें तो चंचल आहे ; हवी ती वस्तु उत्पन्न करणारा तो वस्ताद जादुगार जाहे ; कल्पनाशंकूच्या जिवावर कालोदधीत पाहिजे त्या दिशेस सुकाणूं लावण्यास न डगणारा तो जरठ झालेला तांडेल आहे ; विश्वबीजांप्रमाणें त्याचे उद्गार अनंत व नित्य आहेत. कोणती वस्तु कितीहि दूर असो, किंवा कितीही सूक्ष्म असो, त्याने तिच्यावर आपली दुर्बीण किंवा सूक्ष्मदर्शक यंत्र लाविले कीं त्याला ती सन्निध आणि स्थूल होऊन हवीतशी पाहतां येते, व दुसऱ्यांना तिचे यथातथ्य आकलन होईल अशा तऱ्हेचे तिचे चित्र काढतां येते. जर तुम्हांला पातालांतील किंवा स्वर्गांतील वस्तुस्थिति पहावयाची इच्छा असेल तर मिल्टनचा किंवा कालिदासाचा हात घट्ट धरून ते नेतील तिकडे जाण्यास तयार व्हा ! अनंत प्रकृतीच्या हृदयडोहांत बुड्या मारून त्यांच्या तळाशीं काय आहे, हें जर तुम्हांला पहावयाचें गोलिअर, शेक्सपिअर, गेटी, किंवा भवभूति पानबुड्यांच्या कमरेला मिठी मारा ! हा सृष्टींत अनुकूल किंवा प्रतिकूल संवे करणारी अशी कोणतीही चीज नाही कीं, त्यास्वरूपाचें ज्ञान आनंद होईल अशा रीतीने तुम्हांला करून देतां येणार नाही समजाती- हें ज्ञान करून देणें हा कवीचा व्यवसाय होय. या व्यवसायांतच त्यांचा आनंद आहे या व्यवसाया- मुळें त्यांचें अंतःकरण अतिशय कोमल व दयाद्र झालेले

व काम
हित ओळख
कार असल

असतें. या व्यवसायामुळे यांची अनुकंपा इतकी वाढते कीं, तिच्या व्याप्तीस सकल मनुष्यवर्ग किंवा जीवकोटी-सुद्धां पुरेशी न होऊन ती अखेरीस अचेतनसृष्टि व्यापूं लागते, व हा व्यवसाय वाचकांस सुखावह व्हावा म्हणून पद्यरचना, प्रास, वृत्तें अलंकार इत्यादि उपकरणांचा उपयोग कवि आपल्या काव्यरचनेत करतात.

कै. श. व. केरो लक्ष्मण छत्रे.

अलिबाग तालुक्यांत नागांव येथे सन १८२४ त केरोपंतांचा जन्म झाला. त्यांचे वडील ते लहान असतांच वारल्यामुळे त्यांचें संगोपन करून त्यांना शाळेत घालण्याचें काम त्यांच्या चुलत्याच्या अंगावर पडलें. गणितविद्येत केरोपंतांचा जो एवढा लौकिक झाला त्याची पूर्वचिन्हे ते एल्फिन्स्टन कालेजांत विद्यार्थी असतांनाच स्पष्ट दिसूं लागली होती. पूर्वी या देशांत इंग्लंडाहून जे प्रोफेसर येत ते आतांच्या प्रोफेसरांहून अगदीं निराळ्या तऱ्हेचे असत. त्यांच्या तोडीचा नाही म्हणण्यास या इलाख्यांत काय तो एकच प्रोफेसर आहे. प्रिन्सिपाल वर्ड्सवर्थ यांच्याप्रमाणें विद्यालयासंगांत सतत राहून असणारे व आपल्याप्रमाणें आपल्या शिष्यांचीं मनें विद्योपार्जनाकडे लावण्यासाठीं अंतःकरणपूर्वक रात्र दिवस झटणारे त्या कालचे प्रोफेसर असत. अशा प्रकारच्या आरलेना नांवाच्या एका प्रोफेसरापाशीं केरोपंतांनीं गणिताशास्त्राच्या मूलतत्त्वांचा अभ्यास केला. त्यांची बुद्धि जात्या परकाष्ठेची तीव्र असल्यामुळे व

तिचा विकास होण्यास आरलेवारसारख्या गुरूचें सहाय्य मिळाल्यामुळे थोड्या दिवसांत शुद्ध व निश्च गणितांत केरोपंतांस चांगली प्रविणता आली, व ज्योतिषादि पदार्थविज्ञानाच्या अवघड शाखांत पुढें त्यांनीं जी असाधारण कीर्ति संपादिली, तिचा आरलेवारच्या हातखालीं बळकट पाया घातला गेला. या खंबीर पायावर टोले-जंग इमारत चढवितां येण्याजोगी केरोपंतांची नैसर्गिक बुद्धिमत्ता असल्यामुळे, व तिला अनुकूल अशा बाह्य गोष्टींचें साहाय्य होत गेल्यामुळे, हा अमोलिक हिरा अज्ञातस्थानीं पडून वायां गेला नाहीं, हें आम्हां महाराष्ट्रियांचें महत्भाग्य होय. कारण जगाची प्रस्तुत स्थिति इतकी शोचनीय आहे कीं, ऐहिक सुखांत परम श्रेष्ठ अशा स्वातंत्र्यसुखाचा ज्या देशांस प्रत्यहीं अनुभव घडत आहे, ज्या ठिकाणीं विद्योपार्जन, यंत्रकला, व व्यापार यांस उत्तम प्रकारचा राजाश्रय व लोकाश्रय मिळत आहे, व ज्या ठिकाणीं मानवी सुखवृद्धीचें आदिकारण जो शास्त्रप्रसार त्यास हरएक प्रकारचें उत्तेजन मिळत आहे, अशा देशांतही पिढ्यांच्या पिढ्या लोटल्या तरी केरोपंतांसारखा मोहरा पैदा होत नाहीं ! असें असतां या हतभाग्य देशांत हा दैदिप्यमान् विद्वन्मणि उदयास आला हें आमचें केवढें नशीब ! तेजोनिधि भगवान् सूर्यनारायण आपल्या तेजानें मंडलांतील दूरदूरच्या तेजोहीन ग्रहांस प्रकाशित करतो, त्याप्रमाणें केरोपंतांसारख्या अद्वितीय विद्वन्मुकुटमणीच्या तेजानें अनेक लोकांच्या अज्ञानतिमिराचें निर्मूलन होऊन ते स्वतः प्रकाशित होतात हसकेंच नाहीं, तर पश्यकाश.

प्रकाशित शुक्रचंद्राप्रमाणें आपणांहून भिन्न अशा लोकांच्या अज्ञानतिमिराचा विध्वंस करूं लागतात. मानवी सुधारणा केवळ अशा प्रकारच्या तेजःपरंपरेवर सर्वथा अवलंबून आहे; आणि ह्मणूनच केरोपंतासारखा जगाचा मार्गदर्शक दीप मालवला ह्मणजे लोकांस आपला अगदीं जवळचा संबंधी गेल्यासारखें होऊन अनावर दुःख होतें !

केरोपंतांनीं कुलाबा येथील वेधशाळेंत नोकरी धरल्यापासून त्यांची उत्तरोत्तर बढती कशी होत गेली, व त्यांनीं कोणकोणत्या जागीं काम केल्यावर त्यांना डेकन कालेजांत प्रोफेसर नेमिलें हें येथें सांगत बसण्याची गरज राहिली नाही. कारण गेल्या आठवड्यांत प्रसिद्ध झालेल्या ज्ञानप्रकाशादि येथील वर्तमानपत्रांच्या लेखांत यासंबंधाची कच्ची हकीकत पूर्णत्वानें दिली आहे, व या ठिकाणीं ती फिखन देणें निरूपयोगी व कंटाळवाणें होणार आहे. आमच्या मते केरोपंतांच्या ठायीं सर्वांनीं ध्यानांत ठेवण्यासारखे व अनुकरण करण्यासारखे दोन गुण होते. ते कोणते ह्मणाल तर अनुपमेय विद्याव्यासंग व स्वभावसौजन्य हे होत. कदाचित् दुसरा गुण पहिल्याचा परिणामही असेल. तें कसेंही असो; आम्हांस केरोपंतांविषयीं जी पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली, तिचें कारण त्यांच्या अंगचे हे दोन गुण होते, व आम्हांस खात्रीनें असें वाटतें कीं, त्यांच्या पाठीमागे त्यांचें नांव अनेक वर्षे राहण्यास हेच गुण कारण होतील. मानसिक श्रमापेक्षां शारीर श्रम लक्षपटीनें सोपे असल्यामुळे, व विद्यानेंद्रोपेक्षां विषयोपभोगाकडे शेंकडा नव्याणव लोकांच्या

मनाची स्वाभाविक प्रवृत्ति अवलयामुळें केवळ निरपेक्ष बुद्धां सारा जन्म विद्याव्यासंगांत घालविणारा व विद्यानंदांत पूर्ण समाधान मानून विषयसुखांत लुब्ध न होणारा ऋषि. कोटी दोन कोटी मनुष्यांत एखादाच निपजतो. कैरोपंतप्रमाणें ज्यांना विद्येचें वेड लागलेलें असतें त्यांचा इंद्रियसुखाचा मोह तुटलेला असतो इतकेंच नाही, तर त्यांना लौकिकाचीही पर्वा नसते. ते जे परिश्रम करीत असतात त्यांबद्दल लोकांनीं आपणांस मान द्यावा किंवा त्यांपासून आपणांस द्रव्यप्राप्ति व्हावी ही गोष्ट त्यांच्या मनांत कधींच वागत नाही. प्लेटो, आरिस्टाटल, आरकीमेडीस, केप्लर, ग्यालिलिओ, कोपर्निकस, न्यूटन, टिंडाल, जूल, पाणिनी, कणाद, भास्कराचार्य यांसारख्या जगद्धितकर्त्या विद्याव्यसनी पुरुषांस आपापल्या विषयांत गर्क होऊन राहणें, व शोधांनीं मनुष्यमात्राच्या सुखवृद्धीचा अभिलाष धरणें याहून कांहींही इष्ट नसतें, असे पुरुष ज्या विषयांच्या मार्गे लागलेले असतात त्यांत गुंग होऊन गेले म्हणजे त्यांस कशाचेंही भान रहात नाही. या गोष्टीची प्रतीति कैरोपंतांच्या आचरणांत आम्हांस अनेक वेळां आली होती. एकदां एक कठिण उदाहरण त्यांच्या मनांत पांच दिवस घाळत होतें त्या पांच दिवसांत त्यांना अन्नाची चव समजली नाही किंवा स्वस्थपणें त्यांचा डोळा लागला नाही. रात्रंदिवस डोळ्यापुढें ब्रकेट्स ! सहावे दिवशीं सकाळीं एकाएकी उदाहरण सुटल्याबरोबर त्यांना जो भवणेनीय आनंद झाला त्याची हकीकत सांगतांना सुद्धां त्यांचे डोळे आनंदाश्रूंनीं भरून येत,

व त्यांचा कंठ गहिवराने दाटून जाई. सूर्यावरील ठिपके आणि पाऊस यांच्यांत कांहीं कार्यकारणाचा संबंध असेल असे वाटल्यावरून तो सिद्ध करण्यासाठी मी तीनचार वर्षे एकसारखी खटपट करित होई, व तीत जरी मला हवे तसे यश आले नाही, तरी ती चालली असतां मला जे गणित करावे लागले ते दुसऱ्या विषयांच्या संबंधाने फार उपयोगी पडले, असे ते आम्हांस वारंवार सांगत. नानांचीं अखेरचीं वर्षे एक मोठा विलक्षण शोध करण्याकडे लागली होती. त्यांच्या मनांत असे सिद्ध करावयाचे होते कीं, आमच्या या भूगोलावर जी जमीन आहे, ती दुसरा एकादा ग्रह या भूगोलाच्या आकर्षणांत सांपडून याच्यावर तो जोराने आपटल्यामुळे झालेल्या त्याच्या छकलांपासून झाली असावी. नाना आणखी कांहीं दिवस वांचते, व त्यांच्याने ही कल्पना पूर्णपणे सिद्ध होती, तर त्यांची कीर्ति सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांत अजरामर होती यांत बिल्कूल संशय नाही. पण आमच्या कमनशिबामुळे तो मान या देशास मिळण्याची आशा आतां राहिली नाही. कारण ज्या क्षणीं सर्वत्र निर्घृण कालाने पाश लावून त्यांचे प्राणहरण केले त्याच क्षणीं असे गूढ प्रमेय सिद्ध करण्यास लागणारी सामुग्रीही आमच्यांतून समग्र काढून नेली असे आम्हांस वाटते ! त्यांचा बहुश्रुतपणा, त्यांची शोधकता, त्यांचा अनुभव, हातीं धरलेल्या विषयाचा पिच्छा पुरविण्याविषयी त्यांची दक्षता, त्यांची विद्वत्ता व त्यांची वेधशाळा या सर्वांचा त्यांच्याबरोबरच अंत झाला, असे म्हणण्यास हरकत नाही ! शिष्य ! शिव ! स्वर्ग !

विद्वानांची या देशांत केवढी दुर्मिळता ही ! केरोपंतांनीं आरंभिलेले शोध पुढें चालविण्यासारखा चालू पिढींत एक मनुष्यसुद्धां आमच्या डोळ्यापुढें दिसत नाही ! जिकडे पहावें तिकडे पोकळ विद्येला, मिथ्या देशाभिमानाला, व लज्जास्पद अधिकारवर्गाला पुर आल्यासारखा दिसतो. अधिकारमदानें बेफाम होऊन नानाप्रकरें लोकांस पोडा देणारे, किंवा स्वोन्नतीसाठीं श्व नाप्रमाणें श्रेष्ठ युरोपियन अधिकाऱ्यांचे हातपाय चटणारे आमच्यांतील मोठमोठ्या हुद्द्यावरचे जुने सरकारी नौकर, नवीन छोटेशानीं हपापलेले विद्वान्, पोटाला मिळविण्यांत, व दोन पैसे मिळाल्यास कालेजचे विद्येसाठीं केलेलें कर्जपाणी फेडून बाकीची माया व्यांकेंत टाकण्यांत, किंवा बायको बाहेर पडली म्हणजे ती अक्कडबाज दिसावी म्हणून तिला दोन दागिने करून देण्यासाठीं ती तिकडे लावण्यांत सदा दंग ! रहातां राहिलीं कांहीं म्हातारी खोडें; त्यांना तुमच्या विद्यावृद्धीची आणि देशोन्नतीची कल्पना सुद्धां नाही ! ही आमच्या लोकांची प्रस्तुतची स्थिति ! केरोपंतांसारखा दुसरा विद्याव्यसनी पुरुष होण्यास निदान शेंपन्नास वर्षें तरी लोटली पाहिजेत यांत बिलकूल संशय नाही !

केरोपंत सर्वकाळ विद्याव्यसनांत गढून गेले असल्यामुळें, व त्यांचें बहुतेक आयुष्य आकाशस्थ ताऱ्यांच्या समागमांत गेल्यामुळें ऐहिक सुखांचा जणुं काय त्यांना पूर्ण विसरच पडला आहे कीं काय असें दिसे. खरेंच आहे, योग्यांच्या समाधिसुखाप्रमाणें अत्यंत मधुर विद्यासुखाचा ज्याला नित्यशः अनुभव, त्याला विषयसुखांचा

नाद कोठून असणार? व विषयसुखावरून ज्याचें मन उडालें त्याची वृत्ति क्रोध, मद, मत्सर, अहंकार इत्यादि दूषित मनेविकारांनीं कलुषित कोठून होणार? वयाच्या मानानें केरोपंत जुन्या पिढींत गणले जात. पण जुन्या पिढीतील लोकांचीं धर्मसंबंधीं किंवा समाजसंबंधीं दुराग्रहाचीं मतें त्यांना कधींही शिवलीं नाहींत. पदार्थविज्ञानशास्त्रांत जो पट्टीचा विद्वान् झाला, व जड सृष्टीच्या गूढ तत्वांपासून मानसिक सृष्टीच्या अत्यंत गहन तत्त्वांपर्यंत खेळणाऱ्या कार्यकारणाचें व सामर्थ्याचें ज्याला आकलन झालें आहे, त्याचीं धर्मविषयक व समाजविषयक मतें विशिष्ट देशां, चाराच्या किंवा रीतरिवाजांच्या पक्षांत जखडून रहात नाहींत, हें सार्वत्रिक अनुभवावरून आतां पूर्णपणें सिद्ध झालें आहे. केरोपंतांच्या विचारांत, स्वभावांत, आणि वागणुकींत असें एक चमत्कारिक स्वरूप दृष्टीस पडे कीं, त्यामुळें ते जुन्यांस व नव्यांस, लहानांस व थोरांस, श्रीमंतांस व गरीबांस, समाजधर्मानुयायांस व वैदिकधर्मानुयायांस एकसारखे प्रिय होत. त्यांचा पोषाख, त्यांचें राहणें, बोलणें,—सारांश, त्यांचें हरएक करणें अगदीं साधेपणाचें असे. ज्यांच्या अंगीं खरी विद्वत्ता नाहीं किंवा मोठेपणा नाहीं त्यांना असें वाटत असतें कीं, आपल्याहून खालच्या प्रतीच्या लोकांत आपण मिसळलों तर त्यांच्या संसर्गानें आपली योग्यता कमी होईल, व या भीतीनें ते त्यांच्यापासून नेहमीं दूर राहतात, व ‘आपण मोठे आहों,’ असें आपण आपल्याशीं मानून आपलें समाधान करून घेत असतात! केरोपं-

तांचें वर्तन अंगदीं निराळ्या तऱ्हेचें असे. आपलें जें ज्ञान आहे तें ज्ञानोदधींतिल एका अंबुकणाइतकें सुद्धां नाहीं अशी त्यांची समजूत असल्यामुळें, साक्रेतिसाप्रमाणें त्यांच्या वृत्तींत पराकाष्ठेची लीनता असे. चार वर्षांच्या मुलापासून एम. ए. च्या विद्यार्थ्यापर्यंत कोणी कसलीही शंका काढली तरी ते तिचें समाधान करण्यास नेहमीं तत्पर असत. विद्यार्थ्यांस धमकावणी दाखवून अथवा अळंढळं करून वेळ मारून नेणें हें काम ज्ञानाची वृथा घमंडी वाळगणाऱ्या गांवठी पंक्षी-जीवोवांचें, व युनिव्हर्सिटीचा छाप मिळाल्याबरोबर पुस्तकांस सोडविटी देऊन एस्पिट व सोंगट्या वांस उदार आश्रय देणाऱ्या ग्राजुएटांचें होय ! केरोपंतांच्या शिकविण्यांत लटपट म्हणून कधीं असावयाची नाहीं. अगोदर गणित किंवा पदार्थविज्ञान यांत अर्थशास्त्राप्रमाणें किंवा नीतिशास्त्राप्रमाणें कांकणभरसुद्धां लटपट खपण्याची सवड नसते. तशांत नानांसारखा अनुभविक, कुशाग्रबुद्धि, व बहुश्रुत शिक्षक भेटल्यावर शिकणारांच्या पोटांत गुद्गुल्या होत यांत नवल नाहीं. सर्व विद्यार्थ्यांवर पोटाच्या मुलांप्रमाणें त्यांची ममता असे, व ते वर्गांत बसले म्हणजे त्यांना आपण आपल्या मुलावाळांत बसलों आहों असें वाटे. सत्य भाषण व सत्य आचरण हें त्यांना फार प्रिय असे. गरीबगुरीबांस मदत करण्याविषयी त्यांना मार्गें सारणारा अलीकडील विद्वानांत तर आम्हांस कोणी दिसत नाहीं. अनाथ विद्यार्थी त्यांच्या घरून पराङ्मुख कधींच गेला नाहीं. क्षमा हा त्यांच्या अंगीं अलीकडील मंडळींत सहसा न

सांपडणारा गुण पूर्णपणे वास करीत होता. स्वार्थासाठी लोकांपुढे तोंड वेगाडण्याचा त्यांना मोठा तिरस्कार असे. कांहीं विशेष कारण शिवाय त्यांच्या मनाची आनंदवृत्ति कधीही ढळत नसे. वाचकहो, या महात्म्याचे खरे स्वरूप शब्दांनी व्यक्त करणे दुरापास्त आहे! नाना पेन्शन घेऊन कालेजांतून बाहेर पडले, त्या दिवशी त्यांच्या पायांवर डोकी ठेवून त्यांना कडकडून भेटतांना गहिंवर न सावरल्यामुळे, ज्या आम्हांस विलक्षण रडू कोसळले, त्या आम्हांस व त्या दिवशी कालेजांत येण्यास घर सोडल्यापासून रडूनरडून ज्यांचे डोळे सुजून गेले होते त्या नानांस, गुरुशिष्यांमधील खऱ्या प्रेमाचा प्रत्यक्ष अनुभव आला. भांडारकर, आक्सनाम, चाटफील्ड, पील वगैरे प्रेक्षक प्रांफेसर मंडळीस त्यांचे स्पष्ट स्वरूप दिसून आले.

असले अद्वितीय मनुष्यरत्न पुण्यांतून नाहीसे झाले त्यामुळे सारे पुणे शोकाने हळहळले यांत नवल ते कोणते? हे दुःखकारक वर्तमान जो जो अधिकाधिक पसरत गेले तो ता महाराष्ट्रदेशाच्या प्रत्येक भागांतून दुःखोद्गार बाहेर पडले. पुण्याच्या लोकांनी दुकाने बंद केली, शाळांना सुट्या दिल्या, न्यायाच्या कचेऱ्या बंद केल्या, व या अप्रतिम पुरुषाच्या सदा हंसतमुखाचे शेवटचे अवलोकन करण्यासाठी नागरिकांचे थवेच्या थवे स्मशानापर्यंत गेले यांत आश्चर्य करण्यासारखे कांही झाले नाही. अध्ययन व अध्यापन हा ज्यांचा व्यासंग, परोपकार हा ज्यांचा व्यवसाय, व मानवजातीचे सुखवर्धन यांतच ज्यांचे समाधान व जीवितसा-

फल्य, अशा थोर पुरुषांविषयी लोकांना कुत्रज्ञता उत्पन्न होणें हें अगदीं साहाजिक आहे. केरोपंतांसारखी कष्टरहित जीवितयात्रा फार थोड्यांना घडते. संतति, संपत्ति, सद्बिद्या, सद्गुण व सःकीर्ति यांच्या प्राप्तीपासून होणारें समाधान सतत उपभोगून शरीरधर्माप्रमाणे साठीच्या सुमारास शक्ति क्षीण होऊं लागल्याबरोबर देहावसान होऊन या कष्टमय जगांतून बाहेर पडणें थोड्यांच्याच कपाळीं असतें ! नाना आणखी कांहीं दिवस जगते तर त्यांना शरीरयातना मात्र सोसाव्या लागत्या. कारण अलोकडे त्यांचीं सर्व बाह्येन्द्रिये क्षीण होऊन गेलीं होती. डोळ्यानें दिसेनासें व कानानें ऐकवेनासें झालें होतें. दांत पडल्यास फार वर्षे झाल्यामुळें वर्णोच्चार स्पष्ट होत नसे इतकेंच नाहीं, तर खाल्लेलें अन्नही नीट पचें नासें झाल्यामुळें फार त्रास होई. पायांस मोठमोठ्या भेगा पडल्या असल्यामुळें ते जमिनीवर टेंकण्याची मुष्कील पडे. अशा स्थितींत जीवित रहाण्यापेक्षां मरणें हेंच बरें. ते गेले यांतच त्यांचें सोन्यापेक्षां पिवळें झालें. ते विचारी असल्यामुळें त्यांना मरणाची भीति बिलकूल वाटत नसे. ते मरण्यास पूर्णपणें सिद्ध झाले असल्यामुळें मरतांना त्यांच्या अंतःकरणाची अणुमात्र देखाळ चलविचल झाली नाहीं. ज्या जगांत अनेक वर्षे घालविली, व शेंकडों मायापाश जोडले, त्याचा शेवटचा निरोप घेतांना इतकी शांत व समाधानवृत्ति फार थोड्यांच्या ठायीं दिसण्यांत येते. नानाचें शरीर पंचत्वाप्रत पावल्यानें ते तर सुखीच झाले, पण त्यांच्या देहावसानाबरोबर आम्हां महाराष्ट्रीयान्त जें चांगलें म्हणून आहे

त्या सर्वांचा लोप झाला व पुण्याचें वैभव आणि महाराष्ट्रदेशाचा अभिमान धुळीस मिलावा, असें आम्हांस वाटतें. असो; परमेश्वरापार्शीं आमची एवढीच प्रार्थना आहे कीं, करोपंतांचें उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेवून त्यांच्याप्रमाणें वर्तन करणारे अनेक लोक या भरतभूमींत निपजोत; परोपकार, सद्गुण, आणि विद्याव्यासंग यांत करोपंतांसही मार्गें हटवून या महाराष्ट्रभूमीस जगांतील सुधारेलह्या इतर राष्ट्रांच्या बरोबरीस आणोत; आणि सत्कृत्यें करून मनुष्यजातीला सुखी करून ब्रम्हांडनिर्मात्री जी विच्छक्ति ती संतुष्ट राखो !

सूर्याचें कवच.

आकाशांत जो प्रतिदिनीं प्रखर तेजाचा पुंज दिसतो त्यासच आपण सूर्य म्हणतो. सूर्याचा एकंदर प्रचंड देह व अतिविस्तीर्ण कवच हीं ध्यानांत आणिलीं म्हणजे सूर्याबिंब हें अगदीं लहान आहे, व त्यावरून या अवाढव्य तेजोराशीची साधारण सुद्धां कल्पना येणार नाही असें वाटते. दृग्गोचर बिंबाभोंवतीं अत्यंत रमणीय वर्णाचें विशाल कवच आहे, व यासच पूज्य जोतिर्विद तेजोजलधि म्हणतात. या कवचांतील पहिला भाग (क्रोमा स्फिअर) याची उंची बिंबापासून ५००० ते १०००० मैलपर्यंत आहे. बिंबाजवळ याचा वर्ण चकचकित शुभ्र मौक्तिकाप्रमाणें असून वर लाल होत गेला

आहे. येथें सूर्याचें कवच संपलें नाहीं. वर सांगितल्या-
प्रमाणें हा कवचांतील पहिला प्रांत झाला. याचेवर
सुमारे एक लक्ष मैल उंचीचा प्रदेश आहे यास (कोराना)
मुकुटाचा अंतर्भाग म्हणतात पृथ्वीच्या वातावरणाची
उंची सुमारे ५० मैल आहे, म्हणून शाळांतील पुस्त-
कांत बरेच दिवसांपासून लिहिलेलें आहे. पण सूर्याचे
आवरणाचा अजमास आपणांस आतांशा लागलेला
आहे. वरील प्रदेश काचित् दिसतात. वेधशाळेत नलि-
कायंत्रानें हे दृक्पथांत आल्याचा नुसता भासच होतो;
पण सूर्यग्रहणाचे वेळीं हे दिसतात. या वेळीं सूर्याज-
वळ अतिशय मौज दिसते. वर सांगितलेला लखलखित
प्रदेश व मधून झळकणाऱ्या ज्वाला किंवा उष्णतेचे
लोट फार गमतीचे दिसतात.

येथेंच सूर्याचें कवच संपलें काय ? नाहीं. यावर
आणखी मोठा विस्तीर्ण प्रांत आहे. याची उंची अज-
मासें लक्ष दीड लक्ष मैल आहे. यां उंचीविषयीं सध्यां
मोठमोठ्या विद्वानांचे शोध चालले आहेत. हा उंचीचा
अजमास सूर्यग्रहणाचे वेळीं घेतलेल्या वेधांवरूनच केवळ
करितां येतो. वेध घेण्यास योग्य अशीं ग्रहणें थोडीं
येतात, व तेव्हांही ग्रास झाल थोडा असल्यानें घेतलेला
वेध विनचूक आहे कीं नाहीं, हें पाहण्यास वेळ मिळत
नाहीं. तथापि सर्वानुमते वर सांगितलेला उंचीचा अज-
मास ग्राह्य आहे. विंबापासून जसजसें वर पहावें तस-
तसा वर्तुलपरिघ नाहींसा होतो. अनियमित चक्राकार व
कोठें उंच सखल असा परिघ दिसूं लागतो.

इ० स० १८७८ तल्या सूर्यग्रहणाचे वेळीं, सूर्या-

भोंवतीं जो एक मुकुट किंवा तेजःपरिवेष आहे, तो फार चांगला दिसला. या परिवेषाची रुंदी अगदी अनियमित आहे, व यामुळे अपूर्ण व्यासाची लांबी फारच भिन्न आहे. सूर्याचे व्यासाचे दोन्ही टोंकांस चापटलेला आकार असल्याने एकंदर चौकोनी आकृति दिसते.

वर सांगितलेल्या आवरणांस सूर्याची वातावरणे म्हणतां येतील. किरणपृथक्करणशास्त्रावरून असे समजते की, पहिले 'क्रोमा स्फिअर' आवरण यांत हैड्रोजन ओतप्रोत भरला आहे. हा हैड्रोजनचा समुद्र कधी कधी खवळलेला दिसतो, व अशा वेळीं वरचे वाजूस ज्वाला दिसतात व त्यामुळे विशाल वृक्षाचे वनाप्रमाणे शोभा दिसते.

सूर्याची उष्णता १ कोटी ८० लक्ष पासून तो ३ हजार डिग्रीपर्यंत आहे; म्हणजे अत्यंत उष्ण प्रदेश व अत्यंत थंड प्रदेश यांचे उष्णतेत एवढा भेद आहे. वरचे वाजूस उष्णता कमी असल्याने १०० वर्षांपूर्वी असे मत होतें की, सूर्याचे पृष्ठभागावर प्राणिवर्ग वास करीत असावेत. यास सबळ कारण असे दाखविले होतें की, वरील प्रचंड कवचांने उष्णतेचे ग्रहांकडे परावर्तन होऊन खालील प्राण्यांचे रक्षण होतें. पण हल्लीं ही कल्पना खोटी आहे असा समज झाला आहे.

सूर्याबिंबाची त्रिज्या चार लक्ष मैल आहे. पण या विशाल बिंबाभोंवतीं वर सांगितलेले विस्तीर्ण कवच आहे. या कवचांत एकंदर कोणकोणते पदार्थ आहेत याबद्दल शोध चालले आहेत, व आणखी कांहीं वर्षांनीं

ज्योतिःशास्त्रज्ञांच्या दीर्घ व सयुक्तिक प्रयत्नांनी आप-
णांस रविमंडलाची बरीच चांगली कल्पना करितां
येईल.

सूर्यावरील ठिपके.

बिचाऱ्या चंद्राचें तेज सौम्य असल्यामुळे कविज-
नांनी त्याचें पुनः पुनः निरीक्षण करून त्यास 'शशांक'
अथवा 'मृगलांछन' करून सोडिलें ! पण सौम्य प्रकृ-
तीतील छिद्रांचा अन्वेष करण्यांत काय पुरुषार्थ आहे ?
औषधींवर अमृतसेक करणारा, अखिल सचेतन सृष्टीस
आनंद देणारा, व कामिजनांचा ताप हरण करणारा
असा चंद्र आम्हांस आपणाकडे हवें तितकें न्याहाळून
पाहूं देतो, व तसें केल्यानें आमच्या डोळ्यांस इजा न
होतां, उलट गारवा येतो, याबद्दल उपकृत होऊन
आम्हीं त्याच्या दोषांचें गोपन करावें कीं आविष्करण
करावें ? पण खरी कृतज्ञता या अपूर्ण जगांत आहे
कोठें ? जो शांत असेल त्याविषयी चर्चा करीत बसाव-
याचें व जो खरमरीत असेल त्याविषयी व सुद्धां काढा-
वयाचा नाही, अशी जगाची रीत आहे ! चंद्र गरीब
म्हणून भिन्याएवढी पोरें देखील त्याचा चेष्टा करतात,
अणि—

चांदोबा, चांदोबा, मागलास कां ? *रुईच्या झाडा-
वर बसलास कां ? रुईचें झाड करवंदी ॥ मामाचा
वाडा चिरेवंदी ॥

* देशपरतें 'लिंबुणिच्या झाडाखालीं लपलास कां'
असेंही पाठांतर आहे.

अशा प्रकारचा असंबद्ध प्रलाप त्याच्या संबंधानें करतात. फार तर काय, पण कुत्रीं सुद्धां त्याच्याकडे पाहून भोंकत सुटतात, हें नवल नव्हे काय ? पण तेंच सूर्याचें पहा कसे आहे तें ! या प्रस्तर स्वारिकडे डोळे बटारून पडाण्याची कोणाची छाती आहे काय ? कोणी अविचारी असले सादस करण्यास प्रवृत्त होईल तर निमिषमात्रांत त्याची दृष्टि खाक होऊन जाऊन, त्यास आमरण अंधत्व येणार, अशी भीति असल्यामुळे, कोणीही त्याच्या वाटेस जात नाही ! उलट त्याची मर्जी खप्पा व व्हावी, म्हणून त्रिकाल त्याच्यापुढें नाकें घांसून, ' बाबा, आम्ही तुझे किंकट, तूं आमचा अधिस्वामी, प्राणरक्षक, अन्नदाता, व्याधिविनाशकर्ता ' अशा प्रकारें त्याची स्तुति करून, जेणेंकरून त्याची मर्जी आपणांवर सुप्रसन्न राहिल, अशा प्रकारचें वर्तन आपण करीत असतो ! असें असल्यामुळे, त्याच्या प्रकृतींतील छिद्रा न्वेष करण्यास आजपर्यंत कोणाचीहि प्राज्ञा झाली नाही, यांत कांहीं आश्चर्य नाही. तथापि कोणी केवढाही पराक्रमी झाला तरी त्याला त्याच्या पराक्रमाचा फाजील गर्व होऊं नये, म्हणून सृष्टिकर्त्यानें प्रत्येकांत एकेक गोम ठेवून दिलेली आहे. चंद्रास आपल्या आरुहादकत्वाचा फार अभिमान झाला असता, म्हणून त्याच्या पाठीमागे क्षयवृद्धि लावून ठेविली आहे; व सूर्यास आपल्या तेजोमय शरीरलावण्याची प्रतिष्ठा वाटून तो कदाचित् शिरजोर झाला असता, म्हणून त्याच्या त्या धुतिपूर्ण शरीरांत कज्जलांकसदृश रंध्रपरंपरा निर्माण केली आहे ! आणि हीमुळे आपण जेव्हां दुर्बिणीतून

ह्याच्याकडे पहातो तेव्हां त्याचें सर्व शरीर तेजोमय न दिसतां, त्यावर कांहीं ठिकाणीं कांतिपुंज आणि कांहा ठिकाणीं कज्जलपुंज असावेत, असा भास होतो. या कांतिपुंजांस इंग्रजी भाषेंत 'फॅक्यूली,' व कज्जलपुंजांस 'सन्स स्पॉट्स,' (म्हणजे सूर्याचरील ठिपके किंवा सूर्य-रंधे,) असें म्हणतात. हे 'ठिपके ' असावे तरी काय-याविषयी बराच वाद आहे. या ठिपक्यांचें सूक्ष्म निरीक्षण प्रथम प्रसिद्ध ग्यालिलीओनें केलें. त्याच्या दुर्बिणींतून त्याला असें दिसलें कीं, हे ठिपके सूर्याच्या एका अंगानें नाहींसे होऊन दुसऱ्या अंगास दिसूं लागतात; म्हणजे आरपार नळींत लहानसा खडा घातला असतां जसा तो एका तोंडानें आंत शिरून दुसऱ्या तोंडान बाहेर पडतो, तसें ह्या ठिपक्यांचें होतें, असें ग्यालिलीओस आपल्या वेधांवरून वाटलें, आणि या गोष्टीवरून, सूर्यास आपल्या आंसासभोंवतीं फिरण्यास किती वेळ लागतो, हें काढावें, असा त्याचा विचार होता. अलीकडे ह्यासंबंधानें जे शोध लागले आहेत, त्यांवरून असें दिसून आलें आहे कीं, सूर्याच्या गती-शिवाय या ठिपक्यांस स्वतंत्र गति आहे. सूर्यकक्षेच्या आसमंतात् असणारे ठिपके त्याच्या ध्रुवांजवळ असणाऱ्या ठिपक्यांपेक्षां विशेष वेगानें फिरतात; यामुळे या ठिपक्यांच्या गतीवर सूर्याच्या गतीचें प्रमाण बसवितां येत नाहीं. दुसरें असेंही दिसून आलें आहे कीं, एका विवक्षित वेळीं यांची जेवढी संख्या दृष्टीस पडतें, तेवढीच प्रतिवर्षी त्यावेळीं दिसते असा नियम नाहीं; उलट सुमारे दहा वर्षांनीं असा एक वेळ येतो कीं, त्याच्या

सुमारास या ठिपक्यांची अतिशयच गर्दी होऊन गेलेली असते. जनरल सेवार्डन नांवाच्या ज्योतिषांचे असे म्हणणे आहे कीं, सूर्यावर जेव्हां जेव्हां या ठिपक्यांची एकच गर्दी होऊन जाते, तेव्हां तेव्हां पृथ्वीवरील लोहचुंबकावस्थेत पराकाष्ठेचे अस्थैर्य उत्पन्न होते. यावरून सूर्यप्रकृतीत फेरफार झाले असतां ते आमच्या पृथ्वीच्या प्रकृतीतील फेरफारांसही कारण होतात, हे वाचकांच्या नजरेस येईल. या ठिपक्यांच्या संख्येशी आपल्या पृथ्वीवर पडणाऱ्या पर्जन्याचे प्रमाण कदाचित् बसवितां येईल, व वायुविद्येच्या साहाय्याने कोणत्या वर्षी कोणत्या देशांत अदमासे किती पाऊस पडेल, याचे अनुमान करतां येईल, असे आपले कै० प्रसिद्ध ज्योतिषी केरूनाना छत्रे यांचे म्हणणे होते. ते आज जिवंत असते तर या वर्षी अवर्षण पडणार कीं नाहीं, हे कदाचित् त्यांस निश्चयात्मकपणाने सांगतां येतें. पण अशा प्रकारचा अपूर्व शोध लावण्याचे श्रेय या देशास यावे, असे त्यांचे भाग्य कोठे आहे ? असो.

आतां मुख्य मुद्द्याचा प्रश्न असा आहे कीं, हे ठिपके आहेत काय, आणि हे उत्पन्न होतात कसे ? अलीकडे ज्योतिषज्ञांनीं या शास्त्राविषयी फार काळजीने शोध केले आहेत, त्यामुळे प्रस्तुत विषयावर पुष्कळच उजेड पडला आहे. या ठिपक्यांच्या स्वरूपांत एक विशेष गोष्ट अशी आहे कीं, यांचा मध्यभाग यांच्या परिघापेक्षां विशेष काळा दिसतो, यावरून गेल्या शतकांतील ज्योतिषांनींच अशी कल्पना केली होती कीं, हे ठिपके सूर्यगोलकास वेष्टणाऱ्या तेजांत मोठमोठीं रंध्रे, विवरें,

किंवा खळगे असावेत. अलीकडील शोधांवरून व प्रयोगांवरूनही या करण्याचे कांहीं अंशीं दृढीकरणच झाले आहे. दुसरे असे सिद्ध होत आले आहे की, वर ज्यांस 'कांतिपुंज' किंवा 'फॅक्युली' असे म्हटले आहे, ते तेजोमय दग किंवा अभ्र असून तीं सूर्यगोलकाच्या मध्यापासून रंध्रस्थानापेक्षा थोडीशीं दूर असावीत. दिसण्यांत हे 'कांतिपुंज' या ठिपक्यांच्या पाठीमार्गे दिसतात, व तसे ते दिसणे स्वाभाविक आहे; कारण सूर्यमध्यापासून ठिपक्यांपेक्षा ते बरेच दूर असल्यामुळे, व ठिपक्यांपेक्षा त्यांची गति मंद असल्यामुळे, ते त्यांच्या मार्गेच दिसले पाहिजेत. ज्या वेधांवरून वरील प्रकार दिसून येतो, त्याच वेधांत दुसरे असेही दिसते की, सूर्यगोलकास वेष्टणारा जो तेजःपट आहे, त्याच्या खाली हे ठिपके उद्भवतात, आणि हे कांतिपुंज त्यांत तरंगत असतात. हे जर खरे असेल, तर हे ठिपके आणि हे कांतिपुंज, सूर्यगोलकाभोंवतीं जे वाय्वास्तरण आहे त्यांत उर्ध्वाधर गति उत्पन्न होऊन तिच्यामुळे सूर्यास वेष्टणाऱ्या तेजःपटापेक्षा कांहींसा जाडा पदार्थ त्या पटाच्या तळाशीं जात असल्याने व वर येत असल्याने, उत्पन्न होतात किंवा दिसू लागतात, असे म्हणण्यास हरकत नाही. अशा प्रकारचा एक कांतिपुंज किंवा 'फॅक्युली' तेजःपटांत बुडतां बुडतां त्याच्याच आकाराचा ठिपका बनत गेला, असे एका वेधवाल्याच्या दृष्टीस नुकतेच पडले. प्रत्येक वीस महिन्यांनीं या ठिपक्यांपैकीं कांहीं ठिपके पुनः दिसू लागतात; व त्या सुमारास पृथ्वी, शुक्र, बृहस्पति, आणि

सूर्य हे एकमेकांपासून एका विवक्षित अंतरावर येतात, असे पाहण्यांत आले आहे. यावरून सूर्याशी आणि इतर ग्रहांशी, येवढालीं अंतरें असूनही, आपल्या पृथ्वीचा किती निकट संबंध आहे, हें वाचकांच्या ध्यानांत येणार आहे, व त्यामुळे फलज्योतिष केवळ थोतांड नसेल, असे क्षणभर वाटणार आहे.

हिमालयवर्णन.

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा । हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्य । स्थितः पृथिव्या इव मानदंडः ॥*

भठ्य अशा सृष्ट किंवा कृत्रिम वस्तूंचें अवलोकन करून जिज्ञासा तृप्त करण्याची हौस सर्वास असते. पण अतिपरिचयामुळे सन्निध असलेल्या प्रेक्षणीय व वर्णनीय वस्तूंची आपल्या हातून अनेक वेळ अवज्ञा होते, आणि त्या अवज्ञेमुळे, त्या वस्तूंच्या दर्शनापासून होणाऱ्या ज्ञानास व आनंदास आपण अंतरतो हिमालय, सिंधु, गंगा, विंध्य, ब्रम्हपुत्रा, सद्माद्रि वगैरे प्रचंड गिरिनद्या अत्यंत प्रेक्षणीय व वर्णनीय असून, आमचें लक्ष त्यांकडे जात नाही, हा चमत्कार नव्हे काय? किंवा राजे सर टी माधवराव म्हणतात त्याप्रमाणें—

*आहे उत्तर दिशेस नग तो नाम हिमालय ज्याला ।

देव जयाचा आत्मा, ह्मणती पर्वतराज ज्याला ॥

प्रसार ज्याचा पूर्वापर ते जलधी स्पर्शुनि राहे ।

पृथ्वीच्या जो विस्ताराचा मानदंड जणुं आहे ॥

क० शा० दातारकृत कुमारसंभवाचें भाषांतर.

वस्तू हस्तीं असतां किमत तीची उणीच मानवती ।

हेच खरे आहे. उदाहरणार्थ, कवीनें आर्येच्या उत्तरार्धांत जें म्हटलें आहे कीं, 'निजपत्नी सुंदर असून परांगना रूपवती भासते,' हें किती खरें आहे? सृष्टीतील भव्य वस्तूंच्या अवलोकनानें व त्यांचें वर्णन वाचण्यानें मनोवृत्तींवर फार उत्कृष्ट परिणाम होतात, हें सर्वास ठाऊक आहे; व आमच्या सुदैवानें या भरतखंडांत व त्याच्या सीमेवर तसल्या अनेक वस्तु आहेत. पण आमच्या शालोपयोगी क्रमिक पुस्तकांत किंवा येथील वर्तमानपत्रांत त्यांचें वर्णन कधीं येईल तर ज्याचें नांव तें ! तसेंच, रमणीय कृत्रिम वस्तूंचीही येथें कांहीं वाण आहे, असें नाही. रायगडप्रतापगडांसारखे किल्ले; ताजमहाल व गोलघुमट यांसारख्या इमारती; अजिंठावेरूळ वगैरे ठिकाणच्या लेण्यांसारखीं कोरीव कामें; व दक्षिण हिंदुस्थानांतील देवालयांचीं आश्चर्य करण्याजोगीं शिखरे यांकडे कोणी कधींच नजर फेंकीत नाही ! पृथ्वीवरील इतर स्थळीं पाहण्यासारख्या चिजा नाहीत, असें आमचें म्हणणें नाही. तसेंच, त्या पाहण्यांत द्रव्यव्यय करूं नये, किंवा त्यांचीं वर्णनें वाचण्यांत वेळ घालवूं नये, असेंही आमचें म्हणणें नाही. इंग्लंडचा प्रवास, चीनचा प्रवास, नायगाराचा धबधबा, गिरसाप्पाचा प्रताप, स्वेझचा कालवा वगैरे गोष्टी त्याज्य आहेत असें कोण म्हणूं शकेल ? त्या साधतील तितक्या साधाव्याच. पण त्यांच्या रंगांत घरच्या वस्तूंची अवहेलना मात्र करूं नये, असें आमचें सांगणें आहे. परक्या लोकांनीं येथें येऊन येथील वस्तूंच्या आस्वादजनक दर्शनानें तल्लीने

होऊन जावें आणि हजारों रुपये खर्च करून व नाना-
तऱ्हेच्या मजा मारून परत फिरावें, आणि आम्हांस
त्यांच्या अस्तित्वाचेंहि मान असूं नये, ही मात्र अत्यंत
शोचनीय स्थिति होय ! ही लौकर नाहीशी झाली
पाहिजे. लहान मुलांच्या व मुलींच्या हातांत पडणाऱ्या
पुस्तकांत व पत्रांत येथील दर्शनीय वस्तूंचीं वर्णनें
येऊन, त्या पहाण्याविषयी त्यांच्या अंतःकरणांत सर्व
उत्कंठा जागृत झाली पाहिजे. असं न होईल तर
आक्षांपाशी त्या वस्तु असून नसल्यासारखेंच होणार
आहे ! सुधारकासारख्या स्वरूपमोली व स्वरूपावकाशी
पत्रांत असल्या वस्तूंचीं सचित्र खुलासेवार वर्णनें देतां
येणें अशक्य आहे. तथापि 'कांहींच नसण्यापेक्षां थोडें
तरी असणें बरें' (Something is better than nothing)
या इंग्रजी म्हणीप्रमाणें आम्ही जीं येथील कित्येक
वस्तूंची वेडींवांकडीं वर्णनें करणार आहों, त्यांचा सुदा-
म्याच्या पोह्यांप्रमाणें वाचक आदर करतील, अशी
आशा आहे.

हिंदुस्थानाच्या नकाशाकडे पाहिलें असतां, सर्वां-
आधीं डोळ्यांत भरणारी हिमालय पर्वताची आकृति होय.
या पर्वतामुळें आमचें जें हित होत आहे, त्याची खरी
कल्पना फारच थोड्यांस असेल. हा आमच्या उत्तर
सीमेवर नसता तर सिंधु, गंगा, ब्रह्मपुत्रा वगैरे आमच्या
मोठमोठ्या नद्या आमच्या कधींच दृष्टीस न पडत्या,
व कदाचित् बंगाल प्रांतही अस्तित्वांत न येता. ज्याप्र-
माणें अरबी समुद्र आणि बंगालचा उपसागर यांच्या
सांनिध्यामुळें भरतखंडाच्या दक्षिण त्रिकोणार्धाचें नैस-

गिक परिधानें संरक्षण होत आहे, त्याप्रमाणें या त्रिकोणाच्या पायाचें म्हणजे उत्तरेचें, आणि या पायाच्या वायव्य व ईशान्य कोनांचें संरक्षण या हिमालयरूप प्रचंड सृष्ट तटानें होत आहे ! हिंदुस्थानच्या उत्तर प्रदेशाची लांबी कर्मात कमी १'१०० मैल आहे, व तितक्या लांबीचा दुर्गम तट आमच्या सुदैवानें आम्हांस प्राप्त झाला आहे. असा तट चीन देशाच्या उत्तरेस नसल्यामुळे तेथील लोकांस पुरातन काळीं किती त्रास झाला असावा, हें त्यांनीं तेथें बांधलेल्या विलक्षण भिंतीवरूनच व्यक्त होतें ! आमचा हिमालय आम्हांस नसता, तर चिनी लोकांप्रमाणें आम्हांसही लाखों गुलाम शेंपन्नास वर्षें आमच्या उत्तर सीमेचा बंदोबस्त करण्याकरितां राबवावे लागले असते ! पण तितका त्रास, निर्दयपणा, व खर्च करूनहि जितकी निर्भयता आतां आहे तितकी आम्हांस कधीहि प्राप्त झाली नसती इतकेंच नाहीं, तर हवा, सुपीकता इत्यादिकांच्या संबंधानें हिमालयाकडून आम्हांवर हजारों वर्षें जे उपकार होत आहेत तसेले त्या मनुष्यकृत भिंताडाकडून कधींच न होत ! हिमालय हें एका पर्वताचें नांव आहे व तो हिंदुस्थानाच्या उत्तरेस आहे, येवढेंच ज्यास ठाऊक आहे, त्यास सद्यविध्यादि इतर पर्वतांच्या घटनेवरून असें वाटणार आहे कीं, पृथ्वीच्या त्या विशाल 'मानदंडा'ची रचनाही सामान्य पर्वतांसारखीच असावी. पण वास्तविक स्थिति तशी नाही. ज्याप्रमाणें. हिमालयाचा विस्तार, त्याची उंची, त्यावरील प्राणी, वनस्पति व जमिनी—हीं सारी इतर पर्वतस्थ वस्तुपेक्षां भिन्न आहेत,

त्याप्रमाणें त्याची रचनाही इतरांच्या रचनेहून फार निराळी आहे. हिमालय हा एक पर्वत नाही, तो दोन पर्वतांच्या रांगांनी झालेला प्रचंड गिरिद्रोण आहे ! विमानां व बसून फार उंच गेल्यावर, त्याकडे खाली वांकून पाहिल्यास तो केळीच्या पानाच्या अफाट दुटाकी द्रोणाप्रमाणें दिसेल ! या द्रोणाची एक बाजू हिंदुस्थानाकडे आहे व दुसरी तिबेटाकडे आहे. हिंदुस्थानाकडील बाजू दुसऱ्या बाजूपेक्षा अधिक उंच आहे. हिंदुस्थानाकडूनच या पर्वताची कल्पना मनांत आणली, तर ज्याची धार हिंदुस्थानच्या दक्षिणेकडे टेंकविली आहे असा हा एक अतिविशाल अमरखड्ग किंवा खंजीर आहे, असें वाटेल ! या बाजूस साहेब लोक हिमालयाची दक्षिण भित व दुसऱ्या बाजूस उत्तर भित म्हणतात. दक्षिण भितींत किंवा बाजूंत जीं शिखरे आहेत त्यांची उंची पृथ्वीतील कोणत्याही शैलशिखराच्या उंचीहून अधिक आहे. हीं शिखरे या बाजूच्या मध्याच्या सुमारास आहेत. सर्वांत उंच शिखरास आमचे लोक गौरीशंकर व इंग्रज लोक मॉंट एव्हरेस्ट असें म्हणतात. गौरीशंकराची उंची समुद्रपृष्ठभागापासून २९,००० फुटांहून अधिक आहे. याच्या खालोखाल कांचनगंगा नांवाचें जें दुसरें शिखर आहे त्याची उंची देखील २८,००० फुटांपेक्षा अधिक आहे. तेव्हां यांपैकी कोणत्यावरही जाण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे वातावरणांत ओळंढ्याच्या दोरीस धरून पांचसहा मैलांचा प्रवास करण्यासारखें होय ? वातावरणांत जीं जीं वरवर जावें तों तों अधिकाधिक थंडी लागते,

हे सर्वांना ठाऊक आहेच, व थंडीने पाणी गोठते हे कोणास ठाऊक नाही, असे नाही. तेव्हां ही शिखरे नेहमी हिमाच्छादित म्हणजे बर्फावृत्त का असतात, हे सहज लक्षांत येणार आहे. आतां कोणी अशी शंका घेतील की, इतक्या उंचीवर येवढा विस्तार बर्फाने झांकण्यासारखे पाणी तरी कोठून येते ? थोडासा विचार केला असतां या शंकेचे समाधान ज्याचे त्यास सहज करतां येणार आहे. बंगालचा उपसागर बंगाल्यास लागून आहे, व या उपसागराच्या विस्तीर्ण विस्तारावर भगवान् सूर्यनारायण आपल्या सहस्ररश्मींनीं नित्य प्रकाशून, त्याच्या पाण्याची वाफ करतो. ही वाफ वायुरूपाने बंगालच्या उपसागरापासून हिमालयापर्यंत वातावरणांतील उच्च प्रदेशांत भटकत असते. वैशाख-मास उलटून गेला, आणि दक्षिणध्रुवाकडून सोंसा-त्याचा थंड वारा वाहू लागला, म्हणजे या आकाशस्थ वाष्पराशींचे सजल जलद होतात, आणि ते त्याच वाऱ्यांच्या वेगाने बंगाल प्रांतावर पर्जन्यवृष्टि करीत करात, हिमालयाच्या दक्षिण भिंतीवर धडाधड आदळू लागतात. त्यांतल्या त्यांत जे बरेच वर असतात ते पलीकडे निसटून निघतात, आणि दक्षिण भिंतीच्या तिबेटाकडील बाजूवर थोडासा वर्षाव करून पुढे पळ काढतात ! द्रोण्युदराचे उलंघन होईतोपर्यंत त्यांस आपण आपला रस्ता अडविणाऱ्याच्या कचाट्यांतून सुटलों, असे वाटत असते ! पण त्यांचा हा भ्रम लौकरच नाहीसा होतो ! द्रोणीच्या दुसऱ्या बाजूस जाऊन पोहोचल्याबरोबर दक्षिण भिंतीसारखीच तिकडेहि प्रचंड

आडवी भित लागते, व तिचा भेद करून निघून जाण्यासाठी ते तीवर मत्तमतंगजाप्रमाणे टकरा देऊं लागतात ! पण तिच्या अभेद्य स्थाणुत्वापुढे त्यांचे कांही एक न चालून, ते रडकुंडीस येतात. आणि त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा चालू लागून, त्यांच्या वर्षावाने त्या बाजूवर वाहू लागणाऱ्या अश्रुजलांचे लोट द्रोणीत पडू लागतात ! पुढे निसटून जाणाऱ्या ढगांची ही दशा झाली; पण ज्यांच्या आड मोठमोठी शिखरे येतात त्यांची त्यांच्या इतर बंधूंहूनही विशेष कष्टमय स्थिति होते ! या शिखरांवर जी कडक थंडी असते तीमुळे या शिखरांच्या आसमंतात येणाऱ्या ढगांची जलावस्था नाहींशी होऊन त्यांस पाषणघनता येते, आणि शिखरांभोंवतीं ते बर्फाचा थर करून राहतात ! पुढे सुदैवाने उष्णमासांत सूर्यास त्यांची कांवा आली तर, तो त्यांस तेथून सोडविण्याचा प्रयत्न करतो, आणि या त्याच्या प्रयत्नास थोडेबहुत यश आल्यास, ते या किंवा त्या बाजूस घसरत जाऊन इकडिल नदीप्रवाहांत, अथवा तिकडिल द्रोण्युदरांत जाऊन पडतात, व तेथे नद्युदकाशीं एकरूप होऊन आपला जनक जो नदीपति त्यापाशीं रूपांतराने येऊन दाखल होतात !

हिमालयाच्या उत्तर भिंतीस लागून असलेले काराकोरम वगैरे तिबेटाचे दक्षिण डोंगर आणि सैबेरिआच्या व त्याच्या दरम्यान असलेले क्युएनल्युएन नांवाचे डोंगर, चीनचे पर्वत, व हिंदुकुश वगैरे पर्वत आणि खुद्द हिमालय—या सर्वांचा मध्यबिंदु, काश्मीरच्या

वायव्येस पामीर नांवाचा जो अत्युच्च घाटमाथा आहे, तो आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. या मध्यविंदूपासून या पर्वतांच्या रांगा विषम त्रिज्यांप्रमाणे आशिया-खंडरूप वर्तुलाच्या परिघापर्यंत जाऊन मिडतात. बंगालच्या उपसागरांत व बंगालप्रांतांत जेवढ्या पाण्याची वाफ होते तेवढी सारी वर गेल्यावर, पर्जन्यरूपाने बंगालच्या मैदानांत किंवा हिमालयाच्या दक्षिणोत्तर भींतींच्या तीन वाजंवर फिरून उतरते, किंवा त्यांपैकी कांहींचें बर्फ होऊन तेथी उन्हाळ्यांत पुनः हिंदुस्थानाकडे वहात येणाऱ्या नद्यांतच पडते, यामुळे हिमालयावर जितका पाऊस पडतो, तितका पृथ्वीवर दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणी पडत नाही. अलीकडे या पावसाच्या संबंधाने जीं विनचूक मापे घेतलीं आहेत, त्यांवरून या पर्वतावर प्रतिवर्षी सरासरीने ५२३ इंच पाऊस पडत असावा, असें दिसून आले आहे, व १८६१ त कांहीं विशेष कारणामुळे ८०५ इंच पाऊस पडल्याचा सरकारी दप्तरांत दाखला आहे ! लंडन येथे सरासरी दोन फूट पाऊस पडतो व हिंदुस्थानांत स्थलांतराप्रमाणे १ फुटापासून ६ फुटांपर्यंत पडतो. हिमालयांतील चेरापुंजासारख्या ठिकाणी ३० पासून ४० फुटांपर्यंत धारासंपात होतो, आणि एके वर्षी तर ६७ फूट झाला, हें सिद्ध आहे. एवढा वर्षाव, ज्यांत शहर वसले आहे अशा एखाद्या सपाट प्रदेशांत होईल, तर त्यानें जमलेल्या पाण्याखालीं तीन किंवा चार मजली वाड्यांचा देखील मागमूस नाहीसा होईल हें उघड आहे !

महाबलेश्वरवर्णन.

पृथ्वीवरील भव्य वस्तु पाहून मनुष्याच्या चित्तास इतका आनंद व समाधान कां होतें, अशी एका कवीस शंका येऊन त्यानें पुष्कळ विचार केल्यानंतर, त्या शकेंचें असें समाधान केलें कीं, भव्य वस्तूंच्या निरीक्षणापासून विश्वास उत्पन्न करणारी जी अगम्य शक्ति तिचा प्रेक्षकाच्या मनास क्षणभर बोध झाल्यासारखा होऊन तें एका प्रकारच्या अनिर्वचनीय आनंदसुखांत गढून जातें, व त्याच्या डोळ्यांपुढें असलेल्या भव्य वस्तूंच्या भव्यतेपासून विश्वाच्या आदिकारणाच्या अनंतत्वाची निदान अस्पष्ट कल्पना तरी त्याच्या मनांत येऊन जाते. प्रचंड पर्वत, विशाल नद किंवा अफाट समुद्र यांचा अवाढव्य विस्तार एकसमयावच्छेदेकरून दृष्टिगोचर झाल्यामुळें मनास जो आल्हाद होतो, तो कविनिदर्शित वरील कारणामुळें होतो, किंवा दुसऱ्या कशानें होतो याचा येथें निर्णय करित वसण्याची गरज नाहीं. एवढें खरें आहे कीं, ज्यांचा काल अशा भव्य वस्तूंच्या सांनिध्यांत गेलेला नाहीं, अशांस अशा वस्तूंच्या दर्शनानें एका प्रकारचा अवर्णनीय आनंद होतो, यांत कांहीं संशय नाहीं. तेव्हां ज्यास अनुकूल असेल, व ज्याला अशा वस्तूंच्या प्रेक्षणापासून होणाऱ्या आनंदाची चव घेण्याची योग्यता आली असेल, त्यानें केव्हां तरी त्या पाहण्यास चुकूं नये, असें आमचें सांगणें आहे. अशा वस्तु सर्वत्र देशांत असतात, असें नाहीं. कित्येकाना त्यांच्या अवलोकनासाठीं आपले देश सोडून फार दूरचे

प्रवास करावे लागतात. सुदैवानें आमची स्थिति तशी नाही. या भरतखंडांत हवा तसला देखावा पाहून त्यापासून होणारा आनंद प्राप्त करून घेण्याची सोय आहे. आमच्या देशाच्या उत्तरेस जो पर्वत आहे त्याच्या तोडीचा पर्वत पृथ्वीवर दुसरा कोणत्याही ठिकाणीं नाही. तसेंच, भागीरथी, सिंधू, ब्रह्मपुत्रा वगैरे मोठमोठ्या नद्यांस मागे सारणाऱ्या नद्याही दुसरीकडे फार नाहीत. फिळून, कोणाला दर्याची मौज पहावयाची असेल तर त्याचीही येथें वाण नाही; कारण दक्षिणहिंदुस्थानच्या दोनही बाजू समुद्रमेखलें वेष्टिलेल्या आहेत. सारांश, जड सृष्टीच्या भव्यतेपासून किंवा सौंदर्यापासून होणारा आनंद प्राप्त करून घेण्याची अनुकूलता येथें विपुल आहे. तथापि गोर-गरीबांस हिमालयापर्यंत किंवा भागीरथीपर्यंतही जातां येणें सोपें नाही. अलीकडे आगगाड्यांचीं भाडीं बरींच कमी झाल्यामुळे व प्रवासाच्या सोई वाढल्यामुळे, अगदीं सामान्य मनुष्यासही इच्छा असेल तर भागीरथीची, हिमालयाची, किंवा पश्चिम समुद्राची म्हणजे मुंबईची यात्रा सहज करतां येणार आहे. पण ज्या महाराष्ट्रियांच्या हातून तीही घडण्यासारखी नसेल त्यांनीं निदान महाबळेश्वरासारखीं स्थानें तरी एक वेळ पाहिल्या-शिवाय राहूं नये, असें आमचें त्यांस सांगणें आहे. पूर्वीच्या लोकांनीं यात्रा करण्यांत जें पुण्य मानिलें होतें तें साधण्या-साठीं प्रतिवर्षीं हजारों लोक आपापलीं जन्मस्थानें सोडून काशी, प्रयाग, गया, जगन्नाथ, रामेश्वर वगैरे पुण्यक्षेत्रांस जात असत, व त्यामुळे त्यांना आपल्या पापाचें क्षालन झालें असें वाटून जें एक समाधान होत

असे तें होतच असे; पण त्याशिवाय अशा भव्य ठिकाणीं गेल्यापासून बाह्येंद्रियांवर जे उत्कृष्ट परिणाम होतात; तेही त्यांच्या इंद्रियांवर होत असत. तात्पर्य, कोणत्या तरी निमित्तानें ज्यांना अनुकूलता असेल त्यांनीं केव्हांना केव्हां तरी असलीं स्थानें पहाण्यास निघावें अशी आमची फार इच्छा आहे. आतां मार्गें केलेल्या हिमालयाच्या वर्णनाइतकें महाबळेश्वरवर्णन रम्य होण्याचा संभव नाहीं, कारण तो पृथ्वीचा 'मानदंड' कोणीकडे आणि सहाद्रीचा हा एक फांटा कोणीकडे ? तथापि प्रत्यक्ष अवलोकन आणि पुस्तकी ज्ञान यांत जो फरक आहे, तो हिमालयाचें वर्णन आणि महाबळेश्वराचें वर्णन यांत पडण्याचा संभव आहे, व म्हणून कदाचित् हें महाबळेश्वराचें वर्णन हिमालयाच्या वर्णनाइतकें वाचनीय होण्याचा संभव आहे. तथापि या सर्व लिहिण्यांत एक गूढ गर्वोक्ति येऊन गेली आहे ती ही कीं, आमचें हिमालयाचें वर्णन तरी वाचकांस मनोरंजक झालेंच असलें पाहिजे. पण हा समज अगदीं चुकीचा असण्याचाही संभव आहे ! व खरोखरीच तो तसा असेल, तर हें महाबळेश्वरचें चव्हाट लोकांपुढें आणणें हा मोठा प्रमादच होय ! कसेही असो, दुकानदाराप्रमाणें आपल्यापाशीं असतील त्या चिजा गिन्हाइकापुढें मांडून ठेवणें हें पत्रकर्त्याचें काम आहे ! ज्याप्रमाणें अनेक वस्तूंनीं शृंगारलेल्या ताटांतील प्रत्येक वस्तु प्रत्येक जेवणास आवडणें अशक्य आहे, त्याप्रमाणें या पत्ररूपी ताटांत वाढलेल्या सान्या वस्तु प्रत्येकास आवडणें हेंही अशक्य आहे. तेव्हां दुकानदाराप्रमाणें

किंवा मेजवानी देणाऱ्या मालकाप्रमाणें सर्व वस्तु पुढें कराव्या, आणि गिऱ्हाइकांस किंवा जेवणारांस त्या कशा काय रुचतात हें उत्कंठेनें पहात वसावें, हेंच पत्र-कर्त्यास योग्य आहे. असो; आतां ही दीर्घसूत्री प्रस्तावना बस करून मुख्य विषयाकडे एकदम वळतो.

वाचकवंदास महाबलेश्वरीं कोणत्या वाटेनें येऊन जावें, ही पाहेली मोठी नड आहे. वेळगांवधारवाडा-कडील वाचकांस सातान्यापर्यंत प्रवास करून जावळी पेठ्यांतील मेढें खोऱ्यानें केळघर नांवाचा घाट चढून या रम्य शैलावर येणें सोईचें वाटेल. कोकणपट्टीतील लोकांस बाणकोटापर्यंत समुद्रपर्यटन करून, व पुढें लहानशा होडींत बसून दासगांव-महाड यांच्या वाटेनें प्रतापगडाची शोभा पहात पहात थेट सरकारी बंगल्या-पाशीं येऊन ठेपणारा फिट्जरल्ड घाट चढून यावेसें वाटेल, व आम्हां पुण्याकडील लोकांस एक तर कातरज व खंडाळा हे लहानसे दोन घाट वलांडून सुरुळा-हून वाई पहावी, किंवा फार झालें तर चांगल्याशा टपालाच्या गाडीच्या वेगानें चालणारी जी सदरन मराठा रेलवे तिनें वाठारापर्यंत अभिरथांतून प्रवास करून, पुढें भाडोत्री टांग्यानें किंवा बैलगाडीनें वाईस येऊन दाखल व्हावें, हेंही बरें वाटण्याचा संभव आहे. पण कसेंही केले तरी इकडून जाणाऱ्या पथिकांस वाईपाशीं कृष्णा उतरल्याबरोबर लागणारा आठ मैलांचा घाट चढल्या-वांचून गत्यंतर नाहीं. जावळी, वाई, व महाड या तीन ठिकाणांहून महाबलेश्वरीं येऊन दाखल होणाऱ्या तिन्हीही सडका आपापल्यापरी फार उत्तम आहेत; पण

त्यांतल्या त्यांत महाडचा रस्ता विशेष रमणीय आहे येवढें येथें म्हटल्यावांचून रहावत नाहीं. तसें कां, हें मात्र येथें सांगण्याची सवड नाही; कारण तें सांगूं लागलों तर थेट महाबळेश्वराचें वर्णन किती दुरावेल, हें सांगणें कठिण आहे. वाचक तर तेथें जाऊन पोहोंचण्याविषयीं अत्यंत उत्कंठित झाले असतील. तेव्हां सटर फटर गोष्टींच्या हकीकतीनें त्यांची इतराजी होण्याचा संभव आहे, व ती न होऊं देणें हें तर आमचें आद्य कर्तव्य आहे !

महाबळेश्वरास पाहिजे त्या ऋतूंत जा, तो आपला सदा रमणीय आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पण छत्र्यांवर पावसाळा काढणाऱ्या घाटावरील लोकांनीं पावसाळ्यांत तेथें जाण्याचें धाडस करूं नये, हेंच आम्हांस बरें दिसतें. महाबळेश्वराची पाहण्यासारखी सारी मौज जो कोणी आक्टोबरच्या आरंभापासून जूनच्या मध्यापर्यंत आठ साडे आठ महिने तेथे काढील त्याला खचित दिसेल, असें आम्हांस वाटतें. विशेषतः आक्टोबर महिन्यांत सहाद्रीचा हा बाहु फारच रमणीय दिसतो. या महिन्यांत या पर्वतावरील सारी सपाट जागा हिरव्या गार गवतानें किंवा नाना प्रकारच्या रानफुलांनीं आच्छादून गेलेली असते. प्रत्येक कड्या-वळून शुभ्र गिरावतांच्या शृंङांसारखे अच्छोदकाचे प्रवाह खालच्या दऱ्यांत धडाधड उड्या घेत असल्यामुळे त्यांच्या आघातापासून उत्पन्न होणारा प्रचंड स्वर कर्णविवरांत एकसारखा भरत असतो, व कोठें कोठें गिरगांतील काप्याच्या ढिगासारखी तुपारांची शोभा

दिसत असते. उभ्या पावसाळाभर अतोनात पाऊस अंगावर घेऊन शेंवाळलेलीं जांभळीचीं व पिशाचीं झाडें आपल्या शरीरांत मावेनासें झालेलें पाणी बाहेर टाकीत आहेत कीं काय असें वाटतें; व पाण्यांत हात घातला तर तत्क्षणीं तो बाधिर होईल, व तोंडांत घातलें तर बर्फाचा तुकडा जिभेवर ठेवल्यासारखें वाटेल, इतकें तें गार असतें. संध्याकाळचे सहाचेपुढें बाहेर पडल्यास शरीराचा जो भाग उघडा पडेल तो थोड्या वेळांत कालासारखा गार होऊन जाऊन त्यांत वेदना होऊं लागतात, व विस्तवापाशीं येऊन तो शेकण्यास केव्हां सांपडेल, असें होतें ! तात्पर्य, या महिन्यांत येथील वनशोभेची आणि थंडीचा विलक्षण मौज दृष्टीस पडते. या दिवसांत पारा बहुतकरून अठ्ठावन्नापासून पांसष्टापर्यंत कोणत्या तरी अंशावर असतो. महाबळेश्वराचा उन्हाळा इतर ठिकाणांप्रमाणें मे व जून या महिन्यांत नसतो. मार्च व एप्रिल हे महिने येथें फार कडकीचे वाटतात. या दिवसांत पारा कधीं कधीं नव्वद अंशापर्यंत चढतो. मे व जून महिन्यांत तो बहुधा पंचाहत्तर व पंचाऐशी यांच्या दरम्यान कोठें तरी असतो. पण किती झाला तरी तो महाबळेश्वरचा उन्हाळा ! बारापासून दोन वाजेपर्यंत तास दोन तास फलाणीची बंडी घालूं नये असें वाटणें, आणि ओलें चिरगुट सगळ्या आंगभर गुंडाळून घेऊन ज्या ठिकाणीं कालत्रयीं सूर्याच्या किरणांचा प्रवेश होणार नाहीं अशा एकाद्या भुयारांत किंवा लादणींत जाऊन दडी मारावी अशी इच्छा होणें, यांत केवढें अंतर आहे वरें ? एके वर्षीं वन्हाडांतील

उन्हाळ्याचें मान एकशेंसोळा डिग्रीपर्यंत गेल्याबरोबर चार घटकेंत सारे ठेंकूण पटापट मरून गेले, कित्येक गर्भिणी स्त्रियांचे गर्भपात झाले, व अनेक लोक चकवा लागून वेड्यासारखे भटकूं लागले, अशी हकीकत आमच्या एका तिकडील मित्रानें जेव्हां सांगितली, तेव्हां चौऱ्याणव पंचाणव अंशापर्यंत पारा चढूं देणारें आमचें पुणेंच आम्हांस महाबळेश्वरासारखें वाटलें ! तथापि ज्याप्रमाणें पुण्याची हवाही उन्हाळ्यांत असह्य वाटणारे असे पुष्कळ लोक आहेत, त्याप्रमाणेंच महाबळेश्वराचा उन्हाळाही असह्य म्हणणारे कांहीं लोक सांपडतात. अशा लोकांस महाबळेश्वरच्या हवेची खरी प्रौढी समजण्यासाठीं मे किंवा जून महिन्यांत आठचार दिवस वन्हाडांत किंवा खानदेशांत पाठविलें पाहिजे ! अशा लोकांवर अरबस्थानांत किंवा साहाराच्या आसपास उन्हाळा काढण्याचा प्रसंग गुदरला तर त्यांची काय गति होईल कोण जाणे ! दुसरी काय होणार ? नेपोलियनच्या फौजेची रशियांत जी थंडीनें झाली ती यांची तेथें उष्णतेनें होईल, येवढाच फरक ! मास्को-शहरापासून परत निघालेल्या तीस हजार फ्रेंच फौजे-पैकीं पुरते सहा हजार लोक देखील फ्रान्स देशांत परत आले नाहींत, असें म्हणतात ! असो.

महाबळेश्वरचा उन्हाळा कितीहि कडक असला तरी जो कोणी पुण्याकडून पिताचे फोड किंवा गांधी घेऊन तिकडे जाण्यास निघेल, त्याला महाबळेश्वरच्या घाटमाथ्याची हवा लागल्याबरोबर बरें वाटूं लागेल, व बहुशः एक दोन रात्री तेथें काढल्यावर त्याच्या त्वचेवर

उष्णापासून आलेली त्रासदायक विद्रूपता नाहीशी होईल, याविषयीं स्वानुभवावरून आम्हांस बिलकुल शंका नाही. खुद्द महाबळेश्वरीं किंवा त्याच्या वाटेवर वर सांगितलेली आक्टोबर महिन्यांतील वनश्रीची शोभा उन्हाळ्यांत दृष्टीस पडत नाही, हें जरी खरें आहे तरी या दिवसांतही हा प्रदेश अगदींच रूक्ष असतो, असें कोणीं समजूं नये. कारण, एक तर वसंत ऋतूंत झाडांस आलेली पालवी जून होऊन त्यांची गर्द छाया जिकडे तिकडे पडली असल्यामुळे भर दुपारीं देखील कोठेही सावलींत उभें राहिलें असतां बिलकुल उकडत नाही, व सकाळीं संध्याकाळीं तर लोंकरीचीं वस्त्रें घातल्याशिवाय बाहेर पडूं नयेसें वाटते. महाबळेश्वराच्या थंड हवेमुळे दुपारचें जेवण झाल्याबरोबर प्रत्येकास थोडीशी वाम-कुक्षी घेण्याची इच्छा सहज उत्पन्न होते, व ज्याअर्थी बहुतेक लोक तेथें आरामासाठींच जाणारे असतात त्याअर्थी ती इच्छा टाळण्याबद्दल कोणी फारशी धडपडहि करीत नाही ! शिवाय, सकाळीं व संध्याकाळीं कोणत्या तरी प्रकारचा बराच व्यायाम केला असतां, ही दुपारची झोंप म्हणण्यासारखी बाधक होत नसल्यामुळे, युरोपियन लोक देखील तिचा थोडाबहुत आदर करण्यास मार्गे पुढें पहात नाहीत ! महाबळेश्वराचें पाणी जात्या स्वच्छ पण जड आहे. चांगला व्यायाम केला तर त्यासारखें पाचक पाणी दुसरें नाही. पण जो कोणी व्यायाम न करील त्याला तें भोंवल्याशिवाय कधींहि रहावयाचें नाही. ज्याला महिना दीड महिना महाबळेश्वरीं काढून पांचचार शेर मांस काबीज करून

परतावयाचें असेल त्यानें तेथें हिंडणें, खाणें व विश्रांति घेणें या 'णें' कारांत तीन धातुसाधित नामांच्या बाहेर फारसें जातां कामा नये ! अकरा महिने चैन करून बारावा महिना खूप चैनींत घालविण्यास अत्यंत योग्य असें हें ठिकाण आहे. बाहेरून कितीहि थकून आला असलांत, तरी थोडा चहा घेतल्याबरोबर किंवा स्वल्प उपहार करून गार पाण्याचे चारदोन घोट घेतल्याबरोबर, पहिल्याप्रमाणें ताजेतवाने व्हाल, व विझिक वगैरे कांहीं तरी खेळ खेळावा, किंवा एकादें सुंदर नाव्हेल हातीं घ्यावें, असें वाटेल !

महाबळेश्वरास कितीहि श्रम केले तरी शीण येत नाही, व आला तरी तो थोडा वेळ टिकतो, याचें कारण तेथील थंड हवा हें होय, हें सांगायला पाहिजे असें नाही. तेव्हां येथेही थंडी कशानें उत्पन्न होते, असा प्रश्न चौकस वाचकांच्या मनांत सहज. उत्पन्न होणार आहे. आमचा हिंदुस्थान देशच शीतकटिवंधांत नाही, तेव्हां महाबळेश्वर तर मुळींच असण्याचा संभव नाही. तेव्हां उत्तर ध्रुवाकडील व दक्षिण ध्रुवाकडील प्रदेशांत थंड हवा असण्याचीं जीं कारणें आहेत, तीं तेथें मुळींच नाहीत, हें उघड आहे. तर मग ही थंडी आली तरी कोठून ? अर्थात् कांहीं स्थानिक कारणांपासून हिचा उद्भव होत असावा, हें उघड आहे. या स्थानिक कारणांपैकीं पहिलें कारण या ठिकाणची उंची हें होय. समुद्राच्या पृष्ठभागापासून महाबळेश्वराची उंची सुमारे पांच हजार फूट आहे. डोंगराच्या माथ्यावर वारा मोठ्या सोसाट्यानें चालतो, आणि

म्हणून मैदानांतील प्रदेशाप्रमाणें तेथें उष्णता भासत नाही, याचा अनुभव पुष्कळांस असेल. सिंहगड, पुरंदर तोरणा, प्रतापगड, पन्हाळा, यवतेश्वर, जरांडा, माथेरान वगैरे लहानसान डोंगरांवरही बराच गारवा असतो, हें पुष्कळांच्या पहाण्यांत आलें असेल. तेव्हां महाबळेश्वराची उंची हें एक तेथील थंड हवेचें कारण झालें. यावर कोणीं अशी शंका घेतील कीं, उंची हें थंडीचें कारण असेल तर, महाबळेश्वराहूनही उंच अशीं दुसरीं ठिकाणें आहेत, पण तेथें इतकी थंडी नाही, याचें कारण काय ? या शंकेवर असें उत्तर आहे कीं, महाबळेश्वरास थंडी असून झाडी फार आहे. पण यावर प्रतिशंका अशी निघणार आहे कीं, झाडी होण्यास थंड हवा लागते, व थंड हवा असण्यास उंची लागते, तर ज्या ठिकाणीं उंची आहे, त्या ठिकाणीं थंड हवा आणि झाडी असलीच पाहिजे, आणि तशी तर पुष्कळ ठिकाणीं दृष्टीस पडत नाही. हा महाराष्ट्रदेश साधारणपणें डोंगराळ मुळखच आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही व घाटावरील सारा प्रांत समुद्रपृष्ठभागापासून बराच उंच आहे, हेंही कोणास नाही म्हणतां येणार नाही; तेव्हां घाटावरील प्रदेशांत जेथें जेथें उंच डोंगर किंवा डोंगरांच्या रांगा असतील, तेथें तेथें उंचीच्या मानानें थंडी व झाडी असलीच पाहिजे, असा अनुगम बेधडक काढण्यास न्यायशास्त्राचा प्रतिबंध नसून, त्याच्या उलट स्थिति अनेक डोंगरांवर अनुभवास येते, याचें कारण काय ? याचें उत्तर फार सोपें आहे. लोकांनीं झाडी तोडली नाही

तर या साऱ्या डोंगरांवर झाडी होईल व तिच्या प्रमाणांत तेथील थंडीचें मानही कमी अधिक होईल ! या-शिवाय दुसरी एक गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे ती ही कीं, झाडी होण्यास डोंगराच्या माथ्यावर झाडांचीं मुळें खोल जाण्यासारखी मोखर व मातट अशी बरीच सपाट जागा पाहिजे. त्रिकोणासारखा काळ्याठिकर पाषाणाचा मुळका चंद्रसूर्याच्या मार्गांत आड येण्या-इतक्या उंचीचा जरी असला तरी त्यावर झाडी कोठून होणार ? महाबळेश्वरचा माथा फार विस्तृत आहे, व त्यावर झाडे रुजण्यासारखी तांबड्या मातीची जमीन आहे. साहेब लोकांनीं महाबळेश्वरच्या आसपासांत पांच मैलपर्यंत झाडी तोडूं न देण्याविषयीं मोठ्या सक्तीचे नियम केले आहेत. यामुळे सुमारे एकोणिसवीस चौर-मैलांचें क्षेत्र हिरव्यागार झाडांनीं नेहमीं आच्छादून गेलेलें दृष्टीस पडतें. ह्या विस्तीर्ण झाडीचा पावसावरही विलक्षण परिणाम घडतो. अगोदर उंच डोंगर आपल्या उच्चत्वामुळे पर्जन्योदकवाहक ढगांचें आपल्याकडे आकर्षण करतात, ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. त्यांतही अशा डोंगरावर झाडांची गर्दी असली म्हणजे, हें आकर्षण मोठ्या झपाट्यानें चालतें; व हें आकर्षण मोठ्या झपाट्यानें चालून पुष्कळ पाऊस पडला म्हणजे झाडांचें जीवन जें उदक तें त्यांस यथेच्छ मिळून त्यांची वाढ चांगली होते, व त्यांची संतति झपाट्यानें वाढत जाते ! यावरून वाचकांच्या लक्षांत आतां ही गोष्ट स्पष्टपणें येईल कीं, थंड हवा उत्पन्न होण्यास उंच डोंगराचा सपाट माथा, झाडे आणि पाऊस यांची फार आवश्य-

कता आहे. महाबळेश्वरास या साऱ्या गोष्टींची पूर्ण अनुकूलता आहे, आणि म्हणून येथील हवा या प्रांतांतील इतर ठिकाणांहून फारच नामी आहे. अगदी उष्ण प्रदेशांतही या तीन कारणांमुळे मधून मधून रम्य ठिकाणे दृष्टीस पडतात. म्हैसूर प्रांतांतील नीलगिरी हे स्थान महाबळेश्वरापेक्षाही रमणीय आहे, असे सांगतात. त्याप्रमाणेच वऱ्हाड, खानदेश, गुजराथ, रजपुताना, माळवा, नागपूर वगैरे सर्व प्रसिद्ध उष्ण प्रांतांतही उन्हाळ्यांत उन्हाळा न वाटण्यासारखीं ठिकाणे आहेत. पण यांपैकी कोणत्याही ठिकाणी महाबळेश्वराइतकी पर्जन्यवृष्टि होत नाही. येथे कमीत कमी १७० इंच पाऊस पडतो व कधी कधी तो साडेतीनशे इंचांवर पडल्याचे दाखले सांपडतात. साहेब लोकांनी काढलेल्या सरासरीवरून येथे प्रतिवर्षी २८० इंच पाऊस पडतो, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

महाबळेश्वराची हवा इतकी थंड आहे, यावरून कोणी असा तर्क करू नये की, “ गगनचुंबी ” प्रचंड वृक्षांच्या रायावर राया येथे लागून गेल्या असल्यामुळे, हा थंडपणा तीत आला असेल. ते काही नाही. महाबळेश्वराच्या झाडांइतकीं भिकार झाडे कोठेही नसतील ! आंबा, वड, चिंच, कवठ, पिंपळ, उंबर, लिंब, वगैरे आकाशास भेदून जाणारीं कमीअधिक दाट छायेचीं झाडे येथे बिलकुल नाहीत. येथे जांबळीचे पीक फार मोठे आहे. पण ह्या जांबळी आणि त्यांचीं फळे यांचे त्यांच्या देशावरील जातभाईशीं कुलनामसमतेशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारचे साम्य

नाहीं. पानें लहान, फुटें लहान, झाडें लहान, फार तर काय येथील जांभळांची रुचि देखील लहान आहे! कोणी असें म्हणतील कीं, जांभळांची 'रुचि देखील लहान' म्हणजे काय समजावें? तर त्यावर आमच्या प्रयोगदक्ष वाचकांस येवढेंच सांगणें आहे कीं, त्यांनीं मैदानांतील चांगल्या जांभळांचा पावशेर रस काढून त्यांत एक शेर गोडें पाणी मिसळावें, आणि अशा प्रकारें तयार केलेलें मिश्रण जसें लागेल तसें महाबळेश्वराचें रानजांभळ लागतें असें समजावें! चविणी ऊर्फ रानकेळी आणि गांवकेळी ऊर्फ देवकेळी यांत जेवढा फरक आहे, तेवढा येथील जांभळांत आणि मैदानांतील जांभळांत आहे. कोणत्याही वाटेनें हिंडावयास निघालें तरी, थोड्याशा पोरकटपणाच्या वृत्तीचें अवलंबन केलें असतां, पाहिजे त्याला एकसारखें तोंड हालवीत जाण्यास व घोंसावर घोस शोधून काढण्याच्या नादांत लागून कर्मणूक करून घेण्यास या जांभळांपासून अवश्य मदत होते! ज्यांना अगदींच हातपाय हालवायास नको असतील ते खालीं वांकले तरी बस होणार आहे; कारण रस्त्यावरही या डोंगरी फळांचा सडा झालेला असतो पण हेही कोणाच्यान होण्यासारखें नसेल तर त्यानें 'आ' करून आकाशाकडे पहात जावें! असें केलें असतां मैल दोन मैलांच्या आंत निदान दहापांच जांभळे तरी त्याचे तोंडांत अचानक येऊन पडतील, यांत संशय नाही! श्रम न पडतां तोंडांत येऊन पडलेलीं जांभळे दातांनीं किंचित् दुखवून त्यांतील येवढासा रस आणि तुरट साल हीं

घशाखालीं जाऊं देण्यापुरती व बिया बाहेर टाकण्या-
पुरती मेहनत मात्र ज्याची त्यासच करणें भाग आहे !
पण तीही करण्यास जो तयार नसेल त्यानें कोटा जी
त्यांची वाट लावील ती पतकरण्यास तयार असलें
पाहिजे !

जांभळीसारखेंच ' पिसा ' या नांवाचें दुसरें एक
भिकार झाड आहे. पुष्कळ दिवस याचा जळणा-
शिवाय दुसरा कांहीं उपयोग होत असेल, असें आ-
म्हांला वाटलें नाहीं. केव्हां केव्हां असा तर्क मात्र
करावासा वाटे कीं, याच्या स्पर्शानें किंवा रससेवनानें
वेडेपण येत असेल म्हणूनच यास ' पिसा ' हें नांव
देण्यांत आलें असेल ! पण नुक्ताच आमचा हा भ्रम
दूर झाला. मुंबईचे एक प्रसिद्ध नेटिव डाक्टर प्रकृ-
तीच्या आरामासाठीं गेल्या मे महिन्यांत येथें आले
होते. त्यांचे वरीं या झाडाच्या पानांच्या बंग्या करून
मुंबईस रवाना करण्याची धूम तारंबळ जेव्हां आम्हीं
पाहिली, व रा. व. महादेव वासुदेव बर्वे यांसारख्यास-
ही या पानांच्या बंग्या करून बाहेर पाठवाव्या लागतात
असें आमच्या नजरेस आलें, तेव्हां मात्र या टाकाऊ
दिसणाऱ्या ' भिकार ' झाडांत कांहीं औषधिगुण अ-
सावा असें आम्हांस वाटलें, आणि सृष्टीतील कोणती-
ही वस्तू निरुपयोगी असण्याचा संभव नाहीं, ती निरु-
पयोगी समजणें हें आपलेंच अज्ञान होय, हा तत्त्व-
विचार आम्हांस मग सुचला ! चौकशीअंतीं असे
समजून आलें कीं, पिशाचीं पानें वाळवून त्याचें चूर्ण
करून ठेविलें, आणि त्याची थोडी थोडी नित्य लापशी

करून घेतली, तर शक्ति वाढविण्याचें कामीं तिची वरीच मदत होते. पिशाच्या ओल्या पानांच्या रसाची भेंडीच्या रसासारखी तार निघते, हाताला तो चिकट लागतो, आणि चवीलाही भेंडीच्या रसासारखाच तो गिळगिळीत व बेचव आहे !

या दोन झाडांशिवाय आणखी दुसरीं पुष्कळ झाडे आहेत. शिकेकई, बिबा, हिरडा-वगैरेंचां झाडेही वाटेनें जातां येतां दृष्टीस पडतात. महाबळेश्वरीं सारक ओष-धाप्रीत्यर्थ डाक्टरास पैसे भरण्याची गरज नाही. पण ही गोष्ट ज्यांचे कोठे हिरड्यास किंवा बाळहिरड्यास दाद देईनासे झाले आहेत, त्यांस मात्र लागू नाही ! येथें एका प्रकारचें रानटी ' अॅरोरुट ' विपुल आहे. गरीब लोक याच्या मुळाचें पांढरें स्वच्छ सत्त्व काढून त्यावर कांहीं पैसे कमवितात, असें ऐकतों. महाबळेश्वरीं म्हणजे फ्रीअरहॉल मध्यबिंदु कल्पून पांच मैलांच्या त्रिज्येनें होणाऱ्या वर्तुलावकाशांतील प्रदेशांत बोटाएवढी झाडांची खांदी, सरकारच्या परवानगी-शिवाय, तोडण्याची जरी सक्त मनाई आहे, तरी रानटी फळें व मुळें हवीं त्यानें हवीं तितकीं गोळा करावीं, आणि त्यांवर हवी तितकी संपत्ति मिळवावी, अशी सरकारनें उदारपणानें सदर परवानगी देऊन टाकलेली आहे ! या सरकारदत्त हक्कांमुळे येथील लोकांस प्रति-वर्षीं सुमारे हजार रुपयांची संपत्ति संपादितां येत असावी, असा आमचा तर्क आहे ! असो, याप्रमाणें नानाप्रकारचीं झाडे, वेल, वेली, झुडपे, व गवते यांनीं अवगुंठिलेली अशी ही भव्य शैलमाला आहे. उन्हा-

ळ्यांत थोरल्या झाडांशिवाय बाकीच्यांचीं पानें वाळून जातात. कै. डाक्टर भाऊ दाजी किंवा त्यांचे बंधु नारायण दाजी यांच्या तोडीच्या शोधक वैद्यानें येथील झाडांच्या शोधांत चारदेन वर्षे घालविलीं तर त्यापासून कांहींच फायदा होणार नाहीं, असें नाहीं.

ज्या ठिकाणीं दोनतीन महिन्यांच्या अवकाशांत तीनशेंपासून चारशें इंच पाऊस पडतो, त्या ठिकाणच्या पावसाळ्याची कल्पना करण्याचा प्रयत्न करण्यापक्षां तो फार जंगी असेल असें मानून स्वस्थ रहाणें बरें दिसतें ! मे महिन्याच्या दहाव्या वाराव्या तारखेपासून येथील लोक या स्वारीच्या आगमनसत्काराच्या तयारीस लागतात, व जूनच्या दहाव्या तारखेपर्यंत बहुतकरून सगळे सज्ज झालेले असतात ! मुख्य तयारी धान्य व लांकडे घेऊन ठेवण्याचा. महाबळेश्वरीं जळाऊ लांकडे सामान्य ऋतूंत पुष्कळ सवंग मिळतात खरीं, पण पावसाळ्यांत दसपट किंमत दिली तरी तीं मिळणार कशीं, व मिळालीं तरी तीं जळणार कशीं ? तेव्हां प्रथम चरू आणि इंधन यांचा पुरेसा सांठा केल्यावर ज्या घरांत हा भयंकर पावसाळा काढावयाचा, त्याचा तरणोपाय कसा लागेल, हें पहावें लागतें. पावसाच्या संतत धारेनें घराच्या भिंती वाहून जाऊं नयेत, व बुरशानें आणि शेवाळीनें त्यांची नासाडी होऊं नये, म्हणून येथील लोक आपलीं घरे मागल्या दारापासून पुढल्या दारापर्यंत व आळ्यापासून जोत्यापर्यंत लांब लांब गवताच्या व पानांच्या जाड ताऱ्यांनीं कुडून टाकतात आणि ज्या दिशेनें फारच थोडा वारा किंवा धुकें

घरांत भरण्याचा संभव असेल, अशा ठिकाणीं एक गवाक्ष ठेऊन पावसाळ्यांत त्या वाटे अंपरिहार्य कामासाठीं बाहेर पडतात व आंत परत जातात ! साहेब लोकांची छावणी उठली आणि ते डोंगराखालीं उतरले म्हणजे त्यांचे माळी बागेंतल्या कुंड्यांतील झाडे काढून टाकतात, व बागेंतील व कुंड्यांतील माती एकात्रा कोपण्यांत रचून ठेऊन व तीवर पाल्यापाचोळ्याची ' शाकारणी ' करून बंगल्यांच्या व्हरांड्यांत ऊर्फ पडव्यांत कुंड्यांच्या रांगा लावून ठेवतात. बंगल्यांच्या आसपासची माती व सडका अगदींच नाहींशा होऊं नयेत, म्हणून त्यावर झाडांचा पाळा दावून बसविण्याची चाल आहे. पावसाळ्यास आरंभ होऊन आठपंधरा दिवस झाले कीं, कोणत्याहि झाडावर एक पान किंवा फूल दिसेल तर शपथ ! साहेब लोकांच्या बंगल्या समोरच्या बागांतील दिखाऊ पण वासानें आणि सामर्थ्यानें अगदीं नादान, फुलझाडे तर एक दोन सरी-वरोवरच जमीनदोस्त होऊन जातात ! लिली, लारेल, कौशलिप, डेलिआ, डेझी वगैरे आंग्लप्रियांचे खुंट जमिनींतल्या जमिनींत कशाच्या तरो आश्रयानें तगून राहिले तर मोठें भाग्य ! पण बहुधा ते कोणाच्या वांझ्यास येत नाहीं ! आठ महिने रचावें आणि चार महिने मोडावें—असा या ठिकाणचा सामान्य क्रम आहे. घरे दगडाचीं असोत किंवा पत्र्यांचीं असोत; त्यांवर कौलें घातलेलीं असोत, किंवा पत्रे घातलेले असोत, पावसाच्या तडाक्यांतून त्यांचा बचाव होण्यासाठीं त्यांच्या सर्व अंगभर ग्रासकोट अथवा गवती

सकलादीची टोपी चढवावी लागते ! हवा खाण्यास जाणारे मैदानांतील लोक पावसाच्या सरी दोन सरी आल्याबरोबर आपला मोरचा फिरवितात, आणि त्या अरिष्टांतून बाहेर पडतात; पण पोटाच्या खळासाठी ते ठिकाण ज्यांना सोडतां येत नाहीं अशी साहेबलोकांच्या नोकरचाकरांची, श्री महाबळेश्वर येथील देवस्थानच्या भटभिक्षुकांचो, दहापांच वाण्याउदन्यांची, एकदोन दारूविक्या पारशांची, व धावड, धनगर, कुणबी वगैरे आणखी कांहीं लोकांची मिळून सुमारे एक हजारची येथली कायमची वस्ती आहे. उन्हाळ्यांत ती तीन हजारांपर्यंत होते. बंगल्यांच्या रखवालीकरतां ठेवलेल्या माळ्यांचें मुख्य काम हें कीं, त्यांनीं आठचार दिवसांनीं बंगल्यांत जपून प्रवेश करून, आंत जागोजाग आगट्या कराव्या आणि सर्व सामानसुमानास वरचेवर धग द्यावी. असें न केल्यास पावसाळ्याच्या अखेर एकहि वस्तु नाट हातीं लागण्याचा संभव नाही व भिंतीवर तर शेवाळ व बुरसा वाढून त्यांत वारीक-सारीक झाडांचीं हिरवींचार लहानशीं रोपेंहि यण्याचा संभव असतो ! कोणास या लिहिण्यांत अतिशयोक्ति आहे असें वाटेल. पण सत्य स्मरून आम्ही खचित सांगतों कीं, हा कांहीं थापेबाजीचा प्रकार नाही ! पर्जन्याच्या अतिशयत्वामुळे येथील झाडांवर व दगडांवर किती शेवाळ जमते, याची कल्पना सुद्धां आम्हां मैदानांत रहाणाऱ्या लोकांस करतां येणार नाही. कोणत्या पाहिजे त्या झाडापाशीं जा, आणि त्याला बोट लावा, कीं ते इंच अर्ध इंच तरी शेवाळी-

च्या लेपांतून आंत जाईल. एकाद्या भांड्यावर ज्याप्रमाणें मातीचा जाड लेप चढवावा, त्याप्रमाणें झाडाच्या सर्व काष्ठभर या शेवाळीचा लेप झालेला असतो व कित्येक फांद्यांवरून हे शेवाळीचे लोंबणारे पुंजके, तापसाचरणांत फार दिवस गढून गेल्यामुळें स्मश्रू करण्यास सांधे न सांपडलेल्या तापसांच्या रांठ दाढ्यांप्रमाणें दिसतात ! परंतु वास्तविक पहातां गोगलगाईइतकी ही शेवाळ मृदु असते ! साहेब लोक इचे मोठे चहाते आहेत. दुसऱ्या झाडावर हींत जीं लहान लहान फुलझाडें होतात, तीं गोळा करण्याचा या लोकांस मोठा नाद आहे. या झाडांस हे लोक ऑर्चिड्स म्हणतात. साहेब लोकांस शेवाळ व ऑर्चिड्स आणून देऊन महाबळेश्वरचे गरीब कुणबी चारदोन आणे मिळवितात.

महाबळेश्वरास जे पॉइंट्स किंवा शैलवाहू पहाण्यासारखे आहेत, त्यांत बॅबिंगटन, लॉडबुडक, व एलिफंटन हे प्रमुख आहेत. बाँबे, कारनॅक, ससून वगैरे दुय्यम प्रतीच्या शाखा आहेत. यांशिवाय कनॉटपीक, मोंट मालकम, रेव्हिला, गव्हर्मेन्ट हौस वगैरे ठिकाणें पाहण्यासारखीं आहेत. या सर्व ठिकाणीं उभें राहिलें असतां तेथील दऱ्यांची, झाडीची, व डोंगराची अप्रतिम शोभा दृष्टीस पडते. आकाश निरभ्र असल्यास मोंट मालकम येथील बंगल्याच्या गच्चीवरून सूर्यास्ताच्या सुमारास पश्चिम समुद्राचा किनारा आणि बदकाप्रमाणें त्याच्या पृष्ठभागावर क्रीडा करणारीं जहाजे स्वच्छ दिसतात, असें येथें नेहमीं रहाणारे लोक सांगतात.

धुकें नसल्यास मोठ्या दुर्विणीतून सुमारे पन्नास मैल लांबीची अर्धचंद्राकृति समुद्ररेषा स्पष्ट दिसते, असे कित्येक आंगल प्रेक्षकांचें म्हणणें आहे, तेव्हां तें खरें मानिल्याखेरीज गत्यंतरच नाही ! आमच्या दुर्दैवामुळे आम्हीं मात्र जेव्हां जेव्हां हें समुद्रदर्शन घेण्याचा प्रयत्न केला तेव्हां तेव्हां क्षितिजाच्या जवळच्या वातावरणांत कांहीं तरी विघ्न उत्पन्न होऊन तो काळ निष्फळ झाला, आणि त्यामुळे आम्हीं निराश झालों, हें सांगण्यास आम्हांस फार वाईट वाटतें ! तथापि पुनः एकादे प्रसंगीं एकाद्या उंच पोंडटावर उभें राहून आरबी समुद्रांतील क्षारोदकाचा भव्य विस्तार आम्ही पाहूं शकूं, अशी आशा धरून आम्ही आपले दिवस कंठीत आहों ! तथापि महाबळेश्वरची यात्रा करणारांस तेथें पहाण्यासारखी ही ऐवढीच गोष्ट नसल्यामुळे, ती नजरेस न पडली तरी त्याबद्दल इतका खेद करण्याची गरज नाही. महाबळेश्वरापासून दहापांच मैलांत पहाण्यासारखीं जीं तीनचार ठिकाणें आहेत तीं पाहण्याची तकलीफ घेतली असतां धर्मश्रद्धा, सृष्टिसौंदर्यावलोकनाकांक्षा, व ऐतिहासिकस्थानदर्शनेच्छा तूत झाल्यावांचून रहाणार नाहीत. मौज पहा कीं, साहेब लोकांना हवेच्या चांगलेपणामुळे ज्या शैलमाला अत्यंत आदरणीय झाल्या आहेत, त्या त्यांनींच शोधून काढल्या आहेत असें नाही. हिमालय, विंध्य, सह्याद्रि निलगिरी वगैरे पर्वतांच्या रांगांतील उत्तम उत्तम स्थानें शोधून काढून तेथें कोणत्या तरी निमित्तानें जाण्याचा प्रघात आमच्या लोकांनीं कधींच घालून ठेविला आहे. भेद इतकाच

कीं, अशा आरामाच्या ठिकाणीं आमच्या लोकांचें जाणें एका हेतूनें असतें, व साहेब लोकांचें दुसऱ्या हेतूनें असतें. फार कशाला ? साहेब लोकांनीं अलीकडे मोठमोठ्या पहाडांतून, जंगलांतून, दऱ्यांतून, सपाट व डोंगरी प्रदेशांतून आणि पूर्वपश्चिम कोंकणपट्टीतल्या खाड्यांनीं व लहानसहान तरींनीं जागोजाग खंडिलेल्या काताळमय मुलखांतून लहानमोठे साधे व आगगाड्यांचे रस्ते बांधण्याचा जो क्रम चालविला आहे, तो सारा आमच्या पूर्वीच्या वाटांच्या व घाटांच्या धोरणानें चालविला आहे, हें स्वल्प अवलोकनानें ध्यानांत येण्यासारखें आहे. किती झालें तरी आम्हीं या देशांत पांचचार हजार वर्षे काढलीं आहेत; चांगलींवाईट राज्ये केलीं आहेत; वेडींवांकडीं सैन्ये इकडून तिकडे व तिकडून इकडे नेलीं आणिलीं आहेत; ओबडधोबड किल्ले व गढ्या बांधिल्या आहेत; लहानमोठ्या लढाया मारल्या आहेत; थोडाबहुत दर्यावर्दीपणा दाखविला आहे—तेव्हां हवाशरि जागा कोणत्या, लढाईच्या सोईचे डोंगर कोणते, द्रव्यसंरक्षणास उपयोगीं पडण्यासारखीं ठिकाणे कोणतीं, अंतःकरणांतील धर्मश्रद्धा वाढविण्यास अनुकूल स्थाने कोणतीं—तीं आमचीं आम्हीं शोध लावून काढलीं, आणि त्यांसंबंधानें युरोपिअन लोकांनीं आम्हांस शिकविण्यासारखें कांहीं राहू दिलें नाहीं, यांत फारसें नवल नाहीं ! आमच्या हातून येवढेंही झालें नसलें तर मात्र मोठी आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट झाली असती खरी ! आतां महाबळेश्वरासारख्या किंवा धवलगिरीसारख्या अवघड

ठिकाणीं वग्यांत, शिघ्रामांत, व फैटणींत बसून निर्भयपणें फिरण्यासारखे रुंद व सोपे रस्ते आम्हीं बांधिले नाहींत, व मोठमोठे वंगले उठवून देऊन ग्रीष्म ऋतूचा उष्मा टाळण्यासाठीं वारंवार त्यांत जाऊन राहिलों नाहीं, हें मात्र खरें आहे. पण यास आमचा इलाज नाहीं. असलीं सुखें घेण्याची अकल व दिवसही आम्हांस कधींच आलीं नाहींत. दिल्लीचे बादशाहा हवा पालटण्यासाठीं कधीं कधीं काश्मीर प्रांतांत जात असत, असें म्हणतात. पण दक्षिणेंतील राजे किंवा पेशवे अशा निमित्तानें कधीं कोठें जात होते किंवा नव्हते हें आम्हांस ठाऊक नाहीं. बहुधा त्यांनीं तसें केलें नसेल. कारण एक तर त्यांना तसें करण्यास फुरसुतच मिळाली नाहीं ! स्वप्नाप्रमाणें आमच्या स्वराज्याची स्थिति झाली ! तें आलें केव्हां आणि गेलें केव्हां, हें देखील आम्हांस पुरतें समजलें नाहीं ! ज्याप्रमाणें फक्त विवाहसंस्कारापुरतें एकाद्या अल्पवयस्क कन्येला एकाद्या मुलापुढें आणून उभें करावें, आणि तो संस्कार आटपल्याबरोबर त्या मुलास देवाज्ञा होऊन त्या दुर्दैवी कन्येच्या कपाठीं वैधव्य यावें, त्याप्रमाणें आमच्या स्वतंत्रतावधूची दशा झाली ! तेव्हां आमचे राजे लोक किंवा बडे लोक भिजासीसाठीं रम्य अशा शैलप्रदेशांत सुंदर वाडे बांधून फारसे राहिले असतील, असें आम्हांस वाटत नाहीं. अशा ठिकाणचा जो काय थोडाबहुत सुखानुभव घेतला तो आमच्या श्रद्धालु सामान्य लोकांनीं घेतला, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. हिंदुस्थानांतील पाहिजे तें रमणीय स्थान घ्या. तेथें आमच्या लोकांनीं

एकाद्या देवाल्याची स्थापना करून यात्रा भरविण्याचा पारिपाठ पाडलेला नाही, असें सहसा दिसून येणार नाही ! निर्जन अरण्य, ओसाड माळ, किर झडी, खोल दरी, उंच डोंगर—असल्या सर्व ठिकाणीं खंडोबा, टेंबलाई, म्हसोबा, मारुती अथवा शंभु—यांपैकीं कोणाची तरी स्थापना झालेली असावयाचीच ! प्रस्तुत वर्णा नाचा प्रधानविषय असलेला डोंगरही या सामान्य नियमास अपवाद नाही. या डोंगराच्या ज्या भागांत नवीन वस्ती झाली आहे, त्यास वास्तविकपणें नहर (थंड प्रदेश) म्हटलें पाहिजे. नहरापासून सुमारे चार मैलांवर महाबलेश्वर नांवाचें एक लहानसें खेडें आहे. याच खेड्यांत श्रीमहाबलेश्वराचें जुनें, फार मजबूत व विस्तीर्ण दुगडी देवालय आहे. या देवाल्याचे गाभाऱ्यांत सांवाची पिंडी आहे. गाभाऱ्याचे दाराबाहेर दुगडी पडवींत गटारवजा एक आडवी मोरी आहे. या मोरींत डोंगरांतील जिवंत झऱ्याचें पाणी सर्वकाळ झिरपत असतें. हें झिरपणारें पाणी एक उभी मोरी काढून तें तिंतून गायमुखाच्या वाटे पडवीच्या दुगडी जोत्यापुढें बांधलेल्या कुंडांत सोडिलें आहे. हें या क्षेत्रांतील तीर्थ होय. येथें जी यात्रा भरते ती या कुंडांत बुचकळी मारून गायमुखांतल्या पाण्याच्या पुण्य सिंचनानें पापक्षालन करून घेण्याकरतां भरते. या गायमुखांतील पाण्यांत थंडीचे दिवसांत बोट घातलें असता तें गळून न पडलें तर निदान बधिर तरी होईल, अशी आम्हांस पक्की खातरी आहे ! भर उम्हाळ्यांत करकरीत वारा वाजतां देखील या गायमुखावालीं उभें राहिलें असतां,

वायूचा झटका होईल कीं काय, अशी भीति वाटते !
स्नानाच्या कुंडाला लागून चिरगुटे पांघरणें घुण्याचें
गचाळ पाण्याचें दुसरें एक कुंड आहे. दोन्ही कुंडांतील
पाण्याचा निकाल जमिनीखालून देवळाच्या बाहेर
काल दिसता आहे. या खेड्याच्या हद्दींत पाय घात-
ल्यासू खोर्कत जुन्या चोपड्या घेतलेल्या येथील
भक्ता जा घोळका पाठीमागें लागतो तो पाहून
वरवींकांच्या मूकदुर्गस्थ प्रेतावर झडप घालणाऱ्या
बुद्धित गूधगणाचें स्मरण होतें ! अल्पस्वरूप तरी
जन्म दिव्याशिवाय यांच्या तडाक्यांतून कोणी सुटत
असेल असे वाटत नाही ! पूर्वी या भिक्षुकांस बरीच
प्राप्ति होत होती. पण अलीकडे सर्व ठिकाणीं जे धर्मो-
दासिन्य बळावत चाललें आहे त्यामुळें त्यांच्या वृत्ती-
सही बराच धक्का पोहोचू लागला आहे. या द्रव्यलोलुप
भिक्षुंनीं मागचा लेख काढण्यासाठीं एका गृहस्थास

पल आडनांव सांगण्याविषयीं इतकें भंडावून सोडिलें
कीं त्या रागांत त्यानें गिरीधर सिताराम पेड्रो, असें
माझें नांव आहे, असें सांगितलें ! हें नांव कार्ना पडतां-
च ही मंडळी आपापल्या बाडांत 'पेड्रोचें' घराणें
हुडकूं लागली ! पेड्रोच्या वंशांतील पुरुष महाबळेश्वरची
तीर्थयात्रा करण्यास कोठून येणार ? व त्याचें नांव
येथल्या वहांत कोठून सांपडणार ? पण त्यांच्या लक्षांत
ही थट्टा कोठून यावी ? विचारें पेड्रोचें घराणें हुडकतां
हुडकता कासावीस झाले, पण त्याचा कांहीं पत्ताच
लागेना ! अखेरीस आमच्या विनोदी मित्रास त्यांची
कीं व येऊन, त्यानें त्यांच्या हातावर पांच रुपये काढून

ठोविले, आणि महाबळेश्वराचें दर्शन घेऊन देवळांतून आपला पाय काढता घेतला ! महाबळेश्वराच्या देवळांतील मोर्तीत वेण्या, सावित्री व कृष्णा वगैरे पंच-गंगांचा उगम झाला आहे, असें म्हणतात !

महाबळेश्वराच्या देवळापासून तीनचार मैलांवर एक विस्तीर्ण झाडी आहे, तिला ब्रह्मारण्य म्हणतात. हें ब्रह्मारण्य मात्र खरोखरीच फार पहाण्यासारखें ठिकाण आहे. महाबळेश्वरावरील इतर ठिकाणच्या देखाव्यांपेक्षां येथील देखावा फारच भव्य आहे. भर दुपारीं झाडींतून जात असतां अंगावर काटा उभा रहातो ! डाव्या उजव्या बाजूस झाडींत डोकावून पाहिलें तर कोठें बैलाची तंगडी व कोठें रेडक्याचा पाय—असल्या विलक्षण चिंजा कधीं कधीं दृष्टीस पडतात, व त्या पाहिल्याबरोबर पोटांत धस्स होतें. साहेबलोक या बाजूला बंदूक घेतल्याशिवाय हिंदावयास निघत नाहीत. या भयंकर झाडींतून डोंगराच्या कडेपर्यंत साहेब लोकांनीं एक पाऊलवाट काढिली आहे, व ज्या ठिकाणीं ही वाट संपते तेथें चारदोन माणसांस उभें राहण्यापुढीं जागा केलेली आहे. या जागेस ते लोक आर्थर्स सीट असें म्हणतात. जो कोणी छाती करून या आर्थर्स सीटवर जाऊन बसेल, व तेथून पुढल्या व खालच्या प्रदेशाकडे नीट न्याहाळून कांहीं वेळ पाहील, त्याच्या अंतःकरणांत विचार व भीति यांचा अननुभूतपूर्व संकर झाल्यावांचून रहाणार नाही ! जणूंकय ओळंब्यांत असलेल्या दोन हजार फूट उंचीच्या सुळक्यावर दोन हात रुंद व दोन हात लांब येवढ्या जागेत उभें राहून

पुढें असलेल्या मृत्युमखाच्या तळाकडे किंवा त्याच्या दोन बाजूंस कित्येक मैल पसरलेल्या प्रचंड दाढांकडे निर्भयपणें व निश्चलपणें पहाणारा मनुष्य सहसा सांपडणार नाही. रांगत रांगत या प्रचंड गर्तेच्या कांटावर येऊन ठेपल्यावर एक वेळ मागे वळून पाहिलें, आणि डोंगराच्या मुख्यांगास सोडून आपण अंतराळीं असलेल्या कड्यावर उभें आहों असें मनांत आलें कीं डोकें भ्रमल्यासारखें होतें, काळीज धडधडा उडूं लागतें, सर्व अंगास कापरे सुटतें, आणि सारें शरीर घामानें डबडबून जाऊन डोळे मिटून बसावें, आणि वसल्या जागेस पालथें पडून घट्ट धरावें असें वाटतें ! थोडा वेळ दम खाऊन भीति थोडी कमी झाली, आणि आजूबाजूस नजर टाकतां येऊं लागली, म्हणजे विचार आणि विकार यांची एकच गर्दी होऊन जाते ! हा कळपा एकदम तुटला तर एका क्षणांत मी दोन हजार फूट खोलीच्या दरीच्या तळाशीं जाऊन पडेन, व त्या ठिकाणीं चूर्ण होऊन पडलेल्या माझ्या अस्थि गोळा करण्यास माझे आस किंवा मित्र कांहीं केलें तरी तेथें येऊं शकणार नाहींत, असा विचार मनांत आल्यावांचून रहात नाहीं ! असल्या भयप्रद विचारांचा लय होण्यास कांहीं काळ लागतो. तो होऊन दरीच्या पलीकडे नजर फेंकण्यास धीर होतो तेव्हां नाटकगृहांत मांडलेल्या बाकांप्रमाणें एकाहून एक उंच अशा डोंगराच्या रांगा आकाशास भिडण्यासाठीं एकमेकांची स्पर्धाच करीत आहेत कीं काय अशा भासतात ! या रांगांचे विचित्र आकार, विस्तार व रंग पाहून शास्त्रज्ञांनीं यांच्या

उत्पत्तीविषयीं जे अनेक तर्क केले आहेत ते डोळ्यापुढे येऊं लागतात, सृष्टीचें महत्त्व व पुण्यत्व हें स्थूल रूपानें नजरेपुढें उभें आहे कीं काय असा भ्रम होतो, आणि मनुष्योत्पत्तीचें अर्वाचीनत्व आणि मनुष्यांच्या सामर्थ्याचें क्षुद्रत्व हीं मूर्तिमंत पुढ उभीं रहातात ! सारांश, सुशिक्षण वर रासायनिक द्रव्यांनीं ज्यांचें अंतःकरणरूप काचकुक असा मध्य वस्तूच्या अवलोकनापासून उत्पन्न होणारे संस्कार गेण्यासारखे झाले आहेत, यांनीं एकेक वेळ तरी अर्गीं स्थानें पाहिल्याशिवाय राहूं नये, अशी आमची गिफारस आहे !

महावज्रेश्वराच्या पश्चिमेस सुमारे बारा तेरा मैलांवर इतिहासप्रासेद्ध प्रतापगडचा किला आहे. महावज्रेश्वरास गेलें असतां हा किला पाहून आल्याशिवाय सहसा कोणोही रहात नाही, आणि म्हणूनच येथें त्या विषयीं दोन शब्द लिहीत आहों. ज्याला ह्या किल्याची चढण चढण्याचें सामर्थ्य नसेल त्याला खुर्चीत बसून जण्याची सोय होते. फक्त मावळ्यांच्या पोटाचा दोन अडीच रुपये देण्याचा उदारपणा केला म्हणजे झालें ! शिवाजीच्या हाताखालीं ज्या अडाणी लोकांनीं तोंडांत बोटें घालण्यासारखे जिवावरच्या धाडसाचें पराक्रम करून मुसलमानांचा खोड मोडली, व इतिहासांत आपले नांव चिरायु करून सोडिलें, त्या मावळ्यांस पोटाचा वातभर खळी भग्यासाठीं मडमांस पार्श्वींस, साहेबांस, आणि रावसाहेबांस खुर्च्यांत खाऊन खांद्यावर वहावें लागत आहे, यावरून देवाची गति मोठी विचित्र आहे, अशा विचार या प्रामाणिक,

कृश, व गरीब लोकांकडे पाहिल्याबरोबर मनांत आल्यावांचून रहात नाही ! प्रतापगडाच्या तटाबाहेर एका लहानशा टेकडीवर थडग्यासारखी एक इमारत आहे; तीत अफजुलखानाचें डोकें पुरलें आहे म्हणून सांगतात. प्रतापगडाचे तटावर उभें राहिलें असता, एकीकडे महाबळेश्वरच्या डोंगरांची आणि दुसरीकडे कोंकण-घाटमाथ्यापर्यंत पसरलेल्या विस्तृत मावळ प्रांताची विलक्षण शोभा दिसते. खुद्द किल्ल्याचें टिकाऊ व मजबूत बांधकाम पाहून जुन्या लोकांनीं ही येदढालीं अवाढव्य कृत्यें कशीं केलीं असावीं, असा चमत्कार वाटतो, आणि ज्यांच्या पूर्वजांनीं असे टोलेजंग किल्ले बांधले त्यांच्या वंशजांत मर्दुमकी अशी मुढींच राहिली नाही, हें पाहून पराक्राष्टेचा विस्मय होतो ! प्रतापगडावरील देवीच्या अंगावरचें जवाहीर पहण्यासारखें आहे. एकंदरीत असले किल्ले पहण्यास जाण्यांत आनंद किंवा दुःख यापैकी कोणत्या विकाराचें प्रबल्य क्षणभर अधिक होईल, हें सांगता येणें नाहीं ! तथापि प्राणोत्क्रमण झालें असताही ज्याप्रमाणें खेहाळू जननीस अपत्यकलेवर मोडवत नाही, त्याप्रमाणें सहृदय महाराष्ट्रियास अशा वस्तूच्या आसमंततः प्राप्त झाल्यावर प्रेमपूर्वक एकवार तरी तिचें संक्षिप्त दर्शन घेतल्यावांचून रहावत नाही !

महाबळेश्वरी दगड झाली असल्यामुळें बसल्याठिकाणीं फार वारा मिळत नाही. हवेच्या थंडपणामुळें वारा घेण्याची इच्छाच होत नाही ही गोष्ट निराळी; पण एकादे वेळीं बंगल्यांतल्याबंगल्यांत किंवा घरांतल्या-

घरांत सोंसाच्याची झुळूक पाहिजे, असें कोणी ह्मणेल तर त्याला ती सहसा प्राप्त व्हावयाची नाही. याचें कारण उघडच आहे. झाडें हीं पंखें खरीं; पण हे सजीव पंखे हालूं लागून त्यांपासून वारा सुटण्यास त्यामध्ये वरेंच अंतर असलें पाहिजे. पण येथे तर ते एकमेकांस लागून गेले असल्यामुळें, अगोदर ते मोठ्यानें हालत नाहींत. व थोडेबहुत हालले तरी त्यापासून मोठा वारा सुटत नाहीं. तसेंच, बाह्य प्रदेशांतून आलेला वाराही या झाडांत गुरफटून जातो, आणि क्षणोक्षणीं लहान लहान टेकड्यांचा आणि वृक्षराजींचा त्यास प्रतिबंध होत असल्यामुळें त्याची गति खुटते, आणि सर्वत्र सामसूम होते ! ज्याला वहाता वारा पाहिजेच असेल त्यानें आपला वंगला किंवा घर सोडून एकाद्या उंच व मोकळ्या ठिकाणीं गेलें पाहिजे. अशीं ठिकाणें येथे पुष्कळ आहेत, व तेथें जाण्यासाठीं गाड्यांचे, घोड्यांचे व पायांचे रस्ते केलेले आहेत. अशा ठिकाणांस पॉइंट्स ह्मणतात. ज्याप्रमाणें एकाद्या मोठ्या किल्ल्याच्या तटांत भिंतीस सोडून पुढे आलेले बुरूज असतात, त्याप्रमाणें पर्वतांच्या मुख्य रांगेपासून उजव्या व डाव्या बाजूस कांहीं अंतरावर फुटलेल्या ज्या शाखा किंवा बाहु त्यांस पॉइंट्स असें ह्मणतात. अशा प्रकारच्या दोन पर्वतशाखांत किंवा बाहूंत मोठी थोरली दरी असते, व या बाहूंच्या टोंकास येऊन उभें राहिलें असतां समोरचा डोंगराळ प्रदेश साफ दिसतो, आणि प्रतिबंधाच्या अभावांमुळे जोरानें वहाणारा वारा मिळतो. सादेच लोकांनीं या पॉइंटांवर दवा खात बसण्यासाठीं

फार चांगल्या सोई केल्या आहेत. आसपासची झाडी तोडून व जमीन साफ करून गाड्या फिरविण्याजोगें मैदान केलेलें असतें, आणि पॉइंटाच्या शेवटास येऊन उभें रहाणाऱ्या जिज्ञासु प्रेक्षकाचा, सृष्टिसौंदर्याचें अवलोकन करण्याच्या नादांत, तोल जाऊन कडेलाट होऊ नये, म्हणून पॉइंटाच्या समोवतीं बहुधा दगडों भित घातलेली असते. अशा या रम्य स्थळीं अनेक युवयुवती सकाळसंध्याकाळ आपली करमणूक करण्यासाठीं येत असतात. तथापि या ठिकाणीं कोणास जी कांहीं करमणूक करून द्यावयाची असेल ती त्यानें सकाळीं सहा तासांच्यापुढें व संध्याकाळीं सहा तासांच्या अगोदर करून घेतली पाहिजे. महाबळेश्वरीं सकाळीं सहांच्या पूर्वी सहसा कोणा बाहेर पडत नाहीं, व संध्याकाळीं सातांचेपुढें सहसा कोणी बाहेर रहात नाहीं. कारण उघड आहे. सुर्योदयाचे पूर्वी आणि सूर्यास्तानंतर थंडी असते. अशा थंडीत हवा खात फिरण्यानें उपकार न होतां उलट अपकार होतो. शिवाय अशा वेळीं बाहेर जाण्यापासून आणखी एकंदोन प्रकारच्या धोक्यांत येण्याचा संभव असतो ! कोंकणाप्रमाणें महाबळेश्वरीं विषारी जिवाणूंची बरीच भीति आहे. साप, धामणी, मण्यारी, फुरशी, रातीं वगैरे दंश करणारीं जनावरें अंधारांत तुमची निदान केव्हां केव्हां तरी भेट घेतल्याशिवाय रहावयाचीं नाहींत ! ज्यांना यांचें सप्रेम भेटणें नको असेल त्यांनीं जिकडे तिकडे स्वच्छ उजेड पडल्यावर बाहेर निघालें पाहिजे, व दाट अंधार पडण्यापूर्वी घरीं परत आलें पाहिजे. पण या क्षुद्र जिवाणूंपेक्षांही एका फार मोठ्या गृहस्थाची रात्रीच्या

निबिड अंधारांत येथें मुलाखत होण्याची भीति असते ! या स्वारीचा सामना झाल्यास असलेल्या जागेवरून हालतां येत नाही, व यांचा अपमान करून कोणी आपला मार्ग सुधारला, तर त्याबद्दल त्याला हे शीघ्र-कोपी जमदग्नि काय दंड करतील हें सांगतां येत नाही ! एके दिवशीं आमच्या एका स्नेहास आपल्या मित्राचें उशीरां उठणें आणि चहाकाफी आटेपून उशीरां बाहेर पडणें पसंत न पडून, त्यानें भल्या पहाटेस एका दूरच्या पोंदटावर सडी मोहीम केली. दहापंधरा मिनिटें सक-ळची थंड हवा खाल्यावर स्वारी परत निघाली ! सूर्योदय होऊन जिकडेतिकडे नुकतेंच ऊन पडूं लागलें होतें, व आसपासच्या खेड्यांतांल कांहीं जिन्न घेऊन वर येणारा एकादा धनगर किंवा कुणबी दृष्टीस पडेल अशी आशा उत्पन्न होत होती, तों आमचे एकातःप्रिय स्नेही दोहों बाजूंनीं झाडांची आणि वेळांची खूप गर्दी होऊन गेली आहे, अशा एका थोडी भीति वाटण्यासारख्या ठिकाणीं येऊन पोहोंचले ! इतक्यांत डाव्या हाताकडील झाडींत कांहीं खुजबुजल्यासारखें वाटलें ! त्यासरशीं स्वारी दचकल्यासारखी होऊन थोडी मार्गे सरली, आणि काय खुजबुजलें असेल तें मान फिरवून पहावें किंवा आपलें तडक चालतें व्हावें, अशा घोट्याळ्यांत क्षणमात्र गडून गेली आहे तों सुमारे पंचवीस हातांच्या अंतरावर एक प्रचंड गृहस्थ डाव्या हाताकडील झाडी-तून बाहेर पडले आणि रस्ता ओलांडून उजव्या हाताकडील झाडींत अंतर्धान पावले ! जातां जातां त्यांनीं आमच्या मित्राकडे एक निष्काळजीचा नेत्रकटाक्ष फेंक-

प्याः न दुसरे कांहीं एक केले नाही ! पण तेवढ्याने या राजर्षींची किती गाळण होऊन गेली असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी ! कांहीं म्हणा, आमचा स्नेही धैर्याचा सागर खरा ! दुसरा एकादा असतां तर बोवडी वळून तेथल्या तेथेच पडला असता. पण नख-शिखांत घामाने डवडवलेल्या, हातापायांस कांपरे सुटलेल्या व मोठ्या कष्टाने हळूहळू श्वास टाकणाऱ्या आमच्या मित्राने अंगी असलेले सारे धैर्य गोळा केले, जोडा काढून हातांत घेतला, आणि ज्या ठिकाणी व.घो.बाची पावले लागली होती तेथपर्यंत जिवाचा धडा करून कसे तरी येऊन ठेपल्यावर, स्वारीने मार्गे न पाहतां जो पोवारा केला तो कांहीं पुसूं नये ! एक-दोन-तीन आडवे उभे रस्ते जाऊन डाव्या उजव्या हातास बंगले दिसूं लागले, व वाटेने जाणारी येणारी मनुष्ये दृष्टास पडूं लागली, तेव्हां बिचान्याच्या जिवांत जव आला, आणि पंचाननाच्या जवड्यांतून सुटून आण अ.पल्या घरीं खचीत पोहोचतो, व आपल्या प्रिय पत्नीचा आणि कन्येचा भेट निःसंशय होते, असा त्याचा भ्रंवरा आला ! ही घमाघूम, लाल व भयभीत झालेली मूर्ति घरीं येऊन ठेपली तेव्हां खुशालपणे चहा-कफी घेत बसलेल्या बा.जीच्या मंडळीस व विशेषतः आमच्या या स्नेहाच्या प्रिय पत्नीस, त्याची ही हकीकत ऐकून काय व टले असेल व लौकर उठून एकटें बाहेर पडण्याबद्दल त्यांनीं त्याचो किती तारीफ केली असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी ! हे गृहस्थ आंलवेद्यावेभूपित लोकमान्य तरुण वकील आहेत.

तात्पर्य, महाबलेश्वरीं सकाळीं सहांचेपूर्वी एकट्यादुक-
ट्यानें बाहेर पडणें, व संध्याकाळीं सातांचे पुढें कंदि-
लाशिवाय व सोवतीशिवाय बाहेर रहाणें चांगलें
नाहीं. विशेषतः काळोख्या रात्रीं तर शहाण्या मनु-
ष्यानें दिव्याशिवाय बाहेर राहूं नये, किंवा बाहेर
जाऊं नये. किंर झाडीमुळें जिकडे तिकडे इतकें अं-
घार गुडुप होऊन गेलेलें असतें कीं, तुमचा बंगला
किंवा तुमचें घर देखील तुम्हांस सांपडण्याची मारामार
पडते. बाहेरून येणारास ही पंचाईत न पडावी, म्हणून
येथें सामान्य अशी चाल पडली आहे कीं, बंगल्या-
वरच्या गड्यानें कंदील घेऊन बंगल्याच्या फाटकापाशीं
किंवा त्यापासून रस्त्यावर थोड्याश्या अंतरावर बाहेर
गेलेल्या माणसाची वाट पहात बसावें, आणि तो
आला म्हणजे त्यास बंगल्यांत घेऊन जावें. आपले
माजी गव्हर्नर लॉर्ड रे यांस फार दूर एकटें फिर-
ण्याचा मोठा नाद होता. एके दिवशीं दिल विशेष खुष
असल्यामुळें म्हणा, किंवा कांहीं गूढ राजकारणाच्या
चितेंत मन व्यग्र होऊन गेल्यामुळें म्हणा, आपण को-
णीकडे व किती चाललों आहों, याचें त्यांस भान
राहिलें नाहीं, व ते फिरतां फिरतां फार लांब झुकले.
पुढें बरीच रात्र झाली असें पाहून परत यावयास नि-
वाले. पण रात्रीच्या अंधारामुळें दिशाभूल होऊन वाट
सांपडेनाशी झाली. इलाखाधिपति झाला तरी त्याला
जिवाची भीति आहेच ! कारण लॉर्ड रे यांस हें पक्कें
ठामक होतें कीं, रातांतील क्रूर श्वापदांपुढें किंवा जि-
वाणंपुढें आपण मुंचईचे गव्हर्नर आहों असें सांगितलें

असतां कांहीं रदवदली होईल, व तीं आपणांस त्रास न देतां निमुटपणें चालतीं होतील, असें कांहीं नाहीं ! अशा स्थितींत साहेबमजकूर इकडे तिकडे बरेच फिरले, पण खात्रीची वाट सांपडेना. इतक्यांत सुदैवानें एक धनगर त्यांस भेटला. पण त्याशीं बोलावें कसें, याची पंचाईत पडली ! साहेबांना मराठी समजावयाचें नाहीं, धनगराला इंग्रजी कळावयाचें नाहीं ! अखेरीस कधीं कधीं कानावर आलेल्या दहापांच हिंदुस्थानी व मराठी शब्दांपासून नेक नामदारांनीं आपलें काम करून घेतलें ! ‘ बेला व्हेस्टा, ’ ‘ सरकारी बंगला, ’ ‘ गव्हर्नर साहेब, ’ ‘ मालकम पेठ, ’ ‘ चलो, ’ वगैरे साहेबांच्या तोंडून निघालेले शब्द ऐकून, धनगरबोवांनीं इतकें ताडलें कीं, हे साहेब वाट चुकले आहेत, व यांस गव्हर्नराच्या बंगल्यावर जावयाचें आहे. गव्हर्नराच्या बंगल्याचें ठिकाण बहुतेक लोकांस ठाऊक असतेंच, व त्याप्रमाणें या अडाणी वाटाड्यासही ठाऊक होतें. ढागलीच त्यानें आपल्या गांवाचा मार्ग सोडिला, आणि तो पुढें व साहेब मार्गे—याप्रमाणें उभयतां बेला-व्हेस्टांत येऊन पेहांचले ! साहेबांनीं व्हेरेंड्यांत पाय टाकल्याबरोबर, विशांतून दोन रुपये काढून आपल्या वाटाड्याच्या हातावर ठेविले ! दुसरे दिवशीं या आनंदलेल्या धनगराकडून ही सारी मौज बाहेर पडली ! यापुढें लॉर्ड रे यांनीं आपला फिरावयास जाण्याचा क्रम सोडिला, असें नाहीं. पण संध्याकाळ झाल्यावर बाहेर पडावयाचें झाल्यास ते एक कंदिलवाला पोलिस शिपाई बरोबर घेतल्याशिवाय रहात नसत, असें सांग-

तात ! आणखी दोघां गृहस्थांवर एके दिवशीं असाच प्रसंग गुदरला होता. हे दोघे मार्गे सांगितलेल्या दाक्षि-
तांचे घरीं उतरले होते. रात्रीचे आठ वाजून गेले तरी
परत येत नाहींत, असें पाहून दाक्षितांच्या अनुभवशरिर
वृद्ध मातुश्रीस चैन पडेनासें झालें, आणि तिनें आपल्या
दोनही मुलांस व घरच्या गड्यास या भटकणाऱ्या
पुणेंकर पाहुण्यांच्या शोधाकरितां कंदील घेऊन बाहेर
पाठविलें. पण त्यांचा कोठेंही पत्ता लागेना. आगर-
कर आणि टिळक रा. व. महादेव वासुदेव बर्वे यांच्या
बंगल्यावर सांपडण्याचा कांहीं तरी संभव ? पण वेडा-
वलेल्या दत्तापतानें त्यांचा तथें जाऊन सुद्धां तपास
केला ! अचेरीस निराश होऊन ही शोधकमंडळी घरीं
परत आली ! इकडे आमचे भटकणारे दोघे प्रोफेसो-
रिअल इडिटरी किंवा एडिटोरिअल प्रोफेसरी वादाच्या
भरांत वाघाच्या घळांत जाऊन पडण्यापूर्वी किंवा एका-
चा कड्यावरून ससरण्यापूर्वी शुद्धीवर आले, आणि
मोठ्या प्रयासानें नऊ वाजण्याच्या सुमारास दाक्षि-
तांच्या ओटीवर येऊन दाबल झाले, हें माठें भाग्य व
म्हणावयाचें ! आतां पुढें महाबळेश्वरचों पहाण्यासारखीं
एक दोन ठिकाणें वाचकांस दाखवून, ही बरोच लांब-
लेली यात्रा पुरी करूं.

महाबळेश्वरीं सर्व कांहीं चांगलें आहे; पण एक
मात्र चांगलें नाहीं. तें काय म्हणाल तर राहण्याची
सोय. ही गोष्ट इंग्रज लोकांना किंवा हजारों रुपये
खर्च करणाऱ्या राजे लोकांना लागू नाहीं. ती मध्यम
स्थितांतल्या ब्राह्मण लोकांना लागू आहे. साहेब लोक

काय ? जेथें जातील तेथें पिशाचभुवनांचें इंद्रभुवन करून सोडणारे ! त्यांचे येथें कांहीं एक कमी पडत नाही ! त्यांना हवे तितके बंगले आहेत; त्यांची एक दोन मोठी हॉटेले आहेत; मोठे पुस्तकालय व पत्रकालय आहे; उघड्या हवेंत खेळण्याचीं कोर्टे आहेत; टांग्यांत वसून हिंडण्यासारखे, घोड्यावर स्वार होऊन दौड करण्यासारखे श्रेष्ठ अर्धांगांच्या बाहूस स्वबाहूचा आधार देऊन त्यांच्याबरोबर हितगुजाच्या गोष्टी बोलत सकाळसंध्याकाळ हवा तितका व्यायाम करण्यासारखे लहानमोठे, निर्भय, व एकांत असे रस्ते आहेत; प्रार्थना करावयाची झाल्यास ख्रिस्त'लय आहे; कोणास देवाज्ञा झाल्यास त्यासाठीं शांत कबरस्तान आहे, जिमखाना आहे; नाटकगृह आहे; शर्यतीचें 'सरकस' आहे; होड्या फिरविण्यासारखें तळें आहे; व कोठें कांहीं कमी पडलें तरी तें भरून काढण्यासारखें गव्हर्मेट हौस ह्मणजे सरकारी बगला आहे, आणि सध्यां त्यांत सर्व खेळांस उदार आश्रय देणारा, सर्व स्वजार्तिस स्वादु अन्नानें, स्वादु स्वभावानें, आणि स्वादु भाषणानें संतुष्ट करणारा इलाखाधिपति आहे. लॉनटेनिसकरितां कांहीं जागा कमी पडत होती ती लॉर्ड हॉरिस यांनीं सरकारी बंगल्याच्या हद्दीती ४ कांहीं झाडी तोडवून नुकतीच तयार करविली असें म्हणतात. तसेंच; पुरुषांनीं डाव्या हातांनीं काठ्या घेऊन व बायकांनीं उजव्या हातांनीं व्याटें घेऊन एकमेकांशीं एका प्रकारच्या खेळाचा संग्राम उन्हाळ्यांत केला, असेही आह्मां ऐकतो. याप्रमाणेंच कांहीं अशीं येथें येणाऱ्या जहागिरदारांची

व राजेरजवाड्यांची चैन असते, असें ह्मणण्यास हरकत नाही. पण या लोकांस चैन कशी करावी, हेंच आमच्या मते नीट समजत नसल्यामुळे, महाबळेश्वरीं येण्यापासून साहेब लोकांस प्रकृतीच्या संबधानें जे फायदे होतात ते या लोकांस होत असतील किंवा नाही याची शंका आहे. अथवा हे लोक येथें प्रकृतीच्या फायद्यासाठीं येत असतील, असें तरी कां समजावें? येथें येण्यांत बड्या साहेब लोकांच्या भेटी घ्याव्या, व त्यांशीं आपल्या संस्थानाच्या संबधानें एकादी दुसरी गोष्ट बोलणें असेल तर बोलावी, कांहीं वातमी काढणें असेल तर काढण्याची खटपट करून पहावी, एकादा नवीन साहेब आला असेल त्याची ओळख करावी—अशा प्रकारच्या कामगिरीसाठीं आमचे संस्थानिक बहुधा येथें येत असावेत असा आमचा तर्क आहे. ज्याप्रमाणें पेशवाईंत कामाधामाच्या निमित्तानें दक्षिण महाराष्ट्रांतील व उत्तरेकडील सरदारांस पुण्यास नेहमीं यावे जावे लागे, म्हणून ते उतरण्यासाठीं आपल्या मालकीचा एकादा वाडा बांधून ठेवीत, त्याप्रमाणें कित्येक संस्थानिकांनीं आपल्या मालकीचे बंगले बांधून ठेविले आहेत, व कित्येक आले तर अमुक बंगल्यांतच उतरावयाचे असें ठरून गेलें असल्यामुळे ते बंगले त्यांचेच होऊन गेल्यासारखे झाले आहेत, व त्यांच्या मालकांस प्रतिवर्षीं नवीन सोडकरी पाहाण्याची गरज उरलेली नाही. पण ही सारी अमलवाल्या व पैसेवाल्या इंग्रज लोकांची आणि फक्त पैसेवाल्या हिंदूंची, पारशांची, व मुसलमानांची गोष्ट झाली. पण गरीब लोकांनीं काय करावें? गरीब लोकांनीं अशा

ठिकाणीं मुळींच जाऊं नये ! पण यांच्याखेरीज अंमल-
दारांचा आणि श्रीमंत लोकांचा निभाव तेथें कसा
लागेल ? साहेबाला शिरस्तेदार पाहिजे, कारकून
पाहिजेत, पटेवाले पाहिजेत—साराश, बहुतेक त्यांचें हपिस
पाहिजे ! संस्थानिकांना त्यांचे कारभारी, त्यांचे शिक्षक,
त्यांचे कारकून, त्यांचे चार खेही, हुजरे, पाणक्ये, आ-
चारी वगैरे लोक पाहिजेत. या लोकांची व्यवस्था नटि
रीतीनें लागत नाहीं. संस्थानिकांच्या आश्रितांची स्थि-
ति थोडी तरी बरी असते. कारण हे आपल्या मालका-
च्या बंगल्यांत कोठें तरी पडून रहातात. पण साहेब
लोकांच्या हपिसांतील नोकरांची फार त्रेधा उडून जाते.
सरकारांतून कितीही मोठें भाडें मिळालें तरी तेव-
ढ्यानें उन्हाळ्यांत येथें रहाण्यास चांगलें घर मिळत
नाहीं. महिन्या दीड महिन्यासाठीं पंचवीस, तिस, किं-
वा चाळीस रुपये देऊन, कोणाला एकाद्या वाण्याच्या
अधान्या माजपरांत, कोणाला एकाद्या भिक्षुकाच्या धुर-
कट स्वयंपाक घरांत, कोणाला एकाद्या कुगवटाच्या
खोपटांत व कोणाला एकाद्या धनगराच्या खोपटांत गु-
जारा करावा लागतो. महाबळेश्वरास पाण्याची मोठी
पंचाईत पडते. पाणी लांब असून खोल असतें ! ह्मणजे
रहाणें बहुधा उंचवटाच्या जागेवर असून विहीर खो-
लगट खोलगत जागेत खणावी लागत असल्यामुळे, व
वरचा कातळ फोडून त्याच्या खालच्या काळ्या दग-
डाच्या थरापर्यंत वीस पंचवीस फूट खणल्याशिवाय
पाणी सहसा लागत नसल्यामुळे विहिरींतून एक घा-
गर किंवा हंडा वर काढून घरीं आणून टाकीतोपर्यंत

हातापायांस आणि पाठीच्या कण्यास चांगलाच व्यायाम होऊन जातो. कोणी विशेष वातबद्ध स्त्री असेल तर तिच्याकडून येथील विहीरीच्या दहावारा घागरी रोज आगवाव्या, म्हणजे एका पंधरवड्याच्या आंत तिचा बहुतेक वात झडून जाईल, असें आम्हांस वाटतें. जाम्याचे इतके हाल सोसून देखील येथें महिना दीड महिना काढणें फायदेशीर आहे. ज्याप्रमाणें तरुण स्त्रीला सासूनासऱ्याचा, नगंदाजावांचा किंवा दूसऱ्या कोणाचा कितीही जाच असला तरी जर तीवर नवऱ्याचें पूर्ण प्रेम असेल तर त्याची किकीर वाटत नाही; उलट माहेरापेशांही सासरच अधिक गुवावह वाटतें, त्याप्रमाणें अवांतर गेष्टेंपासून कितीही त्रास झाला तरी एका हवच्या सुंदरपणामुळें बाकीच्या गैरसोईविषयीं येथें कांहीं वाटत नाही ! बर्फ न घालतां गार व गोड पाणी; कोठेंही पडलें तरा गार व स्वच्छ हव; गेष्ट्यांत पडा कीं पड्यांत पडा. जमिनास आंग लागल्यावरेंबर निंदेचो मिठा; अनिश्य भिकार जागेंत देखील एक ठेंकूग, डास, किंवा पिसू दिसण्याचो मारामार; कितीही श्रम झाले तरा सदरा काढून टाकून जरांस हरश-हुरेंय केलें, पाण्याची एकादा चूळ भरून टाकला, पानसुपरीचा एकादा वार भरला, किंवा चिलमोचे—संध्याचिलमोचे—चारदांन झुरके घेले, कीं पुनः आपले पाहिल्यासाग्वे दुशार ! कांहीं खाल्लें तरी सफ पचावयचें आणि कितीही खाल्लें तरी अधिकच खावसें वाटावयाचें—अशां तेथील हव; नेव्हां अशा ठिकाणीं जमगेव्या अडणोपासून होणाऱ्या त्रासाकडे कोणी

फारसें लक्ष देत नाहीं तथापि मुंबईचे किंवा पुण्याचे सावकार जागा खरेदी करून तेथे लहान लहान घरे किंवा चाळी बांधतील तर त्यांचा तोटा न होता, सामान्य स्थितीच्या लोकांची मोठी सोय होणार आहे. पण पैतेवाले लोक आपल्या रकमा येथे गुनवून ठेवण्यास धजत नाहीत यांचे मुख्य कारण असे आहे की, उभ्या वर्षाचे भाडे येथे एप्रिल व मे या दोन महिन्यांत उभे करावे लागते, म्हणजे बारा महिन्यांचे भाडे या दोन महिन्यांच्या सीझनवर किंवा ऋतूवर लादावे लागते, व त्यामुळे दिसण्यात त्याची रक्कम फार जबर दिसते. पण वास्तविक पक्षां इतके भाडे घेऊन घराच्या मालकास म्हणण्यास रखा फायदा होत नाही. बाकीच्या ठिकाणांप्रमाणे घरांत कोणा रहत नसल्यास येथे त्यांस कुल्ला लावून ठेवणे पुरे होत नाही. पर्जन्य, तिश्यामुळे पावसाळ्यात घराचा बचाव करण्यास गवताचा वगैरे बराच खर्च लागतो, व त्यावर नेहमा नजर ठेवावी लागते. तथापि ज्याप्रमाणे बाजारांत येणारा माल आणि ता घेणाऱ्या ग्राहकाची संख्या यांचा एकमेकांवर परिणाम घडतो, त्याप्रमाणे येथे जसजशी अधिकाधिक सोईची घरे मिळू लागतील तसतशी महाबळेश्वरास आरामासाठी जाणा या लोकांची संख्या वाढत जाईल व ही संख्या वाढत जाईल तीं तीं असलीं घरे बांधणारे भांडवल-वाले पुढे येऊ लागतील ! याचा प्रत्यय पहाण्यास दूर जावयास नको. रा. दत्तात्रय कमलाकर दीक्षित म्हणून येथे राहणारे एक घरंदाज गृहस्थ आहेत त्यांचेच उदाहरण आहे. यांची वृत्ति मूळ भिक्षुकीची होती. पण अलीकडाले

अश्रद्धावान् पिढीपासून त्या वृत्तीत म्हणण्यासारखा फायदा होत नाही, असें पाहून या गृहस्थानें तिला रामराम केला, आणि जेवढी माया जवळ होती तेवढीं एक लहानसें दुमदार घर किंवा बंगला उठवून दिला. या बंगल्यास गेल्या सीझनमध्ये ऑ. रा. ब. रानडे यांनीं पावणेदोनशें रुपये भाडें दिलें असें ऐकतां. या रकमेवरून रा. दीक्षितांस मूळ रकमेवर निदान पंचवीस टक्के तरी व्याज पडलें असेल असें मात्र कोणी समजू नये. कां तें वर सांगितलेंच आहे. रा. दत्तोपंत हं हुषार, प्रामाणिक, उद्योगी आणि मनमिळाऊ गृहस्थ आहेत. यांनीं महाबळेश्वरीं अलीकडे एजन्सीचा धंदा सुरू केला असल्यामळे मध्यम स्थितीच्या लोकांची माठी सोय झाली आहे. दत्तोपंतापार्शीं घरापासून तीं मांचणीपर्यंत पाहिजे तीं वस्तु, भाड्यानें देण्यासारखी व विकत देण्यासारखी असेल तर किंमत देऊं करून मागा, ती थोड्या वेळांत माफक कमिशन घेऊन ते तुम्हांस आणून देतात. आणि तुमचा परामर्श घेण्याविषयीं नेहमीं तत्पर असतात. आज दोनतीन वर्षे महाबळेश्वरीं मधल्या स्थितीचे जे खासगी गृहस्थ किंवा मोठमोठे नेटिव अंमलदार गेले, त्यांनीं दत्तोपंतास दिलेल्या सर्टिफिकेटांचें एक लहानसें पुस्तक झालें आहे, व या पुस्तकांतील बहुतेक सर्टिफिकेटांत दत्तोपंताचे अंगीं वर सांगितलेले गुण असल्याबद्दल दाखला सांगण्यासारखा आहे. या गृहस्थांनीं या धंद्याची सुरवात येथे केल्यापासून वरिष्ठ वर्गांतील कोणत्याहि नेटिवास महाबळेश्वरीं गेल्यावर पहिल्या प्रथम चबूगावाळें को-

गाच्या घरीं टाकूं, व मला थारा कोंठें मिळेल, अशी काळजी करण्याची गरज उरली नाही. गाडीवानास किंवा टांगेवाल्यास मालकम पेठेंत दीक्षितांचे घरीं घेऊन चल असें सांगावें, आणि दारापाशीं येऊन गाडी किंवा टांगा सोडावा, ह्मणजे तुमची सारी व्यवस्था लागेल ! फक्त कशाचें तोंड थोडें खुलें ठेवा ह्मणजे झालें!

स्वेज्ञाचा कालवा.

एम्. डी. टॉक्न्हील् म्हणून एक फ्रेंच ग्रंथकार व राजमंत्री नुकताच होऊन गेला. त्यानें एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, ' पृथ्वीवर कोणतीही अघटित कल्पना निघायाची झाली तर ती प्रथम फ्रान्स देशांत निघाली पाहिजे, व कोणतेंही अचाट कृत्य करावयाचें झाले तर तें प्रथम फ्रेंच लोकांकडून झालें पाहिजे. फ्रेंच लोकांसारखे साहसी व काल्पनिक दुसरे लोक नाहींत. आणि म्हणून इतर राष्ट्रे माझ्या देशबंधूंचा कधीं तिरस्कार करतील, कधीं त्यांजविषयीं आश्चर्य करतील, व कधीं त्यांचा हेवा करतील. पण कोणत्याही वेळेस माझ्या देशाविषयीं यांना बेपर्वा किंवा उदासनि होतां येणार नाहीं. ' वरील ग्रंथकारानें आपल्या देशबांधवांविषयीं लिहून ठेविलेला हा अभिप्राय अलीकडे युरोपांतील बहुतेक ठळक राष्ट्रांस मान्य झाला आहे. हिंदुस्थानांतील लोकांस युरोपखंडापैकीं इंग्लिश लोकच वारंवार दृष्टीस पडत असल्यामुळे, व येथील शाळांत व कालेजांत त्याच लोकांच्या इतिहासाचें पठण होत असल्यामुळे, युरो-

पांतील इतर लोकांच्या सुधारणेविषयी व पराक्रमाविषयी त्यांस ठीक माहिती नाही, असे म्हणण्यास हरकत नाही. पण वास्तविक पहातां फ्रेंच, जर्मन वगैरे लोक अनेक गोष्टींत इंग्रजांच्या बरोबरीचे व कांहीं गोष्टींत त्यांहून श्रेष्ठ आहेत, असे ज्यांनी त्या देशांत प्रवास केला आहे, किंवा त्यांचा इतिहास वाचला आहे, त्यांच्या नजरेस आल्यावांचून रहात नाही. ज्याप्रमाणें इंग्लंडच्या इतिहासांत शिकण्यासारख्या व अनुकरण करण्यासारख्या पुष्कळ गोष्टी आहेत, त्याप्रमाणें या देशांच्या इतिहासांतही आहेत; आणि म्हणून या देशांतील लोकांनी इंग्लंडच्या इतिहासाप्रमाणें फ्रान्स व जर्मनी या देशांच्या इतिहासाचाही अभ्यास करणे जरूर आहे. हा अभ्यास येथे व्यवस्थित रीतीने चालू होण्यास आमच्या लोकांत जर्मन व फ्रेंच भाषांचा अभ्यास करण्याचा परिपाठ पडला पाहिजे. पण तो केव्हां पडेल हें सांगवत नाही. दोन वर्षांपूर्वी आमच्या युनिव्हर्सिटीच्या भाषाभ्यासक्रमांत फ्रेंच भाषेचा समावेश करण्यांत आला; पण अजून कोणत्याही नेटिवानें तिचा अभ्यास करण्यास आरंभ केल्याचें आमचे ऐकित नाहीं. कदाचित् ती शिकण्याची सोय नसल्यामुळे किंवा दुसऱ्या कांहीं अडचणीमुळे असा परिणाम झाला असेल. पण जर आम्हांस मॅ ठमोठ्या युरोपीयन राष्ट्रांची खरी स्थिति समजून घ्यावयाची असेल, तर आज नाही उद्यां, आहो! त्या भाषांचा अभ्यास करूं लागलें पाहिजे. तो आहो! करूं लागेतोपर्यंत, त्या देशांविषयी जेवढी व जसली माहिती इंग्रजी ग्रंथांत सांप-

डल तेवढीवर व तसलीवर आम्हांस आपला निवर्हि केला पाहिजे, हें उगड आहे. आतां येवढें खरें आहे कीं, प्रस्तुत स्थितींत कोणत्याही देशांतील शेंकडा नव्वद् लोकांस आपल्याच भाषेचा अभ्यास करतां करतां पुरें होतें. हिंदुस्थानांत ल शिक्षणेच्छुं लोकांस देशभाषेचा व इंग्लिशभाषेचा अभ्यास करणें विशेष आगत्याचें आहे. तो झाल्यावर पुढें फ्रेंच व जर्मन या भाषांचा विचार ! तथापि कितीही अडचणी असल्या तरी त्या न जुमानतां, या लोकांच्या इतिहासाविषयीं, सुधारणेविषयीं, व भाषाविषयीं आम्हांस माहिती झाली पाहिजे. ती करून घेण्यास आमचे लोकांना उत्तेजन यावे, एतदर्थ त्या देशांतील मोठमोठ्या राजकीय घडामोडींविषयीं व त्यांतील प्रसिद्ध पुरुषांनीं केलेल्या अद्भुत पराक्रमाविषयीं इंग्रजी ग्रंथद्वारा मिळविलेली मनोरंजक व उपयुक्त माहिती आम्हीं वाचकांपुढें मांडण्याचा इरादा केला आहे.

ज्या प्रसिद्ध फ्रेंच गृहस्थाविषयीं वर उल्लेख केला आहे, त्याचें नांव एम्. डी, लेसेप्स हा एन्जिनीअर असून आजमितीस जिवंत आहे. जोपर्यंत भूमध्यसमुद्र आणि तांबडा समुद्र यांस जोडणारा स्वेक्षचा कालवा चालू राहील तोपर्यंत याचें नांव ज्याच्या त्याच्या तोंडून निघत राहील ! ज्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत राज्य स्थापित करण्याची कल्पना इंग्लिश लोकांस सुचवून देण्यास ड्युप्ले नांवाचा फ्रेंचमनच मार्गे कारण झाला, त्याप्रमाणें आता त्यांचा आमच्यावर पक्का अंमल बसवून देण्यासही फ्रेंचमनच कारण झाला आहे, असें ह्मणण्यास हर-

कत नाही ! कारण आजमितीस या प्रचंड कालव्या-
 पासून इंग्लिश लोकांस जितका फायदा होत आहे,
 तितका दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रास होत नसेल. स्वदेश-
 ची संयोगीभूमि फोडून कालवा करण्याची कल्पना
 लेसेप्स यासच प्रथम सुचली, असें नाही. असली
 अवाढव्य कामें उठवून देण्याची छाती पूर्वाच्या लोकां-
 सही होत असे. भगीरथानें खणलेल्या कालव्यांत मा-
 गीरर्था वहात आहे, असें आमच्या पुराणांवरून निघतें !
 चिनी लोकांनीं आपल्या देशाच्या पश्चिमोत्तर सीमेवर
 बांधलेली पर्वतप्राय भित्त अजून उभी आहे ! तथापि
 अशा प्रकारचीं कामें करण्याबद्दल जुन्या मिसरदेशां-
 तील लोकांची फार प्रसिद्धि होती. ख्रिस्ती शकापूर्वी
 सुमारे सहाशें वर्षे कोणी राजानें भूमध्यसमुद्र व तांबडा
 समुद्र यांच्या दरम्यान एक कालवा बांधला होता. हें
 काम बहुशः मिसर देशांतील एकाद्या अमरत्वचित्तक
 राजानें केलें असावें अशी कल्पना आहे. हा जुना
 कालवा सन ९०० किंवा ८०० पर्यंत वहात राहून
 पुढें भरून आला असावा, अशी अटकळ आहे. याच
 कालव्याचा जीर्णोद्धार करावा, असा नेपोलियनानें
 बेत केला होता, पण तो त्याच्या हातून तडीस गेला
 न हीं. जें काम साऱ्या युरोपास भारी झालेल्या वीरा-
 च्या हातून घडलें नाह्या, तें त्याच्याच देशांतील एका
 एन्जिनीअराकडून दहा वर्षांत तडीस गेलें ! एका प्रसंगीं
 इजिप्त देशाच्या नकाशाकडे काळजीनें पहात असतां
 लेसेप्स यास असें वाटलें कीं, भूमध्यसमुद्र व तांबडा
 समुद्र यांचे दरम्यान असेलली संयोगीभूमि नाहीशी

करून, तिच्या जागी सामुद्रधुनि करून टाकली तर युरोप व आशिया या दोन खंडामधोल व्यापार व प्रवास किती सुलभ व सुखावह होणार आहे ! एकदा कल्पना मात्र आली, मग काय पुसतां ? त्या दिवसापासून लेसेप्सला झोंप नाहीशी झाली ! अहोरात्र डोळ्यापुढे दोन्ही समुद्र आणि त्यांस जोडणारी संयोगीभूमि ! पूर्वीचा एक कसलाबसला तरी कालवा होताच, तेव्हां नवीन कालवा करण्याची कल्पना केवळ अशक्य नाही, अशी लेसेप्सची खात्री होऊन, तो लागलीच इजिप्तच्या संयोगीभूमीवर येऊन दाखल झाला, व तिची मोजणी करूं लागला ! ही संपविण्यास त्याला पक्की चार वर्षे लागली. ही चार वर्षे त्याने या वालुकामय उष्ण प्रदेशांत किती कष्टाने काढली असतील ते त्याचें त्याला ठाऊक. पण जातीचा फ्रेंचमन असल्यामुळे कोणत्याही प्रकारच्या अडचणीस तो डगला नाही ! संयोगीभूमीची मोजणी होऊन कालव्याची रेष मारल्यावर अशा शंका निघाल्या कीं, कदाचित् भूमध्यसमुद्र तांबड्या समुद्रापेक्षा अधिक उंचीवर असेल; तसें असल्यास कालवा वाहून जाईल ! तसेंच, दुसरे कोणी असा आक्षेप घेऊं लागले कीं, संयोगीभूमीची जमीन बळकट नसल्यास दलदल होईल, आसपासच्या प्रदेशांतोल वाळू आंत भरून तो जागोजाग भरून येईल, किंवा त्याच्या बाजू दासळतील ! या सर्व शंकाचें निरसन करण्यासाठीं लेसेप्सनें भूमध्यसमुद्र व तांबडा समुद्र यांच्या दरम्यान एकोणीस ठिकाणीं टायल होल्स (प्रतीति पाहाण्यासाठीं खोदलेलीं भोंकें,) पाडून पाहिलीं, व त्यावरून

आपरी व आपल्या मित्रांची अशी खात्री करून घेतली की, वगील अडचणीपैकी पहिली अडचण मुळीच येत नाही, कारण दोन्ही सवत्रांची ऊंची सारखा आहे, व बाकीच्या अडचणी सडून दूर करण्यासारख्या आहेत.

इतकी तयारी झाल्यावर पुढे भांडवलचा व मजूरांची काय सोय करावी, ही काळजी पडली. लॅसेप्स याने फ्रेंच लोकांपुढे हे प्रकृग आणिले तेव्हां त्यांनी ते मोठ्या विस्मयाने हाती धरून पार पाडण्यासाठी बराच पैसा व माणसे उभो केली. पण हे प्रचंड कृत्य फ्रान्स देश कितीही दिग्दार व साहसी झाला तरी त्याच्या एकट्याच्याने होण्यासारखे नव्हते. त्यामुळे लॅसेप्स याला दुसऱ्या देशांची पायथरणी करावी लागली. प्रथम त्याने इजिप्तच्या खेदिवास या कामी मदत करण्याविषयी विनंती केली, व मुद्दैवाने सय्यद महंमदास लॅसेप्सच्या परिश्रमाचे आणि शोधकपणाचे कौतुक वाटून त्याने कालवा खगण्याविषयी ताबडतोब परवानगा दिली इतकेंच नाही. तर तीस हजार मजूर देण्याचेही अविचन दिले ! येवढे झाल्यावर फक्त पुरेसे भांडवल उभे करण्याची काळजी राहिली. फ्रेंच लोकांनी बरेच भांडवल थोड्या दिवसांत गोळा केले; पण आणखीही बरेच पाहिजे होते. जर्मन तर बालूनचालून कंगाल ! टर्की कर्जवाजारी ! स्पेन व इटली गतवैभव ! बाकी सारी चिलीपिली मंडळी ! राहतां राहिला एक इंग्लंड देश. त्यांत मात्र असले दहा कालवे बांधावयाचे झाले तरी त्यांना पुरेसे भांडवल पैदा होण्याची पंचाईत नव्हती ! पण ते लोक पक्के मारवाडी ! भांडवल दिले

आणि फायदा झाला नाही तर मग लेसेप्सचे काय व्यावय च ? तूट आली तर ती फ्रेंच सरकार भरून देणार आहे काय ? अशा शंका त्या देशांत निघून लागल्या. त्या वेळचे मुख्य प्रधान लार्ड पाल्मस्टन या प्रकरणास अगदी प्रतिकूल होते. ते असे म्हणू लागले की हे फ्रेंच लोक कांहीं तरी अकटोविकट कृत्य आरंभून आपणांला आणि दुसऱ्याला भिकेला लावावयाचे ! जहाजे आणि आगबेटी जाण्यासारखे कालवे कधी कोणी बांधिले आहेत ? असले कालवे करतां आले तर मग पृथ्वीला भोंक पाडून अमेरिकेत कां उतरतां येऊं नये ? अथवा चंद्रावर आगगाडीने कां जातां येऊं नये ? पण या शंका केवळ राजकार्यकुशलांच्या होत्या; शास्त्रज्ञांच्या नव्हत्या, म्हणून त्याबद्दल लेसेप्स यास फारसे वाईट वाटले नाही. पण जेव्हां इंग्लंडांतील प्रसिद्ध इंजिनीअर राबर्ट स्टिफन्सन् असें म्हणू लागला की, हा कालवा बांधणे कांहीं अशक्य नाही, पण तो व्यापारदृष्ट्या फायदेशीर होईल की नाही याचा संशय आहे, तेव्हां मात्र लेसेप्स यास थोडी भीति वाटली, आणि आपण होऊन इंग्लंडची सफर करून येथील पैसेवाल्यांची खात्री करून दिल्याशिवाय हवे तितकें भांडवल मिळणार नाही, असे त्यास पक्कें दिसून आले. तेव्हां अर्थातच वादाची उत्तम तयारी करून तो इंग्लंडास गेला, आणि पांचचार महिन्यांच्या आंत त्यानें तेथील मोठमोठ्या व्यापार्यांची व शास्त्रज्ञांची, हा कालवा फायदेशीर झालाच पाहिजे, अशी खात्री करून दिली ! ती केल्यावर मग भांडवलाला काय तोटा !

थोड्या दिवसांत तें हवें होतें त्याहून अधिक मिळेल असें दिसूं लागलें !

याप्रमाणें सर्व अडचणी दूर झाल्यावर लेसेप्स यानें एका दिवसाचा सुद्धा विलंब न लावतां १८५९ च्या आगस्ट महिन्याच्या २५ व्या तारखेस या कामास आरंभ केला. कालव्याची एकंदर लांबी ८८ मैल असून त्यांपैकी ६६ मैल खोंदीव काम होतें. १४ मैल सरोवरांतील गाळ व भर काढून तीं हवीं तितकीं खोल व रुंद करावयाचीं होती, आणि ८ मैल मात्र जसेच्या तसेच ठेवावयाचे होतें. पाण्याच्या पृष्ठभागाखालीं कमीत कमी २६ फूट खोली, व तळाशीं कमीत कमी ७२ फूट रुंदी ठेविली आहे. या कालव्याचें काम जारीनें सुरू करण्यापूर्वीं दोन गोष्टी कराव्या लागल्या. अगोदर भूमध्यसमुद्राचा एक लहानसा पाट काढून त्याच्या तोंडाशीं समुद्रास लागून एक बंदर करावें लागलें. हें केल्याशिवाय पुढें काम चालविणें शक्य नव्हतें, कारण चोंहोकडून जें सामानसुमान आणावयाचें तें उत्तरून घेण्यासाठीं, व समुद्रावर केवढेंही वादळ सुरू असलें तरी गलवतास विलकुल धक्का न पोचेल अशा रीतीनें त्यास आंत घेतां येण्यासाठीं, रुंद तोंडाच्या बंदराची पहिली आवश्यकता होती. ती दूर करण्यासाठीं सुमारे एक मैल लांबीच्या दोन प्रचंड भिंती समुद्रांत बांधित नेल्या. या भिंतींच्या समुद्राकडील दोन टोंकांमध्ये १५०० याडोंचें, व कालव्याकडील दोन टोंकांमध्ये १०० याडोंचें अंतर ठेविलें आहे. या भिंती इतक्या उंच व मजबूत बांधिल्या आहेत कीं, वादळामुळे समुद्राच्या

लांटांचा केवढाही कलहोळ चालला असला तरी जें जहाज पहिल्या तोंडांतून वंदरांत शिरतें त्याला पुढें कशाचीही भीती रहात नाही ! या कृत्रिम वंदरास पोर्टे सय्यदें असें नांव ठेविलें आहे. हें वंदर तयार झाल्यावर पुढें अशी काळजी पडली कीं, कालव्याच्या कामावर जें लाखपन्नासहजार मनुष्य लावावयाचें त्याच्या पिण्याच्या पाण्याची काय सोय करावी ! जागोजाग विहिरी खणाव्या तर जिकडे तिकडे वाळू व खारें पाणी ! ही अडचण दूर करण्यासाठीं लेसेप्सनें नैल नदीचा एक कालवा अगोदर बांधून आणून जिकडे तिकडे मुबलक गोडें पाणी करून सोडिलें, आणि कालवा खणण्याचें काम झपाट्यानें चालूं केलें ! प्रथम वरेच दगड जहाजांतून आणून वसविले; पण पुढें अशा रीतीनें दगडांचा पुरवठा करणें अशक्य आहे, असें दिसल्याबरोबर लेसेप्स यानें एक विलक्षण तोंड काढिली. त्यानें वाळूचे दगड करण्यास आरंभ केला ! कालव्यासाठीं खणून काढलेली वाळू ' सिमिटांत ' कालवून लाकडांच्या सांच्यांत भरून घ्यावयाची, व ती थोडी सुकली म्हणजे सांचे काढून घ्यावयाचे, आणि वाळूचे चिरे जागच्या जागीं वाळू देऊन जेथल्या तेथें वसवून टाकावयाचे, असा क्रम सुरू झाला ! हा वाळूचा एकेंक दगड सुमारे २८ खंडी वजनाचा आहे ! कांहीं काम झाल्यावर खेदिव साहेबांची लहर फिरल्यामुळें, त्यांनीं एका-एकीं आपले तीस हजार मजूर काढून नेले ! पण या पोरकटपणाचा लेसेप्स याला फार संताप आला ! पण विचारा करतो काय ? कांहीं विशेष अडचण आली

कीं मेंदूला संकट घालवें म्हणजे तितून पार पाडण्याचा उपाय सुचतो, हें त्याला चांगलें कळून आलें होतें ! खोदिवानें आपले लोक काढून नेल्याबद्दल त्यानें त्याला यत्किंचित सुद्धां विषाद दाखविला नाहीं. पण मनांतल्या मनांत त्यानें असा बेत केला कीं, सढळ मजूरी देऊं करून जितके मजूर मिळतील तितके तर लावावयाचेच, पण तसें करूनही जितके कमी पडतील तितक्याच्या जार्गी यंत्रांची योजना करावयाची ! ही युक्ति मुचल्याबरोबर यंत्रें ओतण्यास काय उशीर ? १५ पासून ७५ घोड्यांच्या सामर्थ्याचीं अनेक एंजिनें त्यानें तयार करविलीं, व त्यांकडून जमीन, वाळू व दगड खोदण्याचें, खोदलेली माती, वाळू व दगड वर उचलण्याचें, व वर उचलून आणलेली माती व वाळू किनाऱ्यावर वाहून नेण्याचें काम तो झपाट्यानें करवूं लागला ! या यंत्रांपैकीं वाळू वाहून नेण्यासाठीं जें एक मोठें यंत्र केलें होतें त्याला २ लक्ष रुपये खर्च आला होता ! या यंत्राला ५ फूट रुंद व २ फूट खोल अशा आकृतीचा एक उघडा पन्हळ लावून दिला होता. ज्याप्रमाणें तारायंत्राची तार नदीच्या दोन किनाऱ्यांवर दोन भले मोठे खांब पुरून त्यांवर टाकून दिलेली असते, त्याप्रमाणें या पन्हळाचें एक तोंड एंजिनाच्या धक्कावर व दुसरें कालव्याच्या किन्याऱ्यावर टंकविलें होतें ! मध्यंतरीं त्याला बांक न यावा म्हणून कालव्यांत नांगरलेलीं जहाजे उभीं करून त्यांत उभ्या केलेल्या लोखंडी खांबांचा त्याला खालून आधार दिला होता. वरतीं चढविलेली वाळू एंजिनास लागलेल्या पन्हळाच्या तोंडांत ओतली

की पाण्याच्या जोराने व पन्हाळाच्या डाळाने ती सहज किनाऱ्यावर जाऊन पडे ! या युक्तीमुळे स्वल्प खर्चात पुष्कळ काम होऊं लागेल ! या यंत्राने एका महिन्यांत किनाऱ्यावर आणून टाकलेल्या गाळाचा आणि मातीचा एक चौकोनाकृति ढांग केला असतां तर तो १४०० यार्ड लांब, १४०० यार्ड रुंद, आणि १४०० यार्ड ओढ म्हणजे पाऊण मैल उंच अशा बऱ्याच मोठ्या टेंकडीसारखा झाला असता ! हे राक्षसी यंत्र व याच्याच तोडीचीं दुसरीं कांहीं यंत्रे, प्रतिवर्षीं कालव्याची दुरुस्ती करण्यासाठीं कालव्यापारीं जशींचीं तशीं ठेविली आहेत.

या कालव्यास एकंदर १७, ५१, ८७, २९० रुपये लागले ! आणि बरोबर दहा वर्षांनीं म्हणजे १८-६९ च्या आगस्ट महिन्याचे १५ वे तारखेस त्याची परिसमाप्ति झाली ! इ० स० १८६९ सालच्या नोवेंबर महिन्याच्या सतराव्या तारखेस व्यापाराचीं आणि प्रवाशांचीं गलबतें व अगवोटी कालव्यांत वावरूं लागल्या ! १८७० सालीं या कालव्यांतून ४९१ जहाजे सुमारे ६ लक्ष खंडींचा माल घेऊन गेलीं. १८८१ सालांत जहाजांचीं संख्या २, ७२७ झाली आणि त्यांतील जिनसांचें वजन सुमारे ७५ लक्ष खंडी भरलें ! तेव्हां या कालव्यामुळे व्यापारास किती उत्तेजन आलें, याचा विचार आम्ही आमच्या वाचकांवर सोंपवितों ! १८-८१ सालीं जहाजांवरील जकातीचें एकंदर उत्त २, २०,००,००० रुपये झालें ! १८८१ पासून आजपर्यंत सतरा कोटींच्या मूळ भांडवलावर दोन कोटी वीस लक्षांहूनही अधिक फायदा होत आहे; व कांहीं

झालें तरी येथून पुढें वारा टक्क्यांची मित्ती पडण्या-
बद्दल कोणत्याही भागीदारास भीति वाळगण्याचें कारण
उरलें नाहीं.

नायगाराचा धवधवा.

आकर्षणशक्ति, उष्णता, तेज, आकार, व परिमाण
यांचें प्रांचंड्य लक्षांत भरण्यास नभोमंडलांत कालोत्प-
त्तीपासून परिभ्रमण करणाऱ्या सूर्यबिंबाचें आणि तद-
वलंबी ग्रहमालेंतील मण्यांचें वर्णन वाचलें पाहिजे.
त्यावरून मनुष्याच्या सामर्थ्याची, बुद्धीची, आणि
कर्तृत्वाची क्षुद्रता सहज अंतःकरणांत उतरेल यांत
संशय नाहीं. आकाशस्थ कोणत्याही गोलाचें अवलोकन
व चिंतन केलें असतां, मनाची तशी वृत्ति झाल्याशिवाय
रहाणार नाहीं. पण अशी लीनता उत्पन्न होण्यास
नेहमीं खगोलाचाच आश्रय केला पाहिजे असें नाहीं.
या आपल्या भूगोलावरही अशा अद्भुतसृष्ट वस्तु आहेत
कीं, त्यांच्या साक्षात् अवलोकनानें किंवा चिंतनानें
मनावर तसा परिणाम घडूं शकेल. नायगाराचा धव-
धवा तशा प्रकारची वस्तु आहे. अशा वस्तूच्या प्रत्यक्ष
अवलोकनापामून होणाऱ्या आनंदाचा एकदशांशही
त्यांच्या वर्णनापासून होईल किंवा नाहीं, याची शंका
आहे. तथापि ज्यांना अशा वस्तु पाहण्यास मिळण्याचा
संभव नाहीं, अशांनीं त्यांच्या वर्णनांतच समाधान
करून घेतलें पाहिजे, हें उघड आहे.

उत्तर अमेरिकेच्या उत्तरप्रदेशांत जो प्रसिद्ध कासार-

समूह आहे, त्यांत इरी आणि अंतोरिओ अशीं दोन विशाल सरोवरे आहेत. यांपैकी पहिले समुद्रपृष्ठभागापासून ५७३ फुटांच्या उंचीवर असून, नायगारा नदीचे जनकत्व त्याच्याकडे आहे. नायगारा नदी इरी सरोवरापासून उगम पावून, सुमारे ३३ मैल भूम्याक्रमण केल्यावर अंतोरिओ सरोवरास जाऊन मिळते. उगमापाशी नायगाराचे पात्र सुमारे तीनचतुर्थांश मैल रुंद आहे. या स्थितीत दोन मैल प्रवास केल्यावर, ती दोन शाखांनी ग्रँड आयलंड नांवाच्या बेटास प्रदक्षिणा करून झपाट्याने पुढे निघते, व पुनः एकत्र झालेल्या पात्राचा संकोच करून मोठ्या वेगाने वाहू लागते. ग्रँड आयलंड बारा मैल लांब व दोनपासून सात मैल रुंद आहे. या बेटापासून धबधब्याचे अंतर सुमारे दीड मैल आहे, व तेवढ्यांत त्याला साठ फुटांचा उतार आहे. कड्यावरून खाली पडू लागण्यापूर्वी अजादीप (गोट आयलंड) नांवाच्या सुमारे ४० फूट उंचीच्या व १००० फूट रुंदीच्या लहानशा बेटाने तिचे पुनः दोन भाग होतात. यांपैकी क्यानड्याकडील भागाची रुंदी सुमारे २८००० फूट असून त्याला घोड्याच्या नालाचा आकार आला असल्यामुळे हॉर्स शू म्हणतात. अमेरिकेकडील भागाची रुंदी सुमारे १४००० फूट असून तो सरळ आहे. यावरून कड्याच्या माथ्याशी दिसण्यांत दोन धबधबे दिसतात, हें वाचकांच्या ध्यानांत येईलच. क्यानड्याच्या बाजूचा धबधबा १५० फूट खोल आहे. व अमेरिकेच्या बाजूचा १६४ फूट आहे. प्रत्येक मिनिटास या ठिकाणी पाण्याच्या

१,८०,००,००० घनफूटाचा अधःपात होत असावा व त्याचें वजन सुमारे २७,००,००० खंडी असावें, असा दीर्घोद्योगी गणितज्ञांचा अजमास आहे ! कड्यावरून खाली उतरल्याबरोबर पात्रांची रुंदी अगदी संकुचित होऊन तें १००० फूटांच्या रुंदीच्या खोल दरीतून वाहूं लागतें. धवधव्यापासून सात मैलांच्या अंत या दरीची रुंदी ७५० पासून १२०० फूटपर्यंत आहे व हिच्या किनाऱ्याची उंची २०० पासून ३५० फूट आहे. पाण्याच्या वर्षणामुळे दरीचें तोंड नित्य थोडथोडे घासून जात असल्याकारणानें, तें प्रतिवर्षी मागे हटत चालल्याचीं चिन्हे कांहीं ठिकाणी स्पष्ट दिसतात. १८४१ पासून तें सुमारे १०० फूट मागे सरलें आहे. या दरीमुखावरून कित्येकांनीं असे अनुमान काढलें आहे कीं, ही नदी कर्मांत कमी १० लक्ष वर्षे वहात असावी ! धवधव्याच्या तळाजवळचा दगड वरच्या दगडापेक्षां मोखर असल्यामुळे पाण्याच्या आघातानें तो घासून जाऊन त्यांत मोठमोठीं वायुविवरे (Caves of winds) झालीं आहेत. धवधव्यापासून २५० यार्डांवर पादचारी लोकांसाठीं १८६९ त बांधलेला एक झुलता पूल आहे. याशिवाय सुमारे दीड मैलांच्या अंतरावर दुसरे दोन आगगाडीचे पूल आहेत. त्यांपकीं पहिला १८५५ त बांधला व दुसरा १८८३ त संपाविण्यांत आला. पहिल्याची लांबी ८२१ फूट, रुंदी ४० फूट व पाण्यापासून उंची २४५ फूट असून रेलवेच्या खाली १८ फूट रुंदीचा माणसं व साध्या गाड्यां जाण्याच्या सोईचा रस्ता केला आहे. दुसऱ्या

पुलावर दोन आगगाड्या चालण्यासाठीं चार रेल घातले आहेत ! तेव्हां आतां नदीच्या सामर्थ्याची विशेष तारीफ करावी कीं अमेरिकन लोकांच्या अकलेची आणि परिश्रमाची विशेष तारीफ करावी, अशी शंका उत्पन्न होते !

येणेंप्रमाणें या जगत्सिद्ध धबधब्याची कच्ची हकीकत आहे. ती वाचून ज्यास जेवढी करमणूक होईल तेवढेंत त्यानें संतोष मानून घेतला पाहिजे. पण ज्यास तो प्रत्यक्ष पहाण्याचा लाभ होतो त्यास त्याच्या दर्शनानें अयानंद होऊन कृतकृत्यता वाटते. इरी सरोवरापाशीं नायगारेची जी मंदगति आहे ती पाहून मनांत असा तक येतो कीं माहेराहून सासरीं जाणें हिला अगदीं नकोसैं असल्यामुळें ही अशी रेंगाळत आहे कीं काय कोण जाणे ! पण हें तिचें रेंगाळणें फार वेळ टिकत नाहीं. थोड्या पतिसमागमाच्या आनंद लहरी तिच्या हृदयात येऊं लागून तिचें पाऊल वेगानें पुढें पुढें लागतें, व अत्येक पावलास पुढें जाण्याची उत्कंठा तिची अधिकच नीव होते. मनाच्या अशा स्थितिंत असणाऱ्या स्त्रीस कोणी अडथळा केला असतां तिचा शोभ होऊन ज्याप्रमाणें ती अडथळा करणारावर मोठ्या रागानें चवताळून जाते, त्याप्रमाणें अजाद्वीपाचा प्रतिरोध या उतावीळ झालेल्या चपलतेस दुःसह होऊन ती क्रोधानें इतकी फणफणूं लागनें कीं, तिचें तें मयानक स्वरूप पाहून व गर्जना ऐकून प्रेक्षकांच्या अंगावर कांटा उभा राहतो ! अजाद्वीपास हिंसडा देऊन जेव्हां ती दीडशें फूट उंचीच्या कड्याखालीं उडी घेते, तेव्हां

तिला जे रागाचे कल्होळ येतात त्यांमुळे दशदिशा भरून जाऊन आसमंतांतील इतर ध्वनि पंचत्वाप्रत पावल्यासारखे भासतात ! क्रोधाग्नीने सर्व उदकसंचय अत्यंत तप्त होऊन त्यास उसळ्या येत आहेत कीं काय व त्यांतून स्फटिकासारख्या शुभ्र, व हिच्यासारख्या तेजोमय अंबुकणांच्या वाष्पांचे, अनंत लोळ निघत आहेत कीं काय असा भास होतो !

कित्येक विचित्र जिज्ञासूंस या धबधब्याची शोभा तळार्शीं कशी दिसत असेल हें जाणण्याची उत्कंठा उत्पन्न होऊन क्यानड्याच्या बाजूनें ते साठसत्तर फूट उंचीच्या शिड्यांवरून खालीं उतरतात, आणि काठा-काठानें कांहीं अंतर क्रमून ज्या ठिकाणीं धबधबा पडत असतो त्या ठिकाणीं येऊन ठेपतात. या ठिकाणीं उभें राहून वर पाहणाराच्या अंगीं असामान्य धैर्य असलें तरच त्याचा निभाव लागतो. कित्येकजण घेरी येऊन पडतात, व तेथूनच परत जातात ! तथापि ज्यांचें धैर्य दगडासारखें असतें ते जिवावर उदार होऊन आपली उत्कट जिज्ञासा परिपूर्ण करण्यासाठीं आपले जीव आपल्या वाटाड्यांच्या हवालीं करतात आणि ते नेतील तिकडे जाण्यास सिद्ध होतात. हे वाटाडे तेथले कोळीं असतात. यांना नित्यसहवासामुळे या धबधब्याच्या कांहीं भागांत होडी ढकलण्याची बिलकूल भीति वाटत नाही ! ते आपल्या उतारुंस होडींत बसवून घेऊन, थोड्या वेळांत धबधब्याच्या मार्गे घेऊन जातात आणि वर ज्या वायुविवरांचा उल्लेख केला आहे त्यांत त्यांस नेऊन उतरतात. या ठिकाणीं वारा नसल्यामुळे श्वासो-

च्छ्वास करण्याची मुष्कील पडते व कांहीं कारणामुळे हवेतील वारा एकदम पडला, तर कित्येक प्रवाशांचे जीव गुदमरून जाऊन त्यांवर तेथल्या तेथे देह ठेवण्याची पाळी येते ! अशा ठिकाणीं उभे राहून पुढे पडणाऱ्या प्रचंड वारिप्रपाताकडे पाहता असतां व कर्णरंध्रांस भेदून जाणारी वारिनिर्घोष ऐकत असतां मनाची जी स्थिति होत असेल तिची वाचकांनींच कल्पना करावी ! अशा ठिकाणाहून जे सुरक्षितपणे परत येत असतील त्यांस मृत्युमुखांतून बाहेर पडल्यासारखे होऊन, आपला पुनर्जन्म झाला असे वाटत असेल यांत शंका नाही !

शनी.

हा भूगोल सोडून जर आपण शनीवर गेलों तर येथे आपल्या मनाची जी स्थिति कधींच होत नाही ती तेथे होईल; कां तर शनी हा केवळ असामान्य ग्रह आहे. आम्हांपासून त्याचे अंतर १०,००,००,००० मैल आहे, व आमच्या पृथ्वीसारख्या ७३४ पृथिव्या एके ठिकाणीं कराव्या, तेव्हां त्याच्या विस्ताराची कल्पना होणार आहे ! हा इतका मोठा आहे तरी आपल्या आंसांभांवतीं इतक्या झपाट्याने फिरत असतो कीं, त्याची दिनप्रदक्षिणा दहा तासांत संपते ! शनीच्या विपुलवृत्तापासून सुमारे २०,००० मैलांवर त्याला वेष्टणारी चापटीशीं व चकाकणारीं तीन वेळीं किंवा वेढीं आहेत. या वेढ्यांस चापटीं असें म्हटले आहे,

कारण यांची जाडी दहापांच मैलांहून अधिक असेल असे वाटत नाही! इंग्रजीत या त्रिविध चक्रमालेस किंवा प्रभामंडलांस रिंग्ज म्हणजे आंगठ्या म्हणतात. या आंगठ्यांचा व्यास १,६६,००० मैल आहे! या आंगठ्या स्थिर नाहीत. शनीच्या विंबाबरोबर त्याही मोठ्या वेगाने परिभ्रमण करतात. या तीन विशाल प्रकाशपरिधीनींच शनीचा परिवार संपला असे नाही. आपणांस काय तो एकच चंद्र आहे. शनीच्या निरनिराळ्या भागांस निरनिराळ्या रात्री प्रकाशमय करणारे कमीत कमी आठ चंद्र आहेत! या आठ चंद्रांपैकी जो शनीपासून अगदी जवळ आहे तो त्याच्या मध्यापासून १,२०,००० मैलांवर आहे. व जो सर्वांत दूर आहे तो २०,९३,००० मैलांवर आहे. यावरून काय सिद्ध झाले की, कमीत कमी ४५ लक्ष मैलांचे व्यासाच्या वर्तुळांत जे काहीं सांपडेल त्यास शनी आपल्या आकर्षणपाशाने बद्ध करून, आपल्या सभोवतीं अनंत काल घिरत्या घालण्यास लावतो!

भारतीय फलज्योतिष्यांनी गुरुस ब्राह्मण व शनीस तेली, असे म्हटले आहे, यावरून जुन्या ज्योतिर्विदांपाशीं अलिकडलि दुर्विणीच्या भिंगांसारखीं. 'लहान वस्तु थोर' दिसवणारीं भिंगे असावीं, असा तर्क होतो. कारण अलिकडोल मोठ्यांशा दुर्विणीतून गुरुकडे (Jupiter) पाहिले असतां, त्याच्या विंबावर तीन पदरी जातव्यासारखे तीन पट्टे दिसतात, व शनीवर (Saturn) तर तेजाचा सारखा घाणा चालला असावा, असे दिसते! शनीवर इतके तेज व त्याच्या भों-

वतीं फिरणारे इतके चंद्र असून त्याच्या दूरत्वामुळे तो तेव्हासारखा निस्तेज दिसतो, व मंदपणाने फिरतो, हे उघड आहे. मिर्कोगमस नांवाचा कोणी एक प्रवासी शनीवरून पृथ्वीवर उतरला, तेव्हां त्याला ती वारुळा-प्रमाणे दिसली, अशी जी ख्रिस्ती पुगणांत गोष्ट आहे, तीवरून या दोन गोळांच्या आकारांचें प्रमाण ध्यानांत येतें. सूर्याभोंवतीं शनीच्या प्रदक्षिणेस तीस वर्षे लागतात. म्हणजे आमच्यापेक्षां शनीवरील वर्ष तांसपट मोठें आहे व त्याच मानाने तेथील ऋतुही मोठे आहेत. सात वर्षे चार महिनेपर्यंत पर्जन्यकाळ झाल्यावर, तितक्याच लांबीचा हिवाळा येतो, व तो आटपल्यावर, सुमारे सव्वासात वर्षे वसंत आणि ग्रीष्म यांचा अंमल असतो. शनी कन्याराशीस आला असतां अतिशय पीडा देतो, अशी युरोपांतल अडाणी लोकांची समजूत आहे.

गुरु अथवा बृहस्पति.

सूर्याला प्रदक्षिणा घालणाऱ्या बुधशुक्रादि ग्रहांची जी मालिका आहे त्यांत वरील विषयाचा जो नायक गुरु अथवा बृहस्पति हा स्थूल देहाच्या मानाने सर्वांत श्रेष्ठ आहे. कारण सूर्याशिवाय इतर सर्व ग्रहांचा एक गोळा करून त्याची ह्याच्याशी तुलना केली तर हा २ $\frac{1}{2}$ पटाने त्या सर्वांच्या गोळ्यापेक्षां मोठा आहे, असे दिसून येईल. आमच्या पूर्वजांनी याची स्तुति करतांना ह्मटले आहे कीं:—

देवानां च ऋषीणां च गुरुं कांचनसंनिभम् ॥

बुद्धिभूतं त्रिलोकेशं तन्नमामि बृहस्पतिम् ॥

ह्यावरून त्यांनाही ह्याच्या मोठेपणाबद्दल कदाचित कल्पना असावी असे वाटते.

अलीकडे याजिविषयीं अद्यापि सर्व जरी नाहीत तरी पुष्कळ शोध लागले आहेत. सूर्यापासून ह्याचे अंतर अजमासे ४७५६९२००० मैल आहे म्हणजे आमची पृथ्वी व सूर्य यांजमध्ये जें अंतर आहे त्याच्या पांचपट ह्या दोहोंमध्ये आहे. गुरूमध्ये व सूर्यामध्ये निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळें अंतर असतें. उदाहरणार्थ गुरू जेव्हां सूर्यापासून अतिदूर असतो त्यावेळीं हें अंतर ४९६६००००४ मैल, व अतिजवळ असतो त्या वेळीं तें ४५२७४५००० मैल असतें, व ह्याच कारणामुळे सूर्यावरून किंवा पृथ्वीवरून हा ग्रह लहान-मोठा दिसतो. बृहस्पतीला सूर्याभोंवतीं प्रदक्षिणा घालण्यास बारा वर्षे लागतात व हा दररोज ६८०००० मैल म्हणजे एका तासास सुमारे २९००० मैल चालतो. आपण आपल्या भोंवतालचे हिमालयादि महान् महान् पर्वत किंवा पासिफिक महासागरासारखा महासमुद्र पाहिला म्हणजे त्यांच्या विशालतेचें आपल्यास फारच आश्चर्य वाटतें. परंतु ज्या पृथ्वीवर असले महान् महान् पर्वत किंवा महासागर वाळूच्या मैदानांतील एका कणाप्रमाणें होऊन राहिले आहेत त्या पृथ्वीपेक्षां हा बृहस्पति १२३३ पटीनें मोठा आहे, असें जर आपल्याला कोणी सांगितलें व सिद्ध करून दिलें, तर आपल्याला केवढा अचंबा वाटेला बरे? ह्याचा व्यास पृथ्वीच्या व्यासापेक्षां ११ पटीनें व चंद्राच्या व्यासापेक्षां ३३ पटीनें

मोठा आहे, व ह्याच्या आकाराएवढा आकार होण्यास एक हजार चंद्र लागतील. ह्याची आकृति अंडाकृति असून ह्याच्या मध्यभागाच्या व्यासापेक्षां ध्रुवाजवळील व्यास २५०० मैल कमी आहे व ह्याच कारणामुळे हा ग्रह दोन्ही ध्रुवांकडे चापट झाला आहे. हे चापट भाग दुर्विणीतून अगदी स्पष्ट दिसतात.

पृथ्वीप्रमाणें बृहस्पतीही आपल्यासभोंवतीं फिरतो. पूर्वी विअर मॅडलर वगैरे ज्योतिषज्ञांनी याच्यावर असलेल्या दोन काळ्या डागांचें कांहीं एक काळामध्ये जें स्थित्यंतर काढिलें होतें त्यावरून हा ग्रह आपल्या सभोंवतीं फिरतो असें सिद्ध केलें. ह्याला आपल्या सभोंवतीं फिरण्यास ९ तास, ५५ मिनिटें, व २६ सेकंद लागतात. ह्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, ह्याच्या मध्यरेषेवर असलेला बिंदु दर सेकंदास आठ मैलप्रमाणें चालतो—म्हणजे पृथ्वीच्या मध्यरेषेवर असलेल्या बिंदूपेक्षां तो २७ पटीनें अधिक चालतो.

ह्याची प्रदक्षिणा पुरी होण्यास बारा वर्षे लागतात हें मागें सांगितलेंच आहे. तेव्हां ह्याच्या ध्रुवाजवळ सहा वर्षे रात्र असते हें उघडच आहे. ह्याच्या ऋतूंमध्ये विशेषसा फरक होत नाही. मध्यरेषेजवळ प्रदेशांत सर्वदा पावसाळा असतो, समशीतोष्ण कटिबंधांत नेहमीं वसंत ऋतु व ध्रुवाजवळ सदैव हिवाळा असतो. ह्या प्रदेशांत हवेसंबंधानें अद्यापि विशेषसे शोध लागले नाहींत. सूर्यापासून हा ग्रह फारच लांब असल्यामुळे त्याला सूर्यापासून उष्णता व उजेड मिळतो तो फारच कमी आहे. परंतु ही उणीव त्याच्या अति-

दाट वातावरणामुळे व तो ज्या द्रव्यांनी झालेला आहे त्यांच्या प्रकाशजनकत्वामुळे भरून काढला जाते असे कांहीं लोकांचे म्हणणे आहे. परंतु ह्यासंबंधाने फारसे शोध अद्यापि लागले नाहीत. ह्याच्याकडे बारकाईने पाहिले असतां ह्याच्या उत्तर व दक्षिण बाजूस निरनिराळ्या रंगांचे पट्टे दिसतात, व मध्ये उष्ण कटिबंध स्वच्छ दिसतो. ह्याच्या ध्रुवांजवळ प्रकाश अगदी अंधुक दिसतो. ह्या पट्ट्यांचा आकार निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळा दिसतो व कधी कधी तर एकादा पट्टा कांहीं काळपर्यंत मुळीच दिसनासा होतो. १८३४-३५ मध्ये ह्याच्या मोठ्या दोन पट्ट्यांपैकी एक पट्टा दिसनासा झाला होता. ह्यावरून असे चमत्कार होण्यास वातावरणच कारण असावे असे वाटते. आमच्या पृथ्वीवरील ट्रेडविंड्स प्रमाणे ह्याच्या मध्यभागी हवेचे एकसारखे प्रवाह चालले आहेत. फरक एवढाच की, याची गति मात्र ट्रेडविंड्सच्या उलट असते. पृथ्वीपेशां हा ग्रह वजनाने ३०१ पट अधिक आहे व याचा आकार किंवा देह पृथ्वीपेशां १२३३ पट मोठा आहे असे पूर्वी सांगितलेच आहे यावरून असे स्पष्ट दिसते की याजवरील द्रव्ये पृथ्वीवरील द्रव्यांपेक्षा चतुर्गुणांहूनही कमी दाट आहेत. ह्या गोष्टी मनांत आणल्या असतां अद्यापि ह्याजवरील द्रव्ये प्रवाहावस्थेतच आहेत की काय असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो. परंतु ह्यासंबंधाने अद्यापि विश्वासनीय शोध कांहींच लागला नाही.

बृहस्पतीवरील सर्वांत रमणीय अन्ना देखावा म्हटला म्हणजे त्याजवरील चंद्रांचा होय. हे चंद्र चार आहेत.

व ते लहानशा दुर्बिणीतूनही स्पष्ट दिसतात. कधी कधी ते दोनदोन तीनतीनही एकाच वेळीं दिसतात. व कधी असंही होतें कीं, चारही मुळींच दिसत नाहींत. हा देखावा १८४३ मध्ये दृष्टांस पडला होता. हे उपग्रह अथवा चंद्र आपल्या अंतराच्या मानानें खाली दिल्याप्रमाणें बृहस्पतीला प्रदक्षिणा घालतात.

दिवस.	तास.	मिनिटें.
[१]....१	१८	२८
[२]....३	१३	४३
[३]....७	३	४३
[४]....१६	१६	३२

ह्यांपैकी पहिल्या दोन चंद्रांचे भ्रमणमार्ग बहुतेक वर्तुलाकृति असून दुसऱ्या दोहोंचे पसरट आहेत; व हे सर्व मिळून जितक्या जागेतून भ्रमण करीत आहेत त्या जागेचा व्यास २३००००० मैल आहे. ह्या चार उपग्रहांपैकी पहिल्या तीन चंद्रांस वरचेवर ग्रहणें लागतात, व चवथ्यालाही तें कधी कधी लागतें. पहिल्या चंद्रास गुरुवरील प्रत्येक चार दिवसांनीं, दुसऱ्यास ८^१/_२ दिवसांनीं, व तिसऱ्यास १७^१/_३ दिवसांनीं ग्रहण लागतें. भ्रमण करीत असतांना ते सूर्य व गुरु मध्ये येऊन गुरुवर सूर्यग्रहणें कारितात. ह्या चार चंद्रांचे व्यास पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत. (१) २३५२ (२) २०९९, (३) ३४३६; (४) २९२१ मैल. ह्यांपैकी सर्वांत मोठा चंद्र बुधापेक्षां मोठा आहे. हे तेजांनंच केवळ भिन्न आहेत असे नव्हे, परंतु रंगानेही भिन्न आहेत. पहिल्याचा व दुसऱ्याचा रंग

निळा आहे. तिसऱ्याचा पिंजळा व चवथ्याचा तांबूस आहे.

धूमकेतु.

या अनंत अंतरिक्षमंडलांत धूमकेतु केवळ स्वेच्छा-चारी आहेत. जोतिःशास्त्राचे नियम व नलिकायंत्राचे वेध यांस न जुमानून एकादी स्वारी अकस्मात आकाशांत प्रकट होऊन व आपले पुच्छ वेधडक पिंजारून थेट मूर्तीचे दर्शन घेते, व पुनः परत संचार करीत अंतर्धान पावते. अशा स्वारीचे काम नेहमीं तारांगणांत नक्षत्रापर्यंत भ्रमण करणे हेच होय. धूमकेतूंची संख्या अत्यंत आहे असे महान् जोतिःशास्त्रज्ञ म्हणतात. या अगाध व प्रचंड नभोजलधीत धूमपुच्छाचे असंख्य मत्स्य आहेत. त्यांपैकी काहीं आपण पाहतो, यांचे कारण ते स्वेच्छेनें क्रीडा करीत असतां आपल्या प्रबल सूर्य-धीवराच्या आकर्षणसूत्राने सूर्य मालिकेंत ओढिले जातात. यांपैकी बहुतेक पृथ्वी, गुरु, शनि इत्यादि धीवरवालांच्या ओढाताणीने निसटून जातात, व पुनः तोंड दाखवीत नाहीत. काहीं पिलें सांपडतात तीं सर्वदा सूर्यमालिकेंत जखडलीं जातात.

सूर्यमालिकेंतील धूमकेतु अतिदीर्घ वर्तुलांत फिरतात व त्यांचे सूर्याभोंवतीं प्रदक्षिणेचे काल भिन्न भिन्न आहेत. होलेचा प्रचंड धूमकेतु ७६ वर्षांत एक प्रदक्षिणा करितो. याची कक्षा सूर्य व शुक्र यांजमधून जाते. सूर्यापासून अत्यंत अंतरावर हा धूमकेतु असतांना

सूर्याचा जो उजेड व उष्णता हा यांजवर पडते, त्यांच्या ३००० पट उजेड व उष्णता हा समीप असतांना यांजवर पडते. यावरून त्यांजवरिल पदार्थांत किती व कसा फेरबदल होतो हें समजेल. इ० स० १६८० त एक धूमकेतू अगदीं सूर्याजवळून गेला. त्यावेळीं त्याची उष्णता तापलेल्या लाल लोखंडाच्या २००० पट असावी असा न्यूटन साहेबांचा अंदाज आहे. याची प्रदक्षिणा ८८१४ वर्षांनीं एकदा होते. पण याहीपेक्षा दीर्घकालाच्या प्रदक्षिणा करणारे धूमकेतु आहेत. इ० स० १८४४ तल्या धूमकेतूच्या प्रदक्षिणेचा काल १००००० वर्षे आहे. तेव्हां हा धूमकेतू इसवी सन १०१८४४ या वर्षी दिसेल ! साधारण ४००० पट आहे पण १६८० तल्या धूमकेतूची गति सूर्येतर बिंदुजवळ सारी एका सेकंडास ९ फूटच आहे !

या विलक्षण व्योमसंचाच्याबद्दल ज्योतिःशास्त्रास फारच थोडें ज्ञान आहे. विस्तीर्ण धूमकेतूचें पुच्छ म्हणजे लहान लहान ग्रहांचा लोट, किंवा हायड्रोजन व कार्बोनाचा प्रचंड ढग असावा, आणि डोक्यांतील चकचकीत लहान बिंदु हा सोडियम, लोखंड वगैरेचा प्रज्वलित लाल गोळा असावा, असे म्हणतात.

धूमकेतूच्या डोक्यांतील पदार्थांची सूर्याच्या भयंकर उष्णतेनें वाफ होऊन ती सूर्यापासून उलट दिशेस एकसारखी पसरत असते. प्रथम वाफ सूर्याकडे जाते. तेथून विद्युच्छक्तीनें प्रतिसारण होतें. याप्रमाणें एकसारखें कित्येक युगे चालत असल्यामुळें, जितके वेळ धूमकेतू सूर्याजवळ येईल तितके वेळ प्रतिसारणास जोर मिळून

धूमकेतु निःशक्त होत जातो, व त्याची शेंपटी विदीर्ण होऊन अगदी सूक्ष्म होत जाते यामुळे हॅलेच्या धूमकेतूची शेंपटी लहान लहान दिसत आली आहे. व यामुळेच नेहमी व जलद फिरणाऱ्या धूमकेतूची शेंपटी आहे की नाही अशा दिसते. ३३ वर्षांत प्रदक्षिणा करणाऱ्या धूमकेतूची तर शेंपटी अत्यंत सूक्ष्म असते. यावरून असा सिद्धांत निघतो की, धूमकेतु हे मुळचे आपल्या सूर्यमालिकेंतील नव्हत, तर ग्रहांच्या आकर्षण शक्तीने वळच ओढिलेले आहेत. आणि याप्रमाणे आणखी किती येतील याचा नियम नाही. कारण जर हॅलेचा धूमकेतू फार पूर्वीपासून असता तर केव्हांच निःशक्त होऊन दिसेनासा झाला असता.

आपण सूर्य, चंद्र, गुरु, शुक्र, शनि वगैरेंचे वजन करून गणिताने तुलना करूं. परंतु धूमकेतूविषयी कांहीं पक्के समजत नाही.

धूमकेतूची स्वारी जर पृथ्वीजवळ आली, आणि जर ती दोहोंची धडक झाली तर आपली काय अवस्था होईल हा धाक आतां फारसा वाटत नाही. कारण एक दोन वेळ पृथ्वी या विलक्षण व्योमसंचान्यांच्या बहुतेक जवळून गेली व कांहीं झाले नाही. पण कित्येक प्रसे म्हणतात की, ही भीति अगदी व्यर्थ आहे असे नाही. दोघांच्या टक्कींत धूमकेतूचा तर निःसंशय चुराडा होईल. पण पृथ्वीवर अत्यंत प्रज्वलित पदार्थ पडल्याने सर्व—किंबहुना बहुतेक प्राणी नष्ट होतील. इ० स० १८१२ त पुष्कळ लोक भयभीत झाले होते, व १८६१ त पृथ्वी धूमकेतूच्या शेंपटींत घोंटाळल्याने कांहीं यंत्रे व घड्याळे बंद पडली होती.

छत्रपति शिवाजीचे मरणसमयीं जो भयंकर धूमकेतु दिसत होता, त्याची प्रदक्षिणा ५७५ वर्षांनीं होते. हा धूमकेतु इसवी सन २२५५ त पुनः दिसेल.

यूरेनस व नेपच्यून.

यूरेनस.

मार्गे आम्हीं सूर्याशिवाय इतर सर्व ग्रहांमध्ये जो श्रेष्ठ गुरु अथवा बृहस्पति त्यासंबंधानें माहिती सांगितली; तसेंच सूर्यकवच, धूमकेतु वगैरेंचीही आमच्या वाचकांनो ओळख करून दिली आहे. खरीज एके ठिकाणीं शनीविषयीही कांहीं माहिती दिली आहे. या स्थळीं या शंभर सव्वाशें वर्षांत शोध लागलेल्या यूरेनस व नेपच्यून या ग्रहांची हक्कित देणार आहों.

इ० स० १७८१ च्या मार्च महिन्याच्या तेराव्या तारखेस रात्रीं दहा अकरा वाजण्याचे सुमारास प्रसिद्ध ज्योतिषी डा० हर्शेल हे आपल्या दुर्विणींतून मिथूम राशींतील नक्षत्रें पहात असतांना त्यांना एक तारा दिसला व त्याजकडे त्यांचें लक्ष लागलें. कांहीं वेळ त्याजकडे पाहिल्यानंतर त्यांना तो एक धूमकेतु असावा असें वाटलें. परंतु त्या संबंधानें त्यांनीं पूर्ण विचार केल्यानंतर तो एक ग्रह आहे असा सिद्धांत ठरविला. यूरेनस हा ग्रहमालेंत सहाव्या प्रतीचा ग्रह आहे. परंतु तो अतिशय दूर असल्यामुळें आपल्याला नेहमींच दिसतो असें नाहीं. कधीं कधीं मात्र दिसतो. परंतु दुर्विणींतून त्याचें कवच स्पष्ट दिसून त्याच्या व्यासासंब-

धानें वगैरे कांहीं सिद्धांत ठरवितां येतात. त्याच्या प्रदक्षिणामार्गाचा आकार केवळ वर्तुलाकार नसून इतर ग्रहांप्रमाणेंच अंडाकृति आहे. ह्यामुळे सूर्यापासून ह्याचें अंतर कधीं कधीं १६७२२०००००० व कधीं कधीं १८१५५००००० मैल असतें—म्हणजे सरासरीने पाहतां हा ग्रह सूर्यापासून १७५६८६९००० मैल आहे. आपली पृथ्वी व हा ग्रह ज्यावेळीं सूर्याच्या एकाच बाजूला असतात त्यावेळीं यांजमध्ये १,६६, २०,००००० मैल व एक एका बाजून व दुसरा दुसऱ्या बाजूस असतो त्यावेळीं यांच्यामध्ये १,२४, ५०,००००० मैल अंतर असतें. पृथ्वीपेक्षां हा ७३ पटीनें मोठा असून ह्याचा व्यास ३२२५० मैल आहे. डॉ. हर्शेल व माडलर यांचें म्हणणें असें आहे कीं, हा आपल्या धृवांकडे चापट झालेला आहे; परंतु हल्लींच्या ज्योतिषांस ह्या संबंधीं लागावे तसे शोध अद्यापि लागले नाहींत.

गुरु व शनि ह्यांची जशी एक छोटीशी उपग्रह-माला आहे तशीच ह्याचीही एक आहे. ह्या उपग्रह-मालेंत कोणाच्या ह्मणण्याप्रमाणें आठ व कोणाच्या ह्मणण्याप्रमाणें चार चंद्र आहेत. हे आपल्या चंद्राप्रमाणें मुख्य ग्रहांमोवतीं फिरत असून त्यांतील अगदीं जवळ-च्या चंद्राची दोन दिवसांत, व अगदीं दूरच्याची १०८ दिवसांत प्रदक्षिणा होते. यूरेनस सूर्यापासून फारच लांब असल्यामुळे आमच्या पृथ्वीवर जसा सूर्याचा उजेड पडतो तसा त्याजवर पडत नाहीं. यूरेनसवरून सूर्याकडे पाहिलें अशां सूर्य अगदीं लहान दिसतो;

म्हणजे आमच्या पृथ्वीवरून जेवढा मोठा दिसतो त्या-
च्यापेक्षां या ग्रहावरून तो ३७० पटीने कमी दिसतो.
सारांश, आम्ही रात्री आकाशाकडे पाहिले असतां जसे,
आम्हाला एकांदे नक्षत्र दिसावे त्याचप्रमाणे यूरेनसवर-
च्या लोकांना (जर कदाचित् तेथे लोक असले तर, व
त्यांच्या शारीरिक स्थितीच्या मानाने पहातां तेथे नसा-
वेत असेच वाटते,) सूर्य दिसतो. सूर्याच्यापासून
त्याला उष्णताही आपल्या पृथ्वीपेक्षां ३७० पटीने
कमी मिळते. सर्व सूर्यमालेत न आढळणारी अशी
एक विशेष गोष्ट ह्याच्या चंद्रांसंबंधाने ही आहे कीं, ह्या
सर्वांची गति आमच्या चंद्राच्या व ग्रहांच्या गतीच्या
अगदीं उलट आहे. ह्यांतील अगदीं जवळचा चंद्र मुख्य
ग्रहापासून १२३०९० मैल (आमच्या चंद्राच्या
सुमारे अर्ध्या अन्तरावर) व अगदीं लांबचा ३०००
मैल दूर आहे. ह्याचे चार चंद्र जे स्पष्ट दिसतात, त्यां-
तील अगदीं जवळच्या दोहोंचा शोध डा० लॅसेले
ह्यांनीं व वाकीच्या दोहोंचा डा० हर्शेल यांनीं लाविला
ह्या दूरच्या चंद्राच्या प्रकाशावरून, व इतर ग्रहांचे जे
चंद्र आहेत ते जसे आपल्याभोंवतीं फिरतात त्यावरून
हेही फिरत असतील, असे अनुमान केले आहे. परंतु
ह्याला खात्रीलायक पुरावा अद्यापि कांहींच मिळाला
नाहीं ! व गुरुच्या चंद्रांचीं जशीं ग्रहणे होतात तशीं
ह्यांचीं जरी अद्यापि कोणीं पाहिलीं नाहींत तरी तीं
होतात यांत कांहींएक संशय नाहीं; आणि आमच्या
चंद्राप्रमाणे यांचीही कलावृद्धि व कलाहानि होत अ-
सेल असे अनुमान आहे.

यूरेनसच्या शारीरिक स्थितीसंबंधानेही अद्यापि कांहीं विशेष शोध लागले नाहीत. पृथ्वीपेक्षा हा वजनाने पंधरापट अधिक आहे. पृथ्वीची द्रव्ये ह्याच्या द्रव्यांदेक्षां सहापट अधिक दाट आहेत. म्हणजे ह्यावरील द्रव्यांची स्थिति बहुतेक बर्फासारखीच आहे, व ह्याची गुरुत्वाकर्षणशक्ति पृथ्वीच्या $\frac{2}{3}$ आहे.

नेपच्यून.

हा सूर्यमालेतील अगदी शेवटचा ग्रह आहे. इतर ग्रहांप्रमाणे हा नुसत्या डोळ्यांनी कधीच दिसत नाही. ह्याचे कारण तो अतिशय लांब आहे हेच होय. सूर्यापासून हा २,७४,५०,९८,००० मैल अंतरावर आहे. ह्याच्या प्रदक्षिणेचा मार्ग बहुतेक वर्तुलाकृतिच आहे. ह्यासंबंधाने अद्यापि विशेष शोध कांहींच लागले नाहीत. ह्याची सूर्याभोवती प्रदक्षिणा होण्यास सुमारे १६५ वर्षे लागतात.

यूरेनसच्या संबंधाने कांहीं सिद्धांत ठरवितांना ज्योतिषशास्त्रवेत्त्यांना ज्या कांहीं शंका आल्या त्यांवरून ह्याच्या (यूरेनसच्या) पलीकडे कोणी तरी ग्रह असला पाहिजे असे त्यांस वाटले. परंतु १८४६ पर्यंत त्याचा कांहींएक पत्ता लागला नाही. त्यावर्षी प्रोफेसर अँड्रॅम्स व एक लाव्हारिअर नांवाचा फ्रेंच ज्योतिषी ह्यांनी हा ग्रह शोधून काढिला. म्हणजे ह्याच्या प्रदक्षिणेचा $\frac{1}{3}$ भाग देखील अद्यापि संपला नाही. हा फार लांब असल्याकारणाने दिसण्यांत अगदी हळू चालतो असे वाटते. परंतु खरा गोष्ट तशी नसून तो दर तासाम १२००० मैल चालतो. इतर ग्रहांप्रमाणे

हाही पृथ्वीपासून लहानमोठा दिसतो. हा अतिदूर असतो त्यावेळीं २,८३,७५००००० मैल, व ज्यावेळीं अगदीं जवळ असतो त्या वेळीं २६,०४,५००००० मैल असतो. दुर्बिणीतून ह्याच्याफडे पाहिले असतां सूर्यमालेत हा आठव्या प्रतीचा ग्रह दिसतो. परंतु वास्तविक पहातां हा तिसऱ्या प्रतीचा ग्रह आहे अस ह्मणतात. ह्याचा व्यास ३७००० मैल आहे, व ह्याचा आकार पृथ्वीच्या आकारापेक्षां १०५ पटीनें अधिक आहे. ह्या ग्रहाला सूर्यापासून जी उष्णता मिळते ती आमच्या पृथ्वीला मिळते त्यापेक्षां एक हजारपटीनें कमी आहे. ह्याच्या वातावरणासंबंधानें वेगरे अद्यापि कांहींच शोध लागले नाहींत.

इतर कांहीं ग्रहांना जसे उपग्रह आहेत तसा ह्यालाही एक उपग्रह मुख्य ग्रहापासून आमच्या चंद्रा. इतकाच ह्मणजे सुमारे २२००००० मैल लांब आहे-तो नेपच्यूनभोंवतीं सुमारे सहा दिवसांत प्रदक्षिणा घालतो. नेपच्यूनवरील द्रव्यें समुद्राच्या पाण्यापेक्षां थोडीं अधिक दाट आहेत. ह्याची गुरुत्वाकर्षणशक्ति शनि व यूरेनस ह्याच्या इतकीच बहुतेक आहे. हा आपल्याभोंवतीं फिरतो कीं नाहीं ह्याचा अद्यापि शोध लागला नाहीं.

कडक थंडीचे अद्भुत चमत्कार.

आपल्या देशांत सर्वत्र उष्ण हवा असल्यामुळे, अतिशय थंडीनें होणारे चमत्कार आपल्या दृष्टीस

पडत नाहीत. ते पहावयाचे असल्यास आपणांस हिमालयपर्वतावर संचार केला पाहिजे. पण तसे करण्याची साधने फारच थोड्यांस अनुकूल असतात. सबब ज्या शेंकडों जिज्ञासु लोकांस तीं कधींच प्राप्त होण्याचा संभव नाही त्यांनी आपल्या प्रांतांत क्वचित् प्रसंगी दिसून येणाऱ्या गोष्टींचें लक्षपूर्वक अवलोकन करून, त्यांच्या साहाय्याने तत्तुल्य इतर गोष्टींची कल्पना केली पाहिजे.

पावसाळ्याच्या आरंभास कधीं कधीं गारा पडतांना आपण पाहिल्या आहेत. या गारा जमिनीवर राहिल्या म्हणजे त्या वितळून जाऊन त्यांचें पाणी होतें. त्या वरून खाली पडतात, येवढें मात्र आपल्या दृष्टीस पडतें. पण त्या वर कशा होतात हें आम्हांपैकीं पुष्कळांस नीट ठाऊक असण्याचा संभव नाही. तसेंच त्या पावसाळ्याच्या आरंभासच कां पडतात, या प्रश्नाचें तरी यथास्थित उत्तर कितीजण देऊं शकतील ? तथापि नित्याच्या अनुभवावरून सर्वांस ही गोष्ट कबूल केली पाहिजे कीं, पाण्यास बरीच उष्णता लाविल्याने त्यास उकळी फुटून अखेर त्याची वाफ होते, तसेंच याच वाफेस थंडी लाविली असतां तिचें पाणी होतें. गार स्लेट पार्टीवर सोंडातली वाफ सोडिली असतां एक प्रकारचें दंव जमतें, हें सर्वांनीं पाहिलेंच असेल. तसेंच आजारी मनुष्यांसाठीं तापविलेल्या पाण्यावर, किंवा थालिपिठाच्या पातेल्यावर थंड भांडें ठेविलें असता त्याचें बूड ओलें होतें, हेंही सर्वांच्या पहाण्यांत आहे. यावरून काय झालें कीं, पाण्याच्या उष्ण वाफेचा थंडीशी

संयोग झाला असतां, तिचें फिरून पाणी होतें. याच पाण्यास आणखी थंडी लाविली तर त्याचें बर्फ होतें. हें म्हणणें आमच्या लोकांस सहसा कळान्याचें नाहीं. प्रथम अशी शंका येणार कीं, ही फाजील थंडी आणावी कोठून ? लांकडें पेटविलीं असतां हवी तितकी उष्णता उत्पन्न करतां येते; पण थंडी कशी उत्पन्न करावी ? ही थंडी कशी उत्पन्न करतात हें ज्यांस पहावयाचें असेल त्यांनीं कृत्रिम बर्फ करण्याचा एकदां कारखाना जाऊन पहावा. उन्हाळ्यांत आपण बाजारांतून जें बर्फ विकत आणतो, तें येथल्या येथें पाण्यास थंडी लावून केलेलें असतें. बर्फ हें किती थंड असतें, याचा पुष्कळांना अनुभव असेलच. पण बर्फापेक्षांहो विशेष थंड अें मिश्रण आपणांस मिठाच्या साहाय्यानें करतां येतें. ऐसक्रीम पुष्कळांनीं चाखलें असेल. एकदां आम्हीं एका गृहस्थास असें विचारिलें कीं, ऐसक्रीम कसें करतात, हें तुला ठाऊक आहे काय ? त्यावर त्यानें उत्तर दिलें कीं, त्यांत हो काय ? बर्फाचे तुकडे, दूध, आणि साखर हीं एके ठिकाणीं केलीं कीं ऐसक्रीम तयार होतें.' आणखी एका प्रसंगीं आमच्या पहाण्यांत एक गोष्ट आली ती तर याहूनही मौजेची असल्यामुळें, ती येथें थोडक्यांत सांगितल्यावांचून रहावत नाहीं. आमच्या एका मित्राच्या घरीं गेल्या उन्हाळ्यांत कांहीं सुशिक्षित व ठळक मंडळी संध्याकाळीं फराळास बोलाविली होती. पुण्यांत फार न दृष्टीस पडणारी, वसंत ऋतूंत अत्यंत आनंदकारक अशी कांहीं चीज मंडळीच्या सेवनास

सादर करतां यावी, म्हणून ऐसक्रीम करण्याचें यंत्र आणवून त्यांत तें घरच्या घरीं करविण्याचें ठरविलें होतें. फराळ झाल्यावर मंडळी आराम करीत गच्चीवर बसली असतां, ऐसक्रीमचें यंत्र मालकानें मंडळींत आणून ठेविलें. दुर्दैवानें यंत्राच्या पंचपात्रास एक लहानसें भोंक होतें, व त्यांतून थोडाथोडा स्नाव होत होता. मंडळीपैकीं एका जिज्ञासु गृहस्थ्यास काय उत्कंठा झाला कोण जाणं, त्यानें आपलें एक बोट त्या पंचपात्रांतून पडणाऱ्या द्रवांत बुडवून तोंडांत घातलें, आणि तें वेडें-वांकडें केलें ! त्यावर मालकानें असें विचारलें कीं, 'कांही, तोंड असें वेडेंवांकडें कां केलेंत ?' त्यावर चाखणारा गृहस्थ प्रत्युत्तर करितो, 'मी मुंबईत ऐसक्रीम घेत असें तें गोड लागें; तुमच्या येथलें असें खारट कां लागतें बरें ?' यावर आमच्या विनोदी मित्रानें असें उत्तर केलें कीं, 'थोडा वेळ थांबा, तें अजून पुरतें थिजलें नाहीं; चांगलें थिजलें म्हणजे गोड लागूं लागेल. तात्पर्य काय कीं, थंडीनें घडून येणाऱ्या ज्या गोष्टी येथें सहजगत्या दिसण्यासारख्या नाहींत, त्या ग्राज्वेदांस सुद्धां नाट समजून घेतल्याशिवाय लक्षांत येण्यासारख्या नाहींत ! एक शेर बर्फाच्या चुरांत अर्धा शेर मीठ घातलें तर तें मिश्रण बर्फापेक्षां फारच थंड होतें. असें मिश्रण एकाद्या लांकडी पंचपात्रांत घालून त्यांत साखर मिसळलेल्या दुधाचें भांडें ठेविलें म्हणजे तें दूध थिजून त्याचें ऐसक्रीम बनतें. दुधाच्या भोंवतालचें मिश्रण पराकाष्टेचें थंड असल्यामुळे दुधांतील उष्णता त्याला लागून, त्याचें खारट पाणी होतें. पण

इकडे दुधांतील उष्णता नाहीशी झाल्यामुळे, म्हणजे त्या मिश्रणाची थंडी त्यास लागल्यामुळे, तें सांखळून जाऊन त्याचे द्रवत्व नाहीसे होतें, व त्याच्या अंगी जडत्व येतें; तेव्हां पाण्यास थंडी लाविल्यानं त्याचे प्रवाहित्व नष्ट होऊन त्यास घनत्व येतें, व उष्णता लाविल्यानं वाफ होतें, म्हणजे त्याला वायूरूपता येते, हें सिद्ध आहे. व याच रीतीनें, म्हणजे कमीअधिक थंडी व उष्णता आणि दाब यांच्या मदतीनें पाहिजे त्या पदार्थास या तीन स्थितींपैकीं पाहिजे ती स्थिति आणितां येईल, असें शास्त्रज्ञांचें म्हणणें आहे. आणि बहुतेक पदार्थांस त्यांनीं त्या तीनही स्थिति आणून दाखविल्या आहेत.

आतां नैसर्गिक थंडीपासून होणारीं कांहीं अद्भुत कार्ये सांगून हा लेख पुरा करितों. बेंजामिन फ्रॉंकलिनचे नांव सर्वश्रुत आहे. हा गृहस्थ एका कडक हिवाळ्यांत कॉपरमार्न नांवाच्या नदीच्या कांठीं होता. त्यावेळेस थंडी इतकी तीव्र होती कीं, धावरांनीं जाळीं पाण्याच्या बाहेर काढलीं कीं त्यांतले मासे थिजून जाऊन लांकडासारखे होत; आणि मग त्यांचे कुन्हाडीनें तुकडे करावे लागत ! तशांत एकादा मासा विस्तवापुढें धरला कीं, हालचाल करूं लागे ! यावरून ज्या प्राण्याचें रक्त थंड असतें त्यांचें चैतन्य बरेच टिकून कसें राहतें हें समजणार आहे. आपल्या साध्या जळूच्या अंगीं देखील थंडी साहण्याचें मोठेंच सामर्थ्य आहे, असें म्हणतात. या जळवांचे पुंजकेच्या पुंजके इजा न होतां कित्येक दिवस बर्फाखालीं सजीव राहतात, असें पाह-

प्यांत आलें आहे. उत्तरध्रुवासभोंवतीं हिंदुणान्या एका प्रवाशाचें असें म्हणणें आहे कीं, ग्रीनलंडांत माशा-शिवाय पाहिजे त्या प्राण्याचें मांस धूर दिल्याशिवाय, भाजल्याशिवाय, किंवा मीठ घातल्याशिवाय, न कुजतां पुष्कळ दिवस टिकतें. स्कॉटलंड वगैरे देशांतून या वेटांत आणिलेल्या बैलाच्या, बकऱ्याच्या किंवा डुकराच्या मांसाचे उघडे मुढे आणि पंख न उपटलेलीं किंवा मसाला न भरलेलीं पांखरें जशींच्या तशीं रहातात ! पाकसिद्धि करावयाची असल्यास हीं विळ्यांनीं तोडावीं लागतात ! सारांश, येथील अतिशय थंडीमुळे तीं थिजून जाऊन कोणत्याही प्रकारें त्यांची रुचि कमी होत नाही. ज्या वेळेस खाण्यास काढावीं, त्या वेळेस जणूं काय आतांच कापलीं आहेत कीं काय, असें वाटतें. प्राण्यांच्या मांसाप्रमाणेंच वनस्पतींचीं अंगेंही थंडीनें कुजत नाहीत. स्पिट्सबर्जेन येथे एक शंभर वर्षांचें लांकूड तिळमात्र न विघडलेलें पाहण्यांत आलें होतें. इ० स० १६३५ त याच शहरीं एका तरीच्या कांटीं सात असामी पुरण्यांत आले होते. पुढें वास वर्षांनीं कांहीं सलामी ज्या ठिकाणीं हें सात इसम पुरले होते त्या ठिकाणींच उतरले, आणि त्यांचीं तीं सात प्रेत जशींच्या तशीं त्यांच्या दृष्टीस पडलीं ! याच कारणा-मुळे थंड देशांतील पर्वतांत प्रवास करणारे लोक एका-एकीं बर्फाकडे घसरूं लागले असतां त्यांच्याखालीं सांप-डून गतप्राण होतात; व त्यांचीं शरीरें अनेक वर्षे दऱ्यांच्या तळाशीं जशींच्या तशीं रहातात. बर्फांत सांपडून मेलेल्याचें प्रेत सांपडणार नाही, अशी निराशा

त्याच्यामागे राहिलेल्या आसांस कधीही होत नाही. तुण वगैरे प्रवाही पदार्थ थिजले असता त्यांचे घनफळ थोडे कमी होतं. पाण्याची तशी गोष्ट नाही. ते थिजले असता त्यांचे घनफळ वाढते. म्हणजे कांठोकांठ भरून ठेवलेल्या तपेलींतील पाणी थिजले, तर ते त्या तपेलीवर चढेल. थिजलेल्या तुपाप्रमाणे कांठाच्या आत जाणार नाही. याचे कारण असे आहे की, पाण्याच्या परमाणूंत जितके अंतर असेल त्याहून बर्फाच्या स्फटिकाकार कणांत अधिक अंतर असते. स्फटिक अनेक आकाराचे असतात पण त्या सर्वांत एक सामान्य गुण हा असतो की, त्यांस बहुशः सहा बाजू असतात. उदकस्फटिकाचा एक कण दुसऱ्या कणाशी साठ अंशांच्या कोनाने भिडलेला असतो, असे कित्येकांचे म्हणणे आहे. पाणी थिजले असता त्याचे घनफळ वाढते, यामुळे पुष्कळदा अपघात होतात, व नुकसान होतं. पाण्याच्या तोट्यांस वाव नसल्यास दुभंगतात; झाडांच्या रसवाहिन्यांतील रस एकदम थिजल्यास ती उकलतात; जमिनींतील पाण्याचे बर्फ झाल्यास तीवरील घरे उलथून पडतात; व कधी कधी खडकांच्या भेगांत सांपडलेले पाणी थिजून फुगल्यामुळे, सुरंगाप्रमाणे आवाज होऊन त्यांचे कळपे सुटतात ! थिजून फुगू लागलेल्या पाण्याच्या अंगी केवढा जोर येता, हे पहाण्यासाठी एका अमेरिकन लष्करी अंमलदाराने मोठ्या गमतीचे दोन प्रयोग केले. चवदा इंच व्यासाचा एक तोफेचा कुलपी गोळा घेऊन त्यांत त्याने पाणी भरले, आणि लोखंडाच्या घट्ट खुंटीने त्याचे तोंड बंद करून तो गोळा कडक हिवाळ्यांत उघड्या होत कित्येक दिवस

ठेविला. एके दिवशीं खुंटी शंभर यार्डोवर जाऊन पडली, आणि तिच्या पाठोपाठ तिच्या जाडीचें एक आठ नऊ इंच लांबीचें भरीव बर्फा पंचपात्र बाहेर पडलें ! दुसऱ्या प्रयोगाचे वेळीं खुंटीने टिकाव धरला, पण गोळ्याचें मध्यांग दुभंगून त्याच्या कमरेसभोंवतीं बर्फाचें एक कडें ठोकल्यासारखें झालें ! प्रस्तुत लेख वराच लांबला आहे, तरी बर्फाच्या प्रसरण सामर्थ्याचें आणखी एक चमत्कारिक उदाहरण सांगण्याचें धाष्टर्य करतो आणि आटोपतो. अमेरिकेंत केनेबेक नांवाची एक नदी आहे. तिची रुंदी एके ठिकाणीं सुमारे सातशे फूट आहे. या नदीचें पाणी समुद्राच्या भरतीओहोटीनें या ठिकाणीं सुमारे पांच फूट चढतें व उतरतें. याच ठिकाणीं ओहोटी असल्यास हिची कमीतकमी खोली सतरा फूट असतें, व भरती आली असतां ती अगदीं खोल जागीं पंचवीस फूट होते. हिवाळा पडूं लागला कीं, हिचा पृष्ठभाग गोठूं लागून बर्फाच्या वेड्यावांकड्या राशी दोहों किनार्यांवर ठिचूं लागतात. हा प्रकार पाहून, एका गृहस्थानें दोनही किनार्यांकडे शंभर शंभर फूट जागा सोडून मधल्या पांचशें फुटांत शंभर फुटांच्या अंतरावर बर्फ फोडून पाण्याच्या तळास लागलेले असे पांच डांब घुरले. पुढे एका महिन्यानंतर असे दिसून आलें कीं, पहिल्यांत व दुसऱ्यांत आणि चवथ्यांत व पांचव्यांत शंभर फुटांच्या ऐवजीं एकशें एक फुटांचें अंतर पडलें आहे, व पहिल्यांत आणि पांचव्यांत पांचशें फुटांऐवजीं पांचशें तेरा फुटांचें अंतर पडलें आहे !!

पेकिन शहराचें वर्णन.

चीनच्या राजधानीचें शहर जें पेकिन त्याविषयी थोडीशा माहिती येथें देण्याचा विचार आहे. चिनी लोक पराकाष्ठेचे उद्योगी, सहनशील व चतुर आहेत, हें निर्विवाद आहे. पण एवढ्यावरून त्यांच्या रीतीभातींत, रहाण्यासवरण्यांत, शिल्पादि कलांत, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही व्यवहारांत विशेष बहुविधता आहे, असें नाहीं. एकंदरीनें पाहतां आमच्या लोकांहून हे लोक श्रेष्ठ आहेत यांत संशय नाहीं. परंतु आमच्या लोकांत जी एक गोम आहे ती यांच्यांतही पूर्णपणें भरली आहे. ज्याप्रमाणें आमच्या लोकांचे रीतीरिवाज अनादिकालापासून चालत आल्यासारखे दिसतात, त्याप्रमाणें यांचेही दिसतात; व ज्याप्रमाणें आमच्या लोकांस त्यांत फेरफार करण्याचा स्वाभाविक कंटाळा आहे, त्याप्रमाणें यांसही आहे. कदाचित् या बाबतींत हे लोक आत्मांहूनही चिकट आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आमच्या देशावर अनेक लोकांच्या स्वाऱ्या झाल्या म्हणून म्हणा, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही कारणामुळें म्हणा, आमच्या लोकांच्या आचारपद्धतींत थोडाबहुत तरी फरक होत गेला आहे, व सध्यां तर तो बराच झपाट्यानें होत आहे. या देशाची तशी गोष्ट नाहीं. यावर म्हणण्यासारखीं परचक्रें न आल्यामुळें, व देशांतल्या देशांतही म्हणण्यासारख्या राज्यांतल्या न झाल्यामुळें याच्या आचक्रांनीं घालून दिलेले, किंवा फार प्राचीन काळीं पडलेले रीतीरिवाज हे येथील लोकांच्या शिवाय दुसऱ्या

बसले आहेत ! अलीकडे युरोपिअन लोकांच्या विशेष संघटनांमुळे या लोकांस, कित्येक गोष्टींत फेरफार केला तरच आपला निभाव लागणार आहे, असं वाटूं लागलं आहे; पण ही इच्छा अगदीं सूक्ष्म असून तिचा प्रादुर्भाव फारच थोड्या लोकांत झालेला आहे. राष्ट्र या नात्याने हे लोक अद्यापि जागे झालेले नाहीत, असे म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणून ए.। पेकिनच्या वर्णनावरून वाचकांस चिनांतील इतर शहरांच्या स्थितीचीही चांगली अटकळ बांधतां येणार आहे.

लोकसंख्येच्या मानाने जगांत पहिले शहर लंडन आहे, व त्याच्या खालोखाल पेकिन आहे. आशिया खंडांत सर्वांत मोठे शहर हेंच आहे. तेथील वस्ती वीस लाखांवर आहे. युरोपांत याच्या बरोवरीचें पारिस शहर आहे. हें शहर फार जुनाट आहे. ख्रिस्ताचा जन्म होण्यापूर्वी हें बरीच वर्षे बांधलें असावे, असें दिसतें. पेकीन या शब्दाचा अर्थ ' उत्तरेची कचेरी ' असा आहे. हें येन परगण्याची राजधानी होतें. तार्तरी लोकांनीं तो परगणा जिंकल्यावर हें कांहीं वर्षे खालावले होते; पण पंधराव्या शतकाच्या आरंभास हें पुनः या देशाचें मुख्य शहर झालें. पूर्वी चीन देशाचे बादशहा नांकिन येथें रहात असत. पण तार्तार लोकांपासून फार त्रास होऊं लागल्यामुळे त्यांनीं तें शहर सोडून दिलें, व आपल्या राजधानीचें शहर बरेच उत्तरेकडे असल्यास त्या लोकांचा बंदोबस्त करण्यास ठीक पडेल, असें वाटल्यावरून त्यांनीं पेकिन येथें राजकूल आणिलें. हें शहर पीहो नदीच्या कांठच्या रेताना मैदानांत बसलेलें

आहे. याचे चार भाग आहेत. पैकीं एकास चिनी पैकिन व दुसऱ्यास तार्तार पैकिन असें म्हणतात. तिसऱ्या भागांत राजपरिवार रहातो. चवथा सरकारी अमलदारांकडे आहे. या देशांतील इतर शहरांप्रमाणें हे चारही भाग उच्च नगरभित्तींनीं वेष्टित आहेत. चौहों दिशांस मोठमोठे दरवाजे असून त्यांच्या आंत तीन किंवा चार पोटा दरवाजे आहेत. दक्षिणेकडील दरवाजा मानाचा आहे. बादशहास जाणेंयेणें पडल्यास मात्र तो उघडला जातो. बाकी तो नेहमीं बंद असतो. पैकिनच्या चार पोटाभागांस ज्या भिंती आहेत, त्याशिवाय सर्व शहरास वेढणारी एक सामान्य भिंत आहे. हिची लांबी सुमारे सोळा मैल आहे. हिला उत्तरेकडील बाजूस म्हणजे तार्तारीच्या बाजूस तीन दरवाजे आहेत, व याशिवाय इतर बाजूस सारे दोनच आहेत. पहिल्या तिहींपैकीं मुख्य दरवाजाचें नांव चीनमून असें आहे. या दरवाज्यावर टोलेजंग इमारत बांधली असून तींत त्याच्या संरक्षणार्थ बरेच लष्कर ठेवलेलें आहे. या शहरांतील रस्ते फार रुंद आहेत. रस्त्यांच्या दोहों बाजूस गटारें नाहींत. ते मध्यभागीं उंचट असून दोहों बाजूस त्यांस थोडासा ढाळ दिलेला असतो. हे उन्हाळ्यांत धुळीनें आणि पावसाळ्यांत चिखलानें आच्छादिलेले असतात. प्रत्येक रस्त्याच्या शेवटीं एक प्रकारचा लांकडी तट असतो, व त्यावर रात्रंदिवस खडा पहारा असतो. रात्री नवाच्या पुढें सबळ कारण दाखविल्यास फक्त चिनी लोकांस मात्र यांतून जाऊं येऊं देतात. लकरी शिपाई व पोलीस मिळून रस्त्यांवर कोठेंही बिल्कुल दंगा-

धोपां होऊं देत नाहीत. कोणी गिन्हाइकानें विशेष बडबड केल्यास त्याचें तोड बंद करण्यासाठीं त्यास थोडेंसें चवदावें रत्न दाखविण्यास हे मार्गेंपुढें पहात नाहीत ! शहराच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत जाणाऱ्या रहदारीच्या मुख्य रस्त्यांशिवाय शहरांतून बाहेर पडण्यास दुसऱ्या वाटा नाहीत. या रस्त्यांच्या दोहों बाजूस झाडे लावलेली आहेत. रहाण्याची घरे आडरस्त्यांत व गल्ल्यांत आहेत. शहराप्रमाणें या घरांच्याभांवतीही भिंती असतात. व्यापारधंदा मात्र शहरांत चालतो. देवालयें, मठ, स्मशानभूमिका वगैरे नगरवेशीच्या बाहेर आहेत. रस्त्यांत जो दंगा चाललेला असतो, तो ऐकून अपरिचिताचें तर डोकें उठतें ! त्याच्या दोहों बाजूस ज्याला जेथें जागा सांपडेल तेथें तो तंबू ठोकून, पाल बांधून, किंवा एकादी मोठीशी छत्री उघडून दुकान मांडून बसलेला असतो ! या दुकानांत खाण्याचा हरत-हेचा जिवस तयार असतो. चारसहा आणे दिले म्हणजे सगळें जेवण यथेच्छ मिळतें. आपल्या देशांतील माळणीप्रमाणें, पाठीला हार अडकविलेले किराणे व्यापारी इकडून तिकडे फिरत असून, हें पाहिजे काय, तें पाहिजे काय, म्हणून सारखे ओरडत असतात. खटोर, घोडी, खेंचरें, व एकचाकी हातगाड्या यांची गर्दी होऊन गेली असल्यामुळे, सारी रथ्या विकते आणि ग्राहक यांनीं गजबजून गेल्यासारखी दिसते ! चांभार लोक जागा सांपडेल तेथें क्षणभर टेंकून, गिन्हाइकांच्या तुष्ट्यतीप्रमाणें तळवे लावीत असतात, गोठ भरित असताना; लोहार लोक इतार्ने लावीत असतात, व विजे

मारीत असतात; आणि सामान्य लोक चारदोन पैसे टाकून चहाचें पाणी किंवा सागुतीचे घुस्के घेत-
असतात !

चिनी लोकांत पुरुषांनीं वेण्या घालण्याचा प्रघात पडला तो तार्तरी लोकांनीं त्यांस जिकलें तेव्हां पडला. प्रथम वेणी घालणें हें दाम्यतेचें चिन्ह होतें. पण आतां तें भूषण होऊन बसलें आहे ! यामुळे ज्याची वेणी विशेष लांब त्याला मोठा अभिमान वाटतो. कित्येकांच्या वेण्यांचीं शेपटें चालतां चालतां रस्ता झाडतात ! शेंडी कापणें म्हणजे फार वाईट शिक्षा, असें चिनी लोक समजतात; व त्यामुळे ज्या अपराध्य चें वर्तन अत्यंत निग्र असेल त्यासच ही देण्यांत येते.

बहुतेक दुकानांचीं तोंडें उघडीं असतात. या शहरांत मात्र कोठें कोठें त्यांस भिंगांचीं दारें लाविलेलीं आहेत. दुकानास चिनी भाषेंत हांग म्हणतात. या हांगच्या तोंडाशीं दुकानदार उभा राहून गिन्हार्कांची वाट पहात असतो. पुष्कळ वेळे चिकित्सा करून काहीं न घेतां गिन्हार्क गेलें तरी चिनी दुकानदार, आपल्या इकडल्या दुकानदारांप्रमाणें, त्यावर त्रासत नाहींत. दुकानाच्या दारावर मोठमोठ्या फळ्या लाविलेल्या असून, त्यांवर सोनरी किंवा दुग्या कयल्या तरी रंगाच्या शीईनें दुकानांत काय विकलें जातें, हें घातलेलें असतें. या सार्वत्रिक सांप्रदायाचा सांचा पुढें दिल्याप्रमाणें असतो:—

फुंग
मीड

टीईन
गी

पू
मीड

शून टीन

यांपैकी जाड्या टैपांत घातलेल्या शब्दांचा अर्थ असा आहे की, जो दूरदर्शी असतो त्यास देव हात देतो. ' फुंग पू ' म्हणजे गिरद्यांचे दुकान; ' सीह टीएन ' म्हणजे चट्यांची वखार; व प्रत्येक दुकानावर ' पू ' किंवा ' टीएन ' हीं अक्षरे असल्याखेरीज निर्वाहच नाही. आपल्या देशांतील बाजाराप्रमाणे चीनच्या बाजारांतली विशेष वस्तूंची घडामोड विवक्षित ठिकाणी करण्याची चाल आहे.

या देशांत उघड्या व झांकलेल्या गाड्या वापरण्याची चाल आहे. गाड्या बहुशः दुचाकी असतात, व त्यांचा फक्त श्रीमंत लोक उपयोग करतात. गरीब लोक फार दूरचा प्रवास करावयाचा असेल किंवा फारच मोठे ओझे न्यावयाचे असेल तर भाड्याची घोडी करतात. या देशांत लोकसंख्या फार झाल्यामुळे माणसांसच अन्न पोटभर मिळण्याची मारामार पडते, त्यामुळे जनावर सहसा कोणी बाळगीत नाही. नदी असली की ओझे वहाण्याचे काम होड्यांतून करतात. शेतकरी लोक शेतीच्या कामास बैल लावतात; पण ते देखील अगदी कामापुरते. गरीब लोक आपल्या बायकांस एकचाकी हातगाड्यांत घालून त्या आपणच लोटतात, व थकलेल्या बायांस मुलगे ओढतात ! घोड्यांच्या वगैरे गाड्यांचे कोचमन बहुशः गाडीवर बसत नाहीत, तर त्यांच्या बाजूने चालत असतात. या घोड्यांस कधी कधी लगाम देखील घालण्याची गरज

पडत. नाहीं, इतकीं तीं गरीब असतात ! चिनी लोकांस पतंग उडविण्याचा मोठा छंद आहे. चार वर्षांच्या पोरापासून चवऱ्याहत्तर वर्षांच्या ह्याताऱ्यापर्यंत हा खेळ प्रिय असतो ! चिनी लोकांचे पतंग नानाप्रकारच्या किड्यांच्या, पक्ष्यांच्या, व जनावरांच्या आकृतीचे कापलेले असतात, व ते कापण्यांत ते फारच चतुराई दाखवितात. लहान मुले भोंवरे, गोठ्या, लघोऱ्या, सरकफळी वगैरे खेळ खेळतात. मोठे लोक इंग्रजी ब्याडमिंटनसारखा एक खेळ खेळतात. भेद इतकाच कीं, इंग्रजी खेळांत शटल्कोक ब्याटानें उडविलें जातें, चिनी लोक त्याला कोंपराचा किंवा मनगटाचाच दुस्सा देतात. चिनी लोकांस बाहुल्याचा खेळ पहाण्याचाही मोठा शौक आहे. या बाहुल्या मागें लावलेल्या तारांनीं किंवा वर बांधलेल्या दोरांनीं नाचविण्यांत येतात.

हिवाळ्यांतलें कडक थंडीच्या निवारणासाठीं चिनी लोक आपलीं अथरुंगें शेंगड्यांवर घालतात ! निजावयाच्या खोलींत एक मोठा कट्टा असतो. या कट्ट्याच्या पोटांत एक लोखंडी बॅरच मोठें पंचपात्र आडवें बसविलेलें असतें. या पंचपात्राच्या एका तोंडास धुराडें कळून त्यांतलें धूर आढ्यांतून काढून दिलेला असतो. पंचपात्राचें जें अंग जमिनीवर टेकलेलें असतें, त्यांत एक आडवी जाळी केलेली असते. या जाळीवर निखारे ठेवून त्यावर बारीकसारीक ढलप्या घालतात. थोड्या वेळानें कट्टा गरम होतो. मग त्यावर चट्या किंवा पातळ गाद्या पसरून त्यावर चिनी लोक रात्रभर

निजतात. एकंदरीन ही शय्या फार सुखावह होत असावी, असे वाटते.

चीन देशाविषयीं कित्येक ध्यानांत ठेवण्यासारख्या गोष्टी.

चीनदेशांत एकंदर तनि धर्मपंथ आहेत. त्यांत मुख्य दोन आहेत; एक कानफ्यूशिअसपंथ व दुसरा बौद्ध-पंथ. तिसऱ्या टोपंथाचे अनुयायी फार कचित आहेत. ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी सुमारे ६०० वर्षे कानफ्यूशिअस नांवाचा मोठा वेदांती तत्त्ववेत्ता चीनदेशांत होऊन गेला. हा पराकोष्ठेचा बुद्धिवान् व तारतम्यज्ञ असल्यामुळे, अत्यंत लोकप्रिय होऊन स्वतंत्र धर्मसंस्थापक झाला. लोकांत नीतीची वृद्धि व्हावी, प्रजेनें राजनिष्ठ असावे, अपत्यांनीं मातापितरांच्या आज्ञेत सर्वदा रहावे, लोकांनीं भ्रामक मूर्तिपूजारत होऊं नये, अशीं यानें स्थापिलेल्या पंथांतील मुख्य मते होतीं. पण असा कोणता धर्म आहे कीं, तो अडाणी लोकांच्या हातीं पडल्यावर त्यांत बिघाड झाला नाहीं? इतर धर्मसंस्थापकांप्रमाणें हा धर्मसंस्थापकही देवावतार ठरून, देवाप्रमाणें पूजाग्रहणास योग्य वाटूं लागला. गांवोंगांव कानफ्यूशिअस याची देवालये बांधण्यात येऊं लागून त्यांत त्याच्या मूर्तीची स्थापना होऊं लागली, आणि त्यानें जी मूर्तिपूजा नाहींशी करण्याचा प्रयत्न केला होता, ती फिरून पहिल्याप्रमाणें सर्वत्र दिसूं लागली ! तथापि हा गोष्ट लक्षांत घेऊन पाहिले कीं, धर्मसंस्थापकांनीं निमित्तमात्र

कडे या पंथाचा विशेष कटाक्ष आहे. कानफ्यूशिअस हा धर्मसंस्थापक झाला ही गोष्ट खरी आहे; पण वास्तविक पहातां तो सदाचारसंपन्न तत्त्ववेत्ता होता, यामुळे त्याने स्थापिलेल्या पंथांत धर्मविधींची फारशी कटकट नाही, व देवतांचे प्राचुर्य नाही. कानफ्यूशिअसपंथी लोक फक्त त्याची व त्याहून श्रेष्ठ जो जगदात्मा परमेश्वर त्याची पूजा करितात. यांपैकीं पहिल्यास मात्र देवळे असून मूर्ति आहेत. दुसऱ्याचे सर्व पूजन मानसिक असते. एकंदरीने हा पंथ सुशिक्षित लोकांस मान्य झालेला आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

खालच्या प्रतीचे सारे लोक बुद्धधर्मानुयायी आहेत. ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी सुमारे सातशे वर्षे सांख्यमुनि नांवाचा जो असाधारण पुरुष हिंदुस्थानांत होऊन गेला, ज्याने ज्ञानसंपादण्यासाठी व परोपकार करता येण्यासाठी राज्यपदावर लाथ मारून परमार्थ वृत्तीचा अंगिकार केला; बुद्धीस अग्राह्य किंवा असंमत अशा कोणत्याही गोष्टीचा स्वीकार न करण्याचा निश्चय करून तो परिपूर्ण केल्यामुळे, ज्याच्या पंथास “बौद्ध” असे नांव पडले; प्राणिमात्रांचे हिताहित ईश्वराधीन न मानतां कर्माधीन मानिल्यामुळे ज्या धर्मास कित्येकांनी नास्तिक असे नांव ठेवले असून, व त्याचा उच्छेद करण्यासाठी नानातऱ्हेचे बरेवाईट प्रयत्न केले असून ‘अहिंसा परमो धर्मः’ इत्यादि अत्यंत मान्य नीतितत्वांनी परिपूर्ण असल्यामुळे त्याचा बीमोड झाला नाही, तर आजमितीस पृथ्वीवरील दुसऱ्या कोणत्याही धर्मापेक्षा त्याची अनुयायीसंख्या मोठी आहे, व ज्यांतील सदा-

चारतत्त्वांचें प्रतिविंब हिंदुधर्मांत व ख्रिस्तीधर्मांत स्पष्टपणें पडलें आहे, व अशा सुंदर धर्मांचा प्रस्थापक गौतम बुद्ध त्याची पूजा या देशांत सर्वत्र चालूं आहे. जिकडेतिकडे बुद्धाचीं देवालये आहेत, व त्यांत त्याच्या पूजेचा सपाटा चाललेला असतो. लामापंथ याच धर्मांतून निघाला आहे. जरी हा पंथ मुख्यत्वेकरून तिबेट व मोंगोलिया या प्रांतांत विशेष रूढ आहे, तरी तो या देशांत मुळींच अनुसृत नाहीं असें नाहीं. लामाला जिवंत बुद्ध किंवा बुद्धाचा जिवंत अवतार मानितात. देवाप्रमाणें लामाची पूजा करितात. एक लामा परलोकवासी झाला म्हणजे त्याच्या जागी त्याचे पुजारी दुसऱ्या लामाची निवडणूक करितात. ही निवडणूक करण्यांत ज्या मुलाचें बाह्य स्वरूप समाधिस्थ झालेल्या लाम्याच्या स्वरूपासारखें असेल त्याला त्याच्या गादीवर बसविण्याचा विशेष विचार होतो. अमुक एका मुलाचें स्वरूप लाम्यासारखें आहे, तेव्हां त्या लाम्याने आपला आत्माही त्या मुलाचे ठायीं ठेवून परलोकप्रयाण केलें असावे, असें हे पुजारी अनुमान करतात. बुद्धालयाच्या गामान्यांत सिंहासनावर बुद्धाची नम्र मूर्ति असते. दाराच्या बाहेर आपल्या इकडाल जयविजयांप्रमाणें दोन मूर्ती असतात. हे द्वारपालक हात. यांची पूजा ते करीत नाहींत. बुद्धाच्या मूर्तीपुढें कापूर, धूप, वगैरे सुगंधी व सहज पेटणारीं द्रव्यें जाळण्याचा मोठा धडाका चाललेला असतो. सगळें बुद्धालय व लामालय अशा प्रकारच्या धूमराशीं नीं भरून गेलेलें असतें, व त्यांत फार वेळ राहिलें

असतां श्वासोच्छ्वास बंद होईल कीं काय, अशी भीति वाटते ! एकंदरीनें पहातां, दुसऱ्या देशांतील अडाणी लोकांत मूर्तिपूजेचें जितकें बंड दिसून येतें, तितकेंच तें येथेंही दिसतें, असें म्हणण्यास हरकत नाही. आपल्या-प्रमाणें बुद्धाच्या पायांवर किंवा पुढें डोकें ठेवणें, हा प्रणामाचा अत्यंत प्रशस्त मार्ग, असें हे लोक समजतात.

मूर्तिपूजा फैलावत गेली कीं, तिच्याबरोबर देवतांची संख्याही फैलावत जाते, हें सर्वास माहीत आहेच. आमच्या देशांतील देवतांची संख्या फार वाढली, त्या वेळेस लोकांनीं त्यांची एक व्यापक संख्या ठरवून टाकली, व तिच्यापुढें ती जाऊं घावयाची नाही असा निश्चय केला; आणि बहुशः जाण्याची गरज पडावयाची नाही. हिंदुस्थानच्या पंचवीस कोटी प्रजेपैकीं प्रत्येक पुरुषाला, स्त्रीला, व मुलाला एकेक निराळा देव दिला, तरी आणखी आठ कोटी देव आमच्यापाशीं शिल्लक आहेत. असो; चीनच्या चाळीस कोटी लोकसंख्येपैकीं प्रतिव्यक्तीस एक, या मानानें पुरव्याइतक्या देवता हे लोक मानतात किंवा नाही, हें ठाऊक नाही; पण या प्रकरणाविषयीं जो साधारण शोध झाला आहे, त्यावरून असें दिसून आलें आहे कीं, चीन देशांत हिंदुस्थाना-पेक्षां देवतांचे वर्ग व जाती तरी खाचित कमी नाहीत. आपल्या देशांत ज्याप्रमाणें कोणतीही वस्तु अपूज्य आहे असें म्हणतां येणार नाही, त्याप्रमाणें या लोकांचीही कल्पना असावी, असें यांच्या देवतांचा 'मस्तररोल' किंवा 'नावनिशीपुस्तक' पाहिलें असतां दिसून येईल ! पावसाचा देव, गडगडाटाचा देव, पैशाचा देव—म्हणजे

वरुण, इंद्र, लक्ष्मी—इत्यादि देवता तर आहेतच आहेत. परंतु चोरांचा देव; मेघगर्जनांची देवी; आपल्या दहा सेवकगणांकडून मुलांस खेळण्यास, हंसण्यास, चालण्यास व खाण्यास शिकविणारी कुं—फा नांवाची बायकांपोरांचें संरक्षण करणारी देवी; मदिरेश्वर; पावकेश्वर, अनुकंपा देवी; नाविकांची देवी; 'माता' नांवाची फक्त मुलांची देवी; पाकदेव व गोंवराचा आणि फोड्यांचा देव वगैरे मंडळी ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. 'ध्यानांत ठेवण्यासारखी' म्हटलें, यावरून असले देव या देशांत आहेत, आणि आमच्या देशांत नाहीत, म्हणून म्हटलें आहे असें नाही; तर कोणत्याही देशांतल्या अज्ञान व मूढमति लोकांच्या धर्मविषयक विचारांत किती साम्य असतें, व देवतांची कल्पना ते किती उपहासास्पद करून टाकितात, इकडे वाचकांचें लक्ष जावें, येवढ्यासाठीं म्हटलें आहे. आम्हांप्रमाणें चिनी लोक सूर्याची पूजा करणारे असून, शिवाय ते चंद्राची पूजाही करतात. या देशांत ठिकठिकाणीं चंद्राचीं देवालये आहेत. याखेरीज आणखी शेकडों देव व देवता आहेत.

ज्याप्रमाणें चिनी लोक वृद्धांस मान देतात, त्याप्रमाणें दुसरे कोणतेही लोक देत नसतील. चीनदेशांत अजूनपर्यंत अविभक्तकुटुंबपद्धतीचें माहात्म्य वरेंच असल्यामुळें प्रत्येकास आपल्या दूरच्या देखील आप्तसोयऱ्यांचा परामर्श घ्यावा लागतो. तशांत तो आप्त अतिशय वृद्ध असेल तर तो मग निकट असो, किंवा दूरचा असो, त्याची वास्तपुस्त करणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे, असें चिनी लोक मानतात. दांत पडून गेल्यामुळें अन्न पचत

नाहीं, दृष्टि मंद झाल्यामुळे दिसत नाही, शक्ति क्षीण होऊन शरीरयष्टीचा धनुकली झाल्यामुळे हातपाय चालत नाहीत, अशा प्रकारच्या वयातीत स्त्रिया किंवा पुरुष अन्नान्न करीत दारांदार फिरत आहेत, रस्त्यानें कोलमडून पडत आहेत, उन्हांत व्याकुळ होऊन पडले आहेत, किंवा नदीच्या कांठीं लोळत आहेत, अशा स्थितींत त्यांस पाहून पहाणा-
 रांच्या मनास जो उद्वेग होतो, तो चीन देशांत अगदीं अननुभूत आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाही. ज्या वृद्ध स्त्रांस किंवा पुरुषांस डोली करण्याचें सामर्थ्य नाही अशांस त्यांचे नातू किंवा पणतू खांद्यावर घेऊन वहाता-
 हेत, व रस्त्यानें जाणारे येणारे तरुण लोक त्यांस आद-
 रपूर्वक प्रणाम करीत आहेत, अशी रीत येथें प्रत्येक ठिकाणीं दृष्टीस पडते. कोणताही सुवृत्त मनुष्य ऐशीं, नव्वद, किंवा शंभर वर्षांचा होऊन मला कीं, त्याच्या समास्थितितले किंवा गांवांतले लोक लहानमोठ्या वर्गण्या देऊन त्यांचें स्मारक करतात. असलीं स्मारके चीन देशांत जागोंजाग दृष्टीस पडतात. सरकारही या कामीं मार्गे नाही इतकेंच नाही, तर उलट त्याला तें अनुकूल आहे. यामुळे रस्तोंरस्तीं राजदत्त पीतवस्त्र परिधान केलेले व रोप्यतुल्य श्वेत केशकलाप असलेले वृद्ध लोक मोठमो-
 ठ्यांकडून मुजरे घेत चालतांना दृष्टीस पडतात. जे विशेष वयातीत झाले आहेत त्यांस चीनचीं विश्वविद्या-
 लये (युनिव्हर्सिटी) कधीं कधीं दीर्घायुवद्दल पदव्या (डिग्न्या) देतात, ही एक येथील असामान्य तत्त्वा ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. आजमितीस अशा प्रका-

रचे पांच पन्नास तरी एल्. एल्. डी. चिन त सांपड-
 तील, याविषयीं शंका नाही ! एका प्रसंगीं चीनच्या
 बादशहानें देशांतील सर्व म्हातारे राजवाड्यांत आणून
 त्यांस एक बडी मेजवानी दिली. या मेजवानींत बाद-
 शहाच्या मुलांनीं आणि नातवांनीं मोठ्या प्रेमानें व
 हौसेनें वाढण्याचें काम केलें ! मेजवानी आटोपल्यावर
 मोठा दरवार करून त्यांत वयाच्या मानानें प्रत्येक
 म्हातान्यास कमी अधिक दक्षिणेसह पोपाख (ह्मणजे
 पिवळा झगा) देण्यांत आला; व सर्वांहून वडील जो
 १११ वर्षांचा म्हातारा होता त्याला एवढ्या मोठ्या
 बार्धक्यासाठीं बड्या अंमलदारीचा पोपाख आणि
 पदवी देण्यांत आली ! चीन देशांत तुम्ही कोठेंही जा,
 जिकडेतिकडे सर्व लोक वृद्धांस मान देण्यास अत्यंत
 आतुर असतात, असें दिसून येईल. रस्त्यांत फार गर्दी
 झाली असली, आणि एकादी सवत्स स्त्री पुढें आली,
 तर ज्याप्रमाणें फ्रेंच लोक एका क्षणांत दुतर्फे होऊन
 तिला वाट करून देतात, त्याप्रमाणें चीन देशांत म्हा-
 तान्याला कोठेंही दाटी असली तरी विलकुल पंचाईत
 पडत नाही. त्यांचे ते पांढरे केंस आणि सुरकुतलेले तोंड
 त्यांच्या दृष्टीस पडलें कीं, त्याविषयीं त्यांच्या मनांत
 पूज्यबुद्धि उत्पन्न होऊन, त्यास ते लागेल ती मदत
 देण्यास प्रवृत्त होतात. आशियांतलीं व युरोपांतलीं अनेक
 राष्ट्रे उदयास येऊन अस्तास गेलीं, तरी पृथ्वीवरील सर्व
 राष्ट्रांत हें जुनें राष्ट्र असून अद्यापि चांगल्या स्थितींत
 आहे. तेव्हां याचें हें दीर्घायु स्त्रियांस व पुरुषांस जो
 बहुमान मिळतो त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या पुण्याईचें तर

कळ नसेलना ? नाही तर आमच्या देशांतली स्थिति पहा. कित्येक लोकांस आपली वृद्ध मातापितरें आपणांस शोभत नाहीत किंवा आपणास निष्कारण ओझे झाली आहेत असे वाटू लागतें ! असे लोक पारतंत्र्यपाशांत अनेक शतके जखडले जाऊन दुःसह दार्यस्थितीचा अनुभव घेत असावे, यांत काहीं नवल नाही !

ज्या शाल्लेंत आपला मुलगा घालावयाचा त्या शाल्लेचा मुख्याध्यापक कशा प्रकारचा आहे, हें चिनी लोक फार वारकाईने पाहतात. त्याचें वर्तन नीतिशुद्ध नसेल, किंवा त्याला पूर्वक्रुपिप्रणीत मतांची चांगला माहिती नसेल, तर त्यांना तो पसंत पडत नाही. काहीं लोक आपली मुले खुद्द गुरूच्या घरी ठेवतात, व काहीं त्यांच्या नजरे-झाली त्यांच्या जेवणाखाणाची दुसरीकडे सोय करून ठेवतात. याप्रमाणें दोहोंपैकीं कोणत्या व्यवस्थेनें मुलास ठेवावयाचें वगैरे ठरल्यावर त्यांचीं मातापितरें, केवळ मुलाच्या अध्यापकासाठीं मेजवानीचा बेत करून त्याला आमंत्रण देतात. जेवणखण आटोपल्यावर एकाद्या चांगल्या वा ज्योतिष्याकडून पंचांग पाहवून मुहूर्त ठरविण्यात येतो. मग त्या दिवशीं सकाळीं हे छोटेखानी शिष्य नजर घेऊन गुरूकडे जातात. कौनफ्युशिअस याच्या वाढदिवसास किंवा मृततिथीस कोणताही विद्यार्थी शाल्लेच्या वाटेला म्हणून फिरकावयाचा नाही. प्रत्येक शाल्लेंत कौनफ्युशिअस याचें स्थंडिल नेलेलें असतें. मुलानें शाल्लेंत पाऊल टाकलें कीं, त्याचें पाहेलें कर्तव्य त्या स्थंडिलाकडे जाऊन कौनफ्युशिअस यास वंदन करावयाचें, हें होय तें झाल्यावर गुरूस मानपुरःसर

प्रणाम करून, मग तो काय सांगेल तें ऐकावयाचें, आणि नंतर वांकावर आपल्या नागी जाऊन बसावयाचें अशी सार्वत्रिक चाल आहे.

चीन देशांतील घरेंदारे, सार्वजनिक इमारती, सरकारी कचेऱ्या, व देवालये या देशांतील हवामानास योग्य अशी बांधलेली असतात. कित्येक इमारतींत आश्चर्य करण्यासारखें नकशीचें व कोरीव काम केलेलें असतें. कित्येक देवालयांवर चिनी लोकांनीं लाखों रुपये खर्च केले आहेत, व अशा सुंदर व भव्य इमारती दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणीं नसतील असा त्यांचा ग्रह झालेला आहे. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें चिनांत अद्यापि अविभक्त कुटुंबपद्धति बरीच अमलात असल्यामुळे, एकाच कुटुंबाच्या अनेक शाखांचा गुजारा होण्यासारखी मोठमोठी घरे या देशांत ठिकठिकाणीं दृष्टीस पडतात. अशा घरांच्या निरनिराळ्या भागांत निरनिराळ्या शाखा रहातात ! अशा घराला बहुधा तीन दरवाजे असतात. त्यांपैकीं मधला सर्वांत मोठा असून त्यांतून आंत शिरलें म्हणजे बाहेरील गृहस्थांच्या मुलाखती घेण्याचा दिवाणखाना लागतो. घराचा हा भाग दुसऱ्या कोणत्याही भागापेक्षां विशेष शोभिवंत असतो. याच्या भिंती फांटे फांटे रेशमाच्या पांढऱ्या पडद्यांनीं किंवा मखमालींनीं आच्छादिलेल्या असून त्यांवर उपदेशपर वाक्यें लिहिलेलीं असतात. याच्या कडीपाटास नानातऱ्हेचे कंदील कापसाच्या, व कधी रेशमाच्या दोऱ्यांनीं टांगलेले असतात. शिवाय मधून मधून हंड्यांभुवरेही असतात. तथापि या लोकांस कंदिलांचाच विशेष शौक आहे,

असें म्हणण्याला हरकत नाही. मुख्य सामान म्हटलें म्हणजे तऱ्हेतऱ्हेच्या लांकडी व वेताच्या खुर्च्या, निर-
निराळ्या आकारांचीं टेबलें, अनेक प्रकारच्या रंगांचे
वेलबुट्टीदार कापसाचे किंवा रेशमी पडदे, व भिंगाप्रमा-
णें लखलखणारीं शेंकडों जातींचीं जिल्हईचीं मृत्पात्रे-
आणि अगणित पंखे हे होत. बहुतकरून प्रत्येक घरांत
छानदार बगीचा असतो. अगदीं गरीब लोक सुद्धां
आपल्या घरासभोंवतीं लहानसा बाग करितात. पुष्कळ
घरांस उंच जोत्याच्या पडव्या असतात. या पडव्यांत
मांडलेल्या पायपसऱ्या खुर्च्यावर पडून संध्याकाळचे-
वेळीं चिलीम ओढण्यांत चिनी लोकांस आपण स्वर्ग-
सुखाचा अनुभव घेत आहों कीं काय, असें वाटतें !
शांघाई येथें जें जकातीचें ऑफिस आहे, तितकें सुंदर
ऑफिस दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणीं नसेल; तसेंच या
शहरांतील इतर इमारतीही पहाण्यासारख्या आहेत.
नदीच्या कांठीं वसलेल्या कांहीं लहानमोठ्या शहरांत
नदीच्या वहात्या पात्रावर पोहतीं भोजनालये बांधलेलीं
असतात. राज होऊन जिकडे तिकडे दिवे लागे
म्हणजे हीं फारच रमणीय दिसतात, आणि परमुलखी
लोकांस तर तीं फारच सुखावह होतात. कारण, नऊ
वाजल्याबरोबर नगरवेशींचीं दारें बंद करण्याचा परि-
पाठ येथें सर्वत्र अमलांत असल्यामुळे, ज्यांना त्या वेळा-
पुढें स्वातंत्र्यसुखाचा अनुभव घ्यावयाचा असेल, त्यांना
या नदीपृष्ठभागास्थ भोजनालयांत स्वादु अन्न मिळून,
तिच्या प्रवाहावरून वाहणाऱ्या शीतल व, मंद अशा
वायूनें भरलेल्या खोल्यांत निद्रासखीच्या समागमापासून

होणाऱ्या आरामसुखानुमवाचीही सोय करून घेतां येते !

आतां एका उत्सेधाचें [टॉवरचे] स्वल्प वर्णन करून हा लेख पुरा करतो. हा उत्सेध युंग लॉ नांवाच्या बादशहानें १५ व्या शतकांत बांधला होता. युंग लोची आई मोठी सद्गुणी, चतुर, व राजकारस्थानी होती. अशा आपल्या अद्वितीय मातेचें कांहीं तरी चिरस्थायी स्मारक असावें, अशा हेतूनें या बादशहानें १४१३ त एका सुमूर्तीस हा उत्सेध बांधण्यास सुरवात केली. याचें काम बीस वर्षे चाललें होतें. जमीनीच्या वर याची उंची दोनशें फुटांहून अधिक होती. याला एकंदर नऊ मजले असून त्यांवर घुमट होता, व घुमटावर शिखर होतें. खालपासून वरपर्यंत चौहों बाजूनीं याचे गिलावे नानाप्रकारच्या रत्नांच्या जिल्हईदार पक्क्या चिनी मातीचे केलेले होते. त्यामुळें यावर सूर्यप्रकाश पडल्याबरोबर हा रक्त, पीत, हरित, नीलाश्वेत इत्यादि वर्णांचा तेजोराशीच आहे कीं काय, असा भास होई. एक मजला संपून दुसरा मजला लागण्याच्या दरम्यान जो अष्टकोनाकृति गलथा होता त्याच्यावर वरच्या मध्यभागापासून कोनापर्यंत आणिलेल्या सांखळ्यांस आठ मोठ्या घंटा लाविलेल्या असत. याप्रमाणें यावर एकंदर ७२ घंटा होत्या. यांचा ध्वनि विस्तृत व मधुर असल्यामुळें तो होऊं लागला म्हणजे आसमंतांतोळ लोक, कृष्णाच्या कर्णमनोहर मुरलिस्वरानें मोहून जाणाऱ्या व्रजवासीगोपिका जनांप्रमाणें, वेडावून जात ! “ गगनमंडलास व्यापून टाकणारी या उत्सेधाची कानि पुत्रपौत्रांच्या अंतःकरणांतोळ दोषसिद्धि-

राजा विध्वंस करून त्यांस सुखी करील, व चंद्रसूर्य आहेत तोंपावेतों त्यांच्या तेजार्शीं हा प्रतिस्पर्धा करित राहील, ” असे एका चिनी कवीने म्हटलें आहे ! पण प्रमादशील मनुष्यांचा तर्क कोणीकडे आणि नश्वर वस्तूंची रहाटी कोणीकडे ? १८५३ त चीन देशांत जी बंडाळी झाली तीत बंडखोर लोकांनी नांकिन शहर अनेक वेळ हस्तगत करून घेऊन, त्यांतील भव्य इमारतींची दुर्दशा करून टाकली. सन १८५५ पर्यंत या उत्सेधास त्यांनी हात लाविला नव्हता. पण या सालीं राजपक्षाचा पुरा सूड उगविण्याची त्यांस बुद्धि होऊन, त्यांनी हें लोकोत्तर आकाशभवन रसातळास नेलें ! आतां त्याची छकलें मात्र पाण्यांत सांपडतात !

सशृंग मनुष्ये.

मनुष्यजातीमध्ये अशा प्रकारचे प्राणी फारच कचित् आढळून येतात. आपणां सर्वांस पुराणावरून माहीत आहेच कीं, पूर्वी आमच्या देशांत शृंगर्षि नांवाच्या एका ऋषीला एक शिंग होतें. त्यानंतरही कदाचित् आमच्या इकडे अशा प्रकारचीं कांहीं मनुष्ये झालीं असें शक्य; परंतु आमच्या देशांत पदार्थसंग्रहालये नसल्याकारणानें व लोकांनाही तीं स्थापन करण्याची आस्था नसल्याकारणानें आम्हास खात्रीलायक माहिती कांहींच मिळत नाही. परंतु युरोपखंडाची अशी स्थिति नाही. त्यांतील लोक, ज्या ज्या चमत्कारिक वस्तु त्यांना भाडळतात त्या त्या वस्तूंचा पदार्थसंग्रहालयामध्ये

सांठा करून ठेवितात. हल्लीं एडिंबर्ग येथील पदार्थ-संग्रहालयांत अशा प्रकारच्या मनुष्यांचीं चार शिंगे आहेत. ह्यांतील एक शिंग सात इंच लांब असून करांगुलीएवढें जाड आहे. हें शिंग इ०स० १६७१ मध्ये डॉक्टर टेंपल यांनीं एलिझबेथ लो नांवाच्या एका बाईच्या डोक्यावरून पुष्कळ लोकांसमक्ष कापून काढिलें. दुसरी एक मेरी डेव्हीस नांवाच्या बाईची गोष्ट अशी सांगतात कीं, तिच्या वयाच्या अठ्ठाविसाव्या वर्षी तिच्या डोकीवर एक टेंगूळ उठलें. तीस वर्षांनंतर ह्यांतून मेंढ्याच्या शिंगासारखीं दोन शिंगे वर आलीं. ह्यांतील एक शिंग नऊ इंच लांब असून त्याचा परिघ दोन इंच होता. दुसरा एक इंग्लिश ग्रंथकार असें म्हणतो कीं, अठराव्या शतकाच्या शेवटीं इंग्लंडमध्ये शिंगे असलेल्या दोन बाया होत्या. त्यांतील एका बाईचे डोकीवर पांच इंच शिंग आल्यानंतर तिनें तें उपटून काढण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तें मध्येच मोडलें, व नंतर कांहीं दिवसांनीं तें नाहींसें झालें. परंतु त्याच ठिकाणीं दुसरीं कित्येक उदाहरणें घडून आलीं आहेत. परंतु ह्यांत एक विशेष गोष्ट एवढी आहे कीं, हा रोग बहुतकरून स्त्रियांनाच झालेला भाळतो. पुरुषांना क्वचित्. एकदां मात्र एका जर्मन सरदाराच्या पाठीच्या कण्यांतून एक शिंग आलें होतें.

पेट घेणारा मासा.

उत्तर अमेरिकेंतील कांहीं नद्यांमध्ये एक प्रकारचे मासे आढळून आले आहेत. ह्या माशांत तेलाचा भाग इतका असतो कीं, तेथील लोक हे मासे वाळवून त्यांचा मेणवत्यांसारखा उपयोग करितात. ह्यांचा रंग पांढरा असून लांबी सुमारे एक फूट असते. तेथील लोक असें सांगतात कीं, हा मासा इतर माशांपेक्षां फार चवदार आहे. प्रत्येक वर्षी कांहीं कांहीं वेळीं ह्या माशांचा नद्यांला इतका पूर येतो कीं, लोक जाळीं टाकून लक्षावधि मासे पकडतात, व सुमारे तीन चार आठवडेपर्यंत लोकांची सर्व उपजीविका ह्या माशांवरच चालते. शिवाय पुढील तरतुदीकरितां हे मासे तेथील लोक वाळवून ठेवितात. त्याचें तेल औषधोपयोगी असून काड नांवाच्या माशाचें तेलापेक्षां फारच रुचकर असतें. ज्या ज्या वेळीं तेथील लोकांस दिव्याची अगर मशालीची जरूर लागते त्या त्या वेळीं ते ह्या सुकविलेल्या माशांपैकीं एक मासा घेऊन त्याची शेपटी पेटवितात, व मग तो मासा मेणवत्तीसारखा शांतपणें खालपर्यंत जळतो, व त्याचा प्रकाश किंबहुना मेणवत्तीपेक्षांही जास्त पडतो. परंतु ह्यांचा मशालीऐवजीं फार उपयोग होतो. तेथील लोकांचा ह्यांवर मोठा व्यापार चालतो.

ह्या पृथ्वीतलावर खरोखरीं कोठें काय वस्तु आहेत, आजपर्यंत किती वस्तूंचा शोध लागला आहे, व अद्यापि कितींचा लागावयाचा आहे, हें बरोबर रीतीनें कोणा-

सही सागतां येणार नाही. कारण कीं, रोजच्या रोज कित्येक वस्तूंचा ह्या भूपृष्ठावरून लोप होत चालला आहे, व तो लोप त्यांच्यामध्ये कांहीं फरक होऊन, अथवा त्यांच्याहून अगदीं भिन्न अशा कित्येक नवीन वस्तूंचा आगम होऊन होत आहे. डारविन साहेबांच्या शोधाप्रमाणें जर पाहिलें तर आज मिर्त्तिस जे आपण मनुष्य आपला अधिकार जिकडेतिकडे स्थापन करण्यास झटत आहों ते आपण सर्व माकडापासून उत्पन्न झालों आहों. वर्षाकालामध्ये जे आपण सुरवंट (अथवा कुसरूड) नांवाचे केसाळ व स्पर्श झाला असतां कंठू उत्पन्न करणारे एक प्रकारचे कीटक पाहतों, ते कांहीं दिवसांनीं पतंग होऊन उडूं लागतात. असें प्रत्येक वस्तूचें सारखें कांहींना कांहीं तरी रूपांतर होत चाललें आहे. ह्याप्रमाणें कांहीं नवीन जनावरें, व समुद्रांत कांहीं नवीन जलचर सांपडले आहेत व सांपडत आहेत. एकदां तर हंगेरिया प्रांतांत दोघां धीवरांना मनुष्याच्या आकृतीचा एक प्राणी सांपडला होता. तो त्याच्या आकृतीवरून दहा वर्षांच्या एका मुलाएवढा दिसत होता: त्याचा बांधा मजबूत असून त्याचे अवयव साधारण मनुष्याचे अवयवांपेक्षां बरंच लांब होते. त्याचीं बोटे तर मनुष्याच्या बोटांपेक्षां दुपटानें लांब होतीं. त्याच्या त्वचेवर खवेल असून ते फार कठिण होते. त्याचे मस्तक अगदीं वाटोळें, त्याचे डोळे लहान, लखलखात व खोल गेलेले, नाक वर आलेलें, व तोंड फार मोठें होतें. त्याला धरून आणिल्यावर त्यास बोलण्यास शिकावेण्याचें लोकांनीं पुष्कळ प्रयत्न केले

परंतु ते सर्व निष्फळ झाले. एका वर्षानंतर तो कपडे वापरून लागला व आपले पूर्वीचे अन्न जे गवत ते टाकून देऊन शिजलेले अन्न खावयास लागला. त्याला खंदकामध्ये पोहतांना फार आनंद होई, व त्यामध्ये तो इतक्या सफाईने बुडे व पोहत असे की, लोकांना ते त्याचे जणू काय घरच आहे असे वाटे; व त्यांतून त्याला बाहेर काढण्यास फार आयास पडत. कांहीं दिवसांनंतर त्याला मोकळीक दिली. परंतु ही स्वतंत्रता प्राप्त झाल्यानंतर तो लागलीच पळत गेला. पुढे धीवर लोकांना दोनतीन वेळां तो आढळला होता, परंतु तो कोणाच्याही हार्ती लागला नाही.

शरीरांत फिरणाऱ्या सुया.

डाक्टर लोकांच्या पहाण्यांत असे कांहीं रोगी आले आहेत की, ते कांहीं कारण नसतां शरीरास अपाय करून घेण्यासाठीं न पचणाऱ्या पदार्थांचे सेवन करितात. कोणीही स्त्री किंवा पुरुष जाणूनबुजून टांचण्यांचे किंवा सुयांचे आंथरण करून त्यावर निज-प्याचा प्रयत्न करील असे होणे शक्य आहे, असे कोणासही वाटणार नाही. तथापि अशा कांहीं मुली व बायका पहाण्यांत आल्या आहेत की, त्यांनी आपल्या शरीराच्या त्वचेच्या आंत टांचण्या व सुया टांचून भरल्या इतकेच नाही, तर एकाद्या पदार्थाप्रमाणे खाण्याच्या घशावाटे त्या गिळण्यासही सोडिले नाही ! आतां हे कबुल केले पाहिजे की, असलीं बहुतेक उदा-

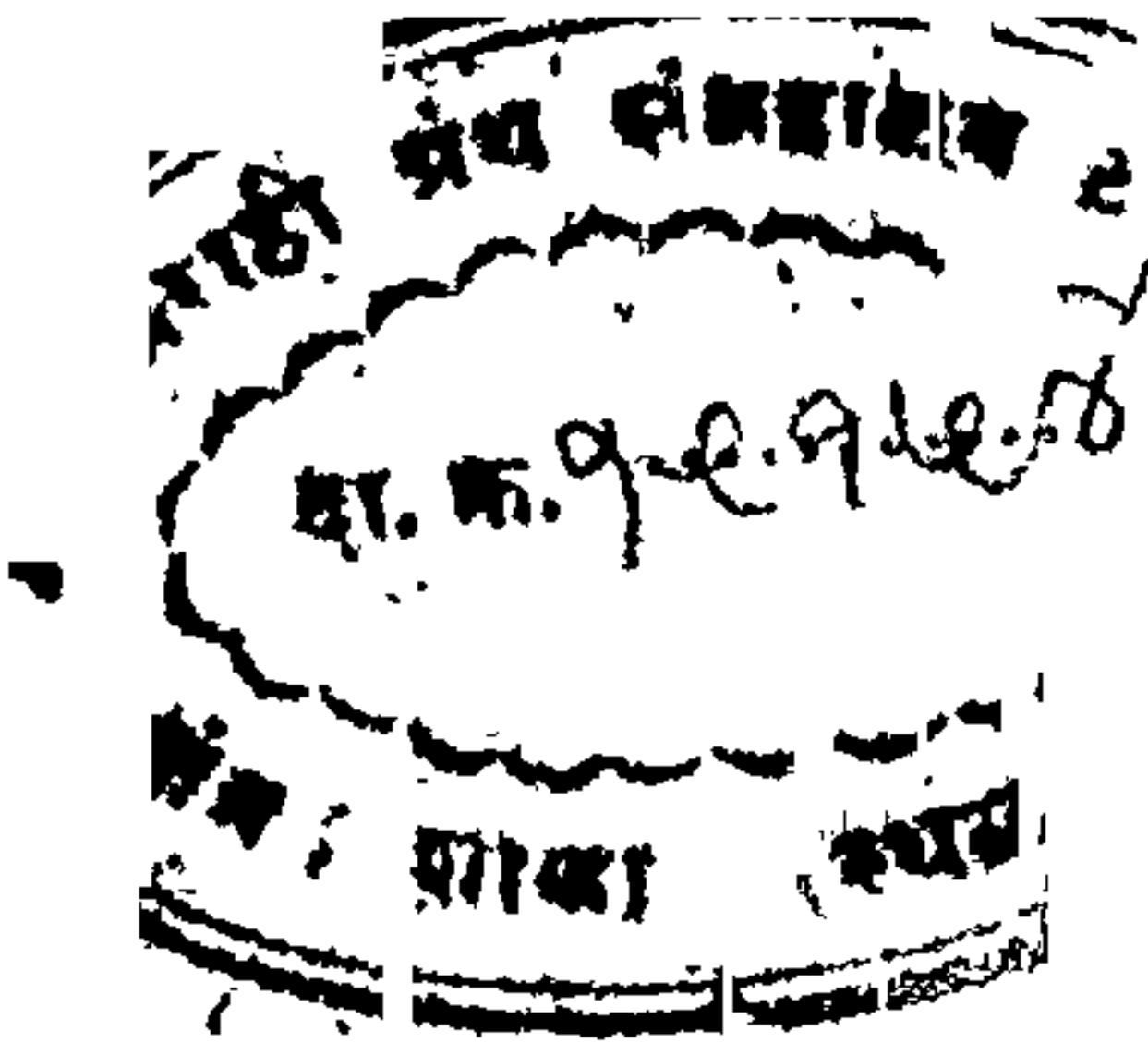
हरणें ज्या रोग्यांस अपस्मार झालेला असतो, त्यांत दृष्टीस पडतात, आणि ह्मणून अशांविषयींचे बहुतेक लख वेड्यांच्या इस्पितळांत सांपडतात. तथापि कित्येकदां असेही दिसून आले आहे कीं, दिसण्यांत ज्यांच्या मनास कोणत्याही प्रकारचा भ्रम झालेला नाही, अशांनीही कित्येक प्रसंगीं केवळ चैनीसाठीं सूचिभक्षण केलें आहे !

एकादे वेळेस सुई किंवा टांचणी मोडून मांसांत शिरली तर ती काढणें शस्त्रवैद्यांस फार कठिण जातें; कारण ती एकदां त्वचेखालीं गडप झाली म्हणजे तिचा कांहीं एक मागमूस रहात नाही. यामुळें अदमासानें ती बाहेर काढण्यासाठीं मांसांत चिमटा घातला असतां ती बाहेर न निघतां अधिकच आंत जाते. यासाठीं धातूचे तुकडे ढोळ्यांत उडाले असतां ते काढण्यासाठीं बलवान लोहचुंबकाचा उपयोग करितात. ज्या बाबतींत हे शरीरांतर्गत धातूचे तुकडे कोठें असतील याचा बरोबर निश्चय करितां येत नाही, त्या बाबतींत दिङ्-निर्णायक यंत्रांतील सूचीच्या कालावरून शरीरस्थ धातूचा स्थाननिश्चय करण्यास पुष्कळ साहाय्य होतें.

अलीकडे दुसरी अशी एक युक्ति काढली आहे कीं, एका हस्तिदंती शलाकेंत दोन तारा बसवून त्या विद्युन्मय घंटांस लाविलेल्या असतात. त्यामुळें ही शलाका मांसांतून जाऊं लागली व तीस जोडलेल्या तारांच्या शरीरांतील धातुच्या तुकड्यांशीं स्पर्श झाला कीं, घंटा वाजूं लागतात. त्याबरोबर अमुक ठिकाणीं धातूचा तुकडा असावा असा निश्चय करितां येतो.

शरीरांत धातूचा एक तुकडा गेला असतां तो शोधून काढण्यास जर इतका त्रास पडतो, तर ज्या रोग्यांच्या शरीरांत शेंकडों सुया भ्रमण करीत असतील त्यांच्या यातना दूर करणें किती कठिण आहे बरें! एका फ्रेंच डाक्टरानें एका बार्डविषयीं असें लिहून ठेविलें आहे कीं, ती मेली त्या वेळेस तिच्या शरीराच्या निरनिराळ्या भागांतूत पंधराशें सुया काढिल्या ! दुसऱ्या एका मुलीच्या आंगांतून तीनशें वीस सुया काढण्यांत आल्या. त्या तिनें गिळल्या होत्या किंवा मांसांत टांचून घेतल्या होत्या याचा निर्णय कधींच करितां आला नाहीं. या गोष्टींत एक चमत्कार दिसून येतो तो हा कीं, असल्या पदार्थापासून या नादिष्ट लोकांच्या प्रकृतीस कोणत्याही प्रकारची क्षीणता आल्याचें चिन्ह दिसत नाहीं. वर ज्या मुलीचें उदाहरण सांगितलें आहे तिची तर कांहीं विलक्षण स्थिति होती. तिच्या शरीरांतील सुया एकामागून एक त्वचेंतून आपलीं डोकीं वर काढीत व पुनः अदृश्य होत. या रीतीनें एके दिवशीं साठ सुया दृष्टीस पडल्या, व त्या दृष्टीस पडण्यापूर्वीं तिचें अंग थोडेंसें तिडकल्यासारखें होऊन तिला थोडा तापही आला होता. दुसऱ्या एका मुलीची एक अत्यंत विश्वसनीय गोष्ट आहे. तिनें पुष्कळच सुया आणि टांचण्या गिळल्या होत्या व त्या तिच्या शरीरांत असल्याचें कांहींएक चिन्ह न दृष्टीस पडतां, त्यांत त्या दोन वर्षे भटकत होत्या. दोन वर्षे नऊ महिने झाल्यावर सुमारें दोनशें सुया व टांचण्या

तिच्या हाताच्या, दंडाच्या, गळ्याच्या, आणि इतर ठिकाणच्या त्वचेतून बाहेर निघाल्या. डब्लिन येथाला एका शास्त्रीय मंडळीपुढे एका बाईचे प्रेत आणिले होते. तिच्या शरीरातून तीनशे सुया काढल्या व त्यांनीच ती गेली असावी, असे मंडळीने आपले दाखले लिहून ठेविले आहे. परंतु विशेष आश्चर्य करण्याजोगी गोष्ट ही की, बहुतेक बाबतींत अशा प्रकारच्या मूर्खपणाच्या वागणुकीचा परिणाम चैतन्यक्रियेवर फारसा होत नाही, व त्याहूनही विशेष अद्भुत गोष्ट ही की, अशा प्रकारचे लोक मेल्यावर त्यांची शरीरे कापून पाहतां ते या सुयांमुळे मेले असावेत असे दिसून येत नाही !

REFBK-0019154

समाप्त.